

BCE
BCE

6

1975

CBIT
CBIT

CBIT
CBIT

BCE
BCE
BCE
BCE
BCE

CBIT
CBIT
CBIT
CBIT
CBIT

56-71

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1975-6

(204)

ЧЕРВЕНЬ

**Рік видання
вісімнадцятий**

ВСЕСВІТ

**ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ**

З М І С Т

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЖИТТЯ І СЛОВО

СЕРЕД КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ

УКРАЇНА І СВІТ ШЛЯХИ МИСТЕЦТВ

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

КОБО АБЕ. Людина-коробка. Роман. (Переклад з японської Івана Дзюба).	3
ДИМИТР МЕТОДІЄВ. Поезії. (Переклад з болгарської Дмитра Білоуса).	60
ДЖЕЙМС ДЖОЙС. Портрет митця замолоду. Роман. (Переклад з англійської Ярослава Стельмаха).	69
СЕБАСТІАН БРАНТ. Корабель дурнів. Уривки. (Переклад з німецької Феофана Скляра).	132
ДИМИТРО ЗАТОНСЬКИЙ. Володар слів. Про творчість Мартіна Вальзера.	146
ВОЛОДИМИР ГРИВНІН. Новий роман Кобо Абе.	57
ЄВГЕНІЯ ГЕНІЄВА. Джеймс Джойс і «Портрет митця замолоду».	129
ЮРІЙ КОЧУБЕЙ. Внесок у світове сходознавство.	159
КАМЕН ВАСЕВСЬКИЙ. Уроки чистої любові.	160
ЖАННА КАНІВСЬКА. Боротьба за життя. (Шіре Ахмед. «Галганкіі нолоша», Хамар, 1973).	162
МАРКІЯН ЯКУБЯК. Нове життя повісті. (Ольга Кобилянська. «Ла Тер». Видавництво «Дніпро», Київ, 1973).	164
ПАВЛО МОВЧАН. Біографія почуття. (Клара Ярункова. «Месник». Видавництво «Молодь», Київ, 1974).	165
ЮРІЙ МИХАЙЛЮК. Трауте і Гюнтер Штайни. (Портрети друзів).	167
ВОЛОДИМИР КУХАЛАШВІЛІ. Хінмет і Україна.	169
ВІКТОРІЯ ГАЛУЗИНСЬКА. Архітектура і ми.	172
ВАЛЕРІЯ ГАККЕБУШ. Призначення театральності.	177
ЛІДІЯ РЕЙНГАРДТ. Георг Гресс.	183
ДІ БРАУН. Поховайте моє серце у Вундед-Ні.	192
ГЕННАДІЙ КОРОТАЄВСЬКИЙ. Світовий океан — проблема віку.	209
П'ять тисяч і два.	222
Італійська хвороба. Симптоми і діагнози.	226
Літературно-мистецька хроніка.	230
Найжорстокіший спорт у світі.	233
«Тихий» фашизм.	235
Звідусіль.	236
Веселі сторінки.	238

ПОСТАНОВА КОМІТЕТУ ПО МІЖНАРОДНИХ ЛЕНІНСЬКИХ ПРЕМІЯХ «ЗА ЗМІЦНЕННЯ МИРУ МІЖ НАРОДАМИ»

Луїс КОРВАЛАН.

Жанна Мартен СІССЕ.

Раймон Е. М. Е. ГООР.

ПРО ПРИСУДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ЛЕНІНСЬКИХ ПРЕМІЙ «ЗА ЗМІЦНЕННЯ МИРУ МІЖ НАРОДАМИ» ЗА 1973—1974 РОКИ

За видатні заслуги в боротьбі за збереження і зміцнення миру присудити міжнародні Ленінські премії «За зміцнення миру між народами»:

Луїсу Корвалану — сенаторові, Генеральному секретареві Комуністичної партії Чилі;

Жанні Мартен Сіссе — громадській і політичній діячці Гвінейської Республіки;

Раймону Е. М. Е. Гоору — каноніку, громадському діячеві Бельгії.

Голова комітету БЛОХІН М. М. [СРСР];

члени комітету: АЛЕКСАНДРОВ Г. В. [СРСР], Луї АРАГОН [ФРАНЦІЯ], МІР'ЯМ ВІРЕ-ТУОМІНЕН [ФІНЛЯНДІЯ], РЕНАТО ГУТТУЗО [ІТАЛІЯ], АННА ЗЕГЕРС [НДР], КЕШАВ ДЕВА МАЛАВІЯ [ІНДІЯ], ХУАН МАРІНЕЛЬЙО [КУБА], ТОМСЬКИЙ М. В. [СРСР], КАОРУ ЯСУІ [ЯПОНІЯ].

25 квітня 1975 р.

КОБО АБЕ

ЛЮДИНА-КОРОБКА

РОМАН

ОБЛАВА НА ВОЛОЦЮГ У ПАРКУ УЕНО. СЬОГОДНІ ВРАНЦІ ЗАТРИМАНО СТО ВІСІМДЕСЯТ ЧОЛОВІК

Щоб знешкодити озброєного вбивцю й маніяка під номером «109» і належно підготуватися до зими, поліція токійського району Уено на світанку двадцять третього числа влаштувала облаву на волоцюг у парку Уено, а також на станції Уено. За будинком культури «Бунка найман», у підземних переходах до станції та в інших місцях за явне порушення закону про дрібні злочини (за бродяжництво, порушення громадського порядку) та зако-

ну про безпеку руху на вулицях міст заарештовано загалом сто вісімдесят чоловік. У затриманих узято відбитки пальців, усіх сфотографовано, чотирьох, що скаржилися на хворобу, відділ соціального забезпечення помістив у лікарню, дев'ятьох відправлено в притулок для старих. З решти взято письмову обіцянку про те, що вони більше не вештатимуться по місту, і відпущено. Однак за годину майже всі волоцюги знов повернулися на свої місця.

ПРО СЕБЕ

Це нотатки про людину-коробку.

Я щойно почав їх писати в коробці з гофрованого картону, яка нижнім краєм сягає аж до стегон, коли її насадити на голову. Оскільки я сам тепер людина-коробка, то виходить, що людина-коробка пише в коробці про людину-коробку.

ЯК ОБЛАДНАТИ КОРОБКУ

Для цього потрібні: порожня коробка з гофрованого картону — одна штука; вінілова плівка (напівпрозора) — п'ятдесят квадратних сантиметрів; ізоляційна стрічка — метрів вісім; дріт — метрів два; складаний ніж (для роботи); крім цього, три шматки старого брезенту й пару гумових чобіт.

Годиться будь-яка коробка розміром метр на метр і на метр тридцять. Бажано, щоб вона була стандартна. По-перше, стандартну набагато легше знайти. По-друге, більшість харчових та бакалійних товарів запаковують у такі коробки, тож можна сподіватися на високу якість картону. По-третє, що найважливіше, стандартні коробки неможливо від-

різнити одну від одної. Бо якби коробки чимось відрізнялися, було б утрачено найголовніше — анонімність.

Найбільше клопоту завдає віконечко. Спершу треба вибрати його розміри й визначити місце. В кожної людини — свої індивідуальні особливості, тому нижченаведені цифри слід сприймати лише як орієнтовні. Мабуть, найдоцільніше, щоб віконце відступало від верху на чотирнадцять сантиметрів і мало розміри чотирнадцять на шістнадцять. Якщо врахувати й товщину підкладки (я особисто прив'язую на голові примірик старого журналу), то верхній край віконця буде приблизно на рівні брів. Може здатися, що це надто низько. Не забудьте, однак, що в буденному житті рідко випадає нагода зводити очі догори. Навпаки, найчастіше дивисься вниз. Бо якщо не видно спереду землі бодай на метр, то йти дуже важко.

І ще одна річ: напівпрозора вінілова завіска. Її слід приклеїти над віконцем ізоляційною стрічкою. Не забудьте, однак, розрізати завіску навпіл: це напевне стане вам у пригоді. Плівку почепіть так, щоб краї трохи заходили один на один. Поки коробку триматимете сторч, плівка затулятиме вас від людського ока. Та досить нахилити коробку вбік, як у завісці відкриється щілинка й стане видно, що діється навкруги. Простий, але дуже корисний пристрій, тож вибір плівки вимагає певного знання. Передусім бажано, щоб вона була якомога товща й водночас еластична. Не варто ганятися за дешевиною: від зміни температури недоброякісна плівка твердне. Еластичність і товщину треба вибрати так, щоб завіска відкривалась од найменшого нахилу коробки, але щоб вітер не шарпав її. Щілина в завісці — це, так би мовити, око людини-коробки. Але не думайте, що це вічко для підглядання. Ні. Завдяки зоровій щілині людина-коробка може якоюсь мірою виявляти свою неприязнь. Авжеж, дивитись на ту щілину ззовні не дуже приємно. Скорше навпаки — непривітнішого, грізнішого погляду, мабуть, важко й знайти. Не буде перебільшенням сказати, що для беззахисної людини-коробки — це один з небагатьох засобів самооборони. Бо немає на світі людини, що могла б спокійно витримати на собі такий погляд.

На той випадок, якщо доведеться проходити вулицями в юрбі, доцільно в бокових стінках попробувати товстим цвяхом якомога більше дірок, але так, щоб це не понівечило коробку. Дірочки розсунуть поле вашого зору й допоможуть чути навколишні звуки. Пробивати дірки слід зсередини. Хоч коробка від того стане непривабливою, зате не затікатиме дощ.

І останнє: рештки дроту порубайте на шматки по п'ять, десять і п'ятнадцять сантиметрів і наробіть із них різного розміру гачків. Бо розмістити в коробці навіть найнеобхідніше — чайник, радіоприймач, електричний ліхтарик, рушник, мішечки — справа клопітна.

Само собою, потрібні гумові чоботи. Брезент, обвинутий навколо стегон, заповнить прогалину між тілом і коробкою, й вона не хитатиметься. Тричі обгорнувшись брезентом, надрізаним спереду, ви зможете вільно рухатися. Й справляти природні потреби.

ЩО СТАЛОСЯ, НАПРИКЛАД, З А.

Обладнати коробку — діло неважке. Із цим можна впоратися за годину. Значно важче її на себе надіти — для цього потрібна відвага. Людина, з'явившись на вулиці в звичайнісінькій картонній коробці, —

вже не людина й не коробка, а перевертень, який вабить до себе людей. Так само вабить балаганний плакат: чоловік-ведмідь і жінка-гадюка, які від люті ладні розірвати одне одного, тільки купіть квиток. Одне наче злість людини-коробки складніша.

Скажімо, ти про людину-коробку нічого не чув — од мене чуєш уперше. Хоча я не єдиний. Точних статистичних даних про нашу кількість нема, але нас у країні чимало. Дарма що тобі не доводилося чути про нас. Можливо, люди навмисне про нас не говорять...

Але чи варто вдавати, що ми не існуємо? Так, людина-коробка не впадає в очі. Забившись у куток підземного переходу, в громадській вбиральні чи під залізною огорожею, людина-коробка й справді скидається на купку сміття. Але не впадати в очі не означає стати невидимим. Людина-коробка не така вже й дивовижна істота, тож, напевне, багатьом траплялося зустрічати її. Мабуть, траплялось і тобі, тільки ти не хочеш цього визнати. Зрештою, не тільки ти вдаєш, ніби нічого не бачив. Зустрівши її, мимоволі відвертаєшся. Якщо хтось нап'яв серед ночі темні окуляри й маску, то, певне, задумав якийсь злочин. Інакше чого йому маскуватися? Людина-коробка не викликає в тебе довіри, й ти не приховуєш цього.

Що ж тоді спонукає людину добровільно лізти в коробку? Неймовірно, але факт: приводом для цього часто стають на диво незначні події. Такі дрібні, що з першого погляду наче й не можуть служити приводом. Як, скажімо, подія, що сталася з А.

Одного дня А. помітив, що під вікном у нього сидить людина-коробка. Хоч як намагався він не дивитися туди, коробка сама лізла йому в очі. Хоч як силкувався забути про неї, вона не сходила йому з думок. Спочатку А. відчув роздратування й досаду, ба навіть ненависть до непроханого чужака, що незаконно вдерся в його володіння. А. сподівався, що врешті-решт у справу втрутяться прискіпливий двірник. Але й двірник не з'являвся, скільки він не чекав. Утративши витримку, А. поскаржився власникові будинку — та знову марно. Певно, людину-коробку було видно лише з його вікна, тому ніхто й пальцем не кивнув. Кожен, як тільки міг, удавав, що нічого не помічає.

Кінець кінцем А. звернувся до поліції. Коли поліцейський почав недоволено розпитувати, якої шкоди йому завдано, А. вперше відчув щось схоже на страх.

— Скажіть йому, хай забереться геть, та й годі!

Глузливі слова поліцейського, кинуті навздогін, спонукали А. до рішучих дій. Вертаючись назад, він заскочив до приятеля й позичив у нього пневматичну рушницю. Вдома скупив цигарку й трохи охолов, аж тоді виглянув надвір. Коробка дивилась просто в його вікно: зумисне чи випадково, але в його бік. Їх розділяло всього кілька метрів. Наче вгадавши розгублення А., коробка нахилилася, напівпрозора завіска розійшлася, і з мороку зиркнуло білясто-каламутне око. А. відчув, як кров ударила йому в голову. Він розчахнув вікно, зарядив пневматичну рушницю, намацав гачок.

Але куди цілитися? З такої короткої відстані можна влучити навіть в око. Тоді не оберешся лиха. Нагнати б на нього тільки страху, щоб удруге під вікнами не сідав. Поки А. намагавсь уявити собі обриси тіла в коробці, палець на спусковому гачку від напруження затремтів. Тільки б нагнати на нього страху! Проливати людську кров йому так не хотілося! Але з рушницею в руках теж без кінця не стоятимеш. Якщо б той збагнув, що його лише залякують, то всі маневри зійшли б нанівець.

А. цілився й нервувався. Його знову охопила злість. Спочатку рушниця, а потім коробка лунко ляснули.

Коробка підстрибнула. Хоч як би вдало з погляду механіки вона не була змайстрована, а картон є картон: твердий, мов дошка, а протикається враз. Свинцева кулька, напевне, вп'ялась людині в тіло. Однак того, чого сподівався А. — зойку, прокльонів, — не було. Коробка застигла. А. розгубився. Він цілився у правий нижній кутик віконця, мабуть, у плече. Цілився уважно. Невже промахнувся? Але ж коробка підстрибнула... А. стало млосно: адже людина могла стояти в коробці й боком, а не обличчям до нього. Брезент спадав аж до землі й ще дужче пантеличив А. Може, той у коробці сидить, підбгавши ноги? Коли так, то не виключене й найгірше: куля влучила в сонну артерію...

Рот А. болісно скривився. Коробка, мов уві сні, силкувалася підвестись, але не могла. А. нетерпеливився. Підведеться чи ні?.. Та ось коробка наче заворушилася... підвелася. Насилу, але все-таки підвелася й випросталася. Несподівано висока і струнка. Щось у коробці залопотіло, неначе мокрий намет. Поволі обертаючись, коробка тихо кашлянула й потяглась. А тоді рушила погойдууючись. Мабуть, людина в коробці зігнулася, бо нижня половина її тіла випнулася назад. Тривожна поза. А. здалося, ніби коробка щось сказала на прощання, але він нічого не втратив. Продибавши повз вікно, людина-коробка зникла за рогом. А. охопив жаль, що він не зміг побачити її обличчя.

Там, де сиділа людина-коробка, лишився темний квадрат, а на ньому п'ять розчавлених недокурків, порожня пляшка, заткана папером. У пляшці два павуки, один з них майже неживий. Поряд із пляшкою зібгана шоколадна фольга, а трохи збоку три чорних плямочки. Мабуть, кров. А може, мокротиння чи слина. А. винувато посміхнувся.

Минуло півмісяця, й він майже забув про цю пригоду. Щоправда, перестав ходити тією вуличкою, яка вела до станції навпростець. Тепер він ходив на роботу іншою дорогою. Ще лишилася в нього звичка дивитись у вікно. Може б, він згодом і цієї звички позбувся, якби не вирішив купити новий холодильник:...

Як і належить, нові холодильники з морозильною камерою продаються в картонних коробках. До того ж вельми підходящого розміру. Розпакувавши щойно придбану річ, А. раптом згадав про людину-коробку. Цупкий картон так лунко заторохтів, що бідоласі раптом причувся рушничний постріл. Як того фатального дня. А. розгубився й хотів був уже викинути коробку. Але натомість він помив руки, висякав носа й кілька разів прополоскав рот. Можливо, того дня, відскочивши від коробки, кулька полетіла назад і пошкодила йому мозок. Оглянувшись навкруги, А. затяг на вікні штору й боязко поліз у коробку.

Всередині була тиха пітьма, пахло олійною фарбою. Йому навіть здалося, що в коробці гарно й затишно, й на якусь мить навіть не хотілося звідти вилазити. Однак за хвилину А. опам'ятався й виліз. Але коробку викидати не поспішав — щось його стримувало.

Наступного вечора, повернувшись із роботи, з гіркою посмішкою на вустах він вирізав ножиком віконце й надів коробку через голову. Але тієї ж хвилини пошпурив її геть, уже не посміхаючись. Сам не міг збагнути: що з ним сталося? Серце калатало від лихих передчуттів. Він спересердя вдарив коробку ногою, але так, щоб не розбити.

Ще за день, трохи заспокоївшись, він поглянув з коробки на білий світ. А вночі йому щось приснилося. Він до пуття й не запам'ятав, що

саме, але відчув у собі дивну зміну. Йому це навіть сподобалося. Знайомі речі якось округлилися й пом'якшали: і руда пляма на стіні, і купа старих журналів, і мініатюрний телевізор, і бляшанка з-під свинини, повна недокурків і сірників... Колись ці речі обростали колючками, підсилювали невизначну тривогу в його душі. Мабуть, він був несправедливий до своєї коробки.

Наступного вечора А. дивився з неї телевізор.

Відтоді він проводив у коробці всі свої вечори. Вилазив тільки попоїсти, поспати чи справити нужду. Якщо не рахувати деякої ніяковості, та й то тільки спочатку, його ніщо не бентежило. Навпаки — А. вважав свій теперішній стан цілком нормальним і приємним. Він уже знав, що гірка самотина, в якій досі перебував, обернулася на щастя, бо немає такого зла, котре не вийшло б на добро.

Настала й перша неділя. Приймати гостей А. не збирався, виходити з дому теж. Із самого ранку не вилазив з коробки. На душі в нього було спокійно й легко. Але чогось мовби й бракувало. Лише по обіді А. врешті збагнув, чого йому не вистачає. Він вийшов і подався в магазин. Купив нічний горщик, кишеньковий ліхтарик, пластмасовий посуд, ізоляційну стрічку й дріт, дзеркальце, консервів і кольорових олівців. Вернувшись додому, він поробив у коробці полицки та гачки, розмістив на них свої речі й сам заліз усередину. Тепер уже ніщо не перешкоджало йому їсти в коробці й справляти природну нужду. Ліворуч він почепив дзеркальце й, присвічуючи ліхтариком, пофарбував губи в зелене. Потім обвів очі різнобарвними колами. Обличчя його тепер скорше нагадувало пташине чи риб'яче, ніж людське. Вдалішого гриму годі було й придумати. Нарешті, зміст убрався в цілком відповідну форму. А. вперше спав з коробкою на голові, примостившись у куточку. Наступного дня — рівно через тиждень — він нишком вибрався в коробці на вулицю й додому більше не повертався.

ПЕРЕДУСІМ ЗАПОБІЖНИЙ ПРИСТРІЙ

Мабуть, повторюся, коли скажу, що я теж людина-коробка.

Сховавшись від дощу під мостом через канал префектурного шосе номер три, я пишу оце про себе. Мій неточний годинник показує, що минуло чверть на десяту. Із самого ранку падає дощ, і чорне небо низько нависло над землею. В сутіні вечора маячить склад рибальської артілі й стоси деревини. Ніде не видно ні людських осель, ні людей. Сюди не сягає навіть світло фар вантажних машин, що гуркочуть мостом. А під верхом коробки світить ліхтарик. Я пишу зеленою кульковою ручкою, але ієрогліфи здаються чорними — певно, від світла ліхтарика. Мряка над узбережжям тхне псиною. Дощ сіється навкосо, наче з пульверизатора, й бризки заносить під міст: опори його надто високі. Тут усе не таке, й не лише через негоду. Людині-коробці взагалі не місце під мостом. В неї горить ліхтарик. Подібне марнотратство нічим не виправдати. Бездомному волоцюзі личить користуватися тільки знайденими речами. Тільки ними, більш нічим. Де ж то бачено, щоб ми купували батарейки для ліхтариків? Недопустима розкіш! Останнім часом електричних лампочок на вулицях побільшало, стало набагато видніше. Можна будь-де прочитати газету чи журнал.

А я в цьому непридатному для людини-коробки місці сиджу вже добрих дві години. Мабуть, треба пояснити чому. Однак, хоч би які я

давав пояснення, навряд чи переконаю тебе. Ти просто не повіриш. Ось, скажімо, цей неймовірний факт: моя коробка продана. Трапився покупець, що дає за неї цілу купу грошей — п'ятдесят тисяч ієн. Незабаром він з'явиться. Ти не віриш мені? Я й сам собі не вірю. Бо хіба є такий дивак, який ладен викласти силу грошей за стару картонну коробку?

А коли так, то чого я клянув на цю принаду? Причина дуже проста: тій людині я раптом повірив. Немовби вгледів блискучу річ у рівчаку, й вона мене привабила. Мій покупець і справді блищав, як скалка пивної пляшки проти сонця. І хоч цей облудний блиск не вартий і п'ятака, він вабить око. Мені запаморочилося в голові. В тієї жінки були стрункі й неповторні ноги, напрочуд легка хода. Вірити їй я не мав підстав, але не мав підстав і сумніватися. Оті ноги мене обеззброїли.

А тепер я вже й каюсь. Мене мучить передчуття, чи не доведеться згодом шкодувати. Жалюгідний стан, паскудний настрій. З якого боку не дивись, а я не схожий на людину-коробку. Невже я зрікся своїх привілеїв самохит? Та ось у серці зажеврила надія, але така невиразна, що її не виявив би й найточніший прилад. Настала пора змін? Коли б то воно так... Останнім часом щось підказувало мені, що коробку мою легко пошкодити. Невже це містечко задумало проти мене щось лихе?

Однак я сам запропонував жінці зустрітись тут. Якщо це місце безпечне для мене, то для неї й поготів. Перед мостом височить кам'яна статуя — на пам'ять про дітей, що втонули в каналі. Трохи ближче до причалу стоїть свіжофарбований щит з написом: «Купатися заборонено». Мені видно все — плівка мого віконця від дощу стала прозоріша. Силует греблі по той бік каналу перетинає віконечко навскоси. Стежка понад греблею освітлена ліхтарем з вантажного суденця. Якби греблею хтось ішов, він здавався б чорнильною плямою.

Стежкою пробігла кішка, худя й брудна. Живіт у неї круглий, певно, приведе кошенят. Пошарпане вухо — наслідок весняних боїв... Якщо я пишу й водночас помічаю такі подробиці, значить, із нервами в мене все гаразд. Застукати мене зненацька ніхто не зможе.

Найбільше мені хочеться, щоб вона прийшла сама. Та це навряд. По-перше, надто великі гроші. По-друге, дивно, що вона погодилася залягоджувати торговельну справу під мостом. Нема підстав довіряти мені, хоча й остерігатися мене — теж не треба. Тонка шия — єдино вразливе місце. Про всяк випадок я лишу ці нотатки як речовий доказ. Що б там не було, а відбирати собі життя я не маю наміру. Якщо я й помру, то тільки від руки вбивці. Хоч людина-коробка заперечує суспільство й притьмом тікає від нього, але вона не те саме, що волоцю...

(Кінчилася паста. Поки я дістав з полицки старий олівець, поки застругав його, минуло хвилини дві. На щастя, я ще живий. Доказ: поміняв кулькову ручку на олівець, а почерк лишився той самий.)

Ну, то на чому я зупинився? Останнє слово, мабуть, було: волоцюга. Очевидно, я хотів написати: «Людина-коробка — це не те саме, що волоцюга». Однак суспільство, здається мені, їх не розрізняє. Певна річ, між ними є чимало спільного. Скажімо, і в тих, і в тих немає посвідчення особи, постійної роботи й житла, немає імені, віку, а також певного режиму дня і ночі. Вони не відвідують перукарні, не чистять зубів, рідко ходять у лазню, не потребують для прожитку грошей тощо...

Але обидві ці категорії людей усвідомлюють, що різниця між ними є. Я зазнав од жебраків чимало неприємностей. Як буде нагода, то напишу про це. Особливо криво дивляться на нас жебраки з групи «Вап-пен». Підійди лише до їхніх володінь, то вони не те що знехтують тобою, а й зустрінуть з такою люттю і зневагою в очах, на яку не здатні навіть ті, що мають постійну прописку й платять за все готівкою. Я ще не чув, щоб жебрак став людиною-коробкою. Ми теж не маємо бажання заходити в дружбу з цими людьми. Наша неприязнь взаємна. Але поглядати на них зверхньо в нас немає підстав. Адже жебраки громадяни, хоч і неповноцінні. А людина-коробка нижча й за жебрака.

Параліч емоцій — ось характерний для людини-коробки стан. Коли вона занеджує, під її ногами хитається земля, коробка страждає, мов мандрівник у морську хитавицю. Однак свідомість людини-коробки не порівняєш із свідомістю покидьків суспільства. Ми не соромимося своїх коробок. Для мене коробка не безвихідь, а скорше двері в інший світ. Не знаю, в який, але, без сумніву, в інший...

Однак призначений час уже давно минув. Невже вона не дотримає слова? Залишилося сім сірників. Мокрий тютюн страшенно неприємний.

А вона ж дала слово...

Ну гаразд. Не прийшла. Що ж тут дивного? Дивніше було б, якби вона дотримала слова. Мене турбує не те, що вона порушила обіцянку, — я боюсь, що більше взагалі її не побачу. Але навіщо вірити такому передчуттю? Замість неї може прийти довірена особа. В мене є деякі здогади. Врешті-решт обоє можуть виявитися спільниками. Ця особа хоче використати її як приманку, щоб розправитися зі мною отут під мостом. Коли я ідеальна жертва (вбити людину-коробку — наче й не вбивство, бо вона схожа на неіснуючу істоту), то катом буде покупець. А коли все повернеться інакше? Я готовий відповісти ударом на удар. О, тут легко послизнутися — схил дуже крутий. Однак мені здається, що в мого ворога більше сили. Несподівано для себе я відкриваю: неville мені й самому хочеться вмерти?

В усякому разі, для вбивства вибрано дуже підходяще місце й час. Масивний, старої конструкції міст, що наче кільцем перехоплює гирло каналу. Стрімкий приплив і відплив. Міст вигинається крутою дугою, щоб судна могли вільно проходити під ним. Однак людину-коробку, що, мов слимак, тягає на собі власну хатку, ні висота опор, ні скісний дощ не хвилюють. Якщо коробку порівнювати із справжньою хаткою, то їй бракує одного: підлоги. Ніякого захисту од вітру, що дме знизу. Але якщо зважити все, то й ця хитба на користь: можна присісти біля самої води, не боячись підмокнути. Навіть у час дощів, коли вода раптово прибуває, досить відступити лише настільки, щоб не набралось в халяви, і загроза минула. Хто цього не випробував, той не збагне, яка це втіха.

Зараз вода відпливає, ото ж повені бояться нічого. Смуга почорнілих від нафти водоростей, немов під шнурок, поділила греблю на дві частини: верх і низ. Звідкись накопилася хвиля, й на воді зникли жмури. По той бік опор вода завирувала й стала схожа на нерафінований маляр. Лійки наче й невеликі, але дерев'яні ящики з-під риби та уламки бамбукових коробок, пластмасовий посуд, боязко наближаючись до них, раптом здригаються й, трохи сповільнивши плин, безслідно зникають під водою.

Так, якщо справа несподівано поверне на інше, то ці нотатки попливуть у компанії з отими ящиками та уламками бамбукових коробок. Якщо на греблі з'явиться постать і це буде не моя знайома — я мер-

щій запхаю нотатки в вініловий мішечок, надму його й зав'яжу дротиною. На це піде секунди дві-три. Потім прив'яжу до нього невеликий камінець паперовим шпагатом. Іще якихось п'ять секунд. Загалом упораюся за півхвилини, щонайбільше за хвилину. Поки той збіжить сходами до пристані й слизькими кам'яними плитами дійде сюди, мине щонайменше дві-три хвилини. Боятися нема чого, я встигну. Якщо помічу в поведінці гостя щось підозріле, то негайно кину мішечок у воду. З каменюкою він полетить далеко. І тоді хай мій ворог простягає руку — мішечка йому не дістати. Навіть якщо він добре плаває, навряд чи кинець у воду. Важити життям не кожен здатний. А в першу годину відпливу тут не плавають навіть човни. Мій напасник, напевне, знає про чорторії. А мішечкові вони не страшні. Вир з ним трохи пограється й відпустить у море. За кілька годин або днів паперовий шпагат розмокне й камінь відпаде. Надутий мішечок рано чи пізно приманує до берега.

А якщо той чоловік нагодиться зараз?.. Хіба мої нотатки зможуть посвідчити, що саме він злочинець? Не думаю. Навіть якщо допишу сюди його ім'я, ніхто їм не повірить. Якщо ж описати й мотиви його чорних справ, то нотатки ще нижче упадуть в ціні. Все скидатиметься на вигадку чи наклеп. Але й нас не легко обкрутити. На звороті обкладинки цих нотаток ізоляційною стрічкою приклеєно негатив. Неспростовний речовий доказ. Спина чоловіка, який утікає з пневматичною рушницею під пахвою, нахиливши дуло до землі. Якщо зробити крупним планом, то, мабуть, вдасться розпізнати його. Костюм поганенький, хоч і пошитий з міцного доброго полотна. Штани зім'яті. Такі товсті пальці бувають лише в нероб. Але найдужче впадають в око його дивні черевики: підйом низький, по боках якісь вирізи — неначе капці. Видно, часто доводиться цьому чоловікові роззуватися...

Так, людина, якій ці нотатки потраплять до рук, при бажанні зможе розбагатіти...

Нарешті почала прибувати вода. Рух автомашин нітрохи не зменшивсь. Але мені нема чого боятися людей. Мостом одна за одною гуркочуть автомашини, навантажені рибою та горами деревини. Збуджувані власним ревом, машини скидаються на сліпих од люті хижаків. Ідеальне місце для того, щоб упоратися з мертвим і живим. Ідеальне місце для вбивці й не менш ідеальне для жертви.

Стерся грифель олівця. Досить. Чи думає вона сьогодні прийти? Таким іржавим ножиком як слід олівця не застругаєш. Завтра, якщо доживу, неодмінно роздобуду дві-три кулькові ручки. В тій, яку я був знайшов біля школи, паста давно скінчилася.

КІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ПРО РЕЧОВИЙ ДОКАЗ — ФОТО, ПРИКЛЕЄНЕ НА ЗВОРОТІ ОБКЛАДИНКИ

ЧАС ФОТОГРАФУВАННЯ. Днів сім, а може, й десять тому, надвечір (провали пам'яті — типовий для людини-коробки стан).

МІСЦЕ ФОТОГРАФУВАННЯ. Під горбом, неподалік огорожі соєвого заводу (на передньому плані фото видно її тінь).

Я саме справляв малу нужду. Раптом щось ляснуло. Мені здалося, що це камінець випорснув з-під колеса вантажної машини й ударив по коробці (я часто ночую в придорожніх рівчаках, тому цей звук мені

добре знайомий). Я роззирнувся туди й сюди, та на дорозі якраз не було жодної машини. В ту ж саму хвилину щось різонуло мене в ліве плече. Так шпарко, ніби крига торкнулася каріозного зуба. В бічне вічко я бачив крилате гілля старої шовковиці, там асфальтована спадиста дорога огинає картопляне поле птахоферми. (В лівому кутку фото видно частину цього дерева.) З його затінку вигулькнув чоловік. Під пахвою в нього блищала якась палиця. Я вмить збагнув, що це пневматична рушниця. Я дістав з полички свій апарат. (Я колись був фотографом, тож і досі тягаю з собою своє причандалля.) Хоч коробка й заважала, та тричі клацнути затвором я таки встиг; при експозиції 1/250 і діафрагмі 11 об'єкт потрапив у фокус, перш ніж чоловік метнувся через дорогу й зник за гіллям шовковиці.

Отже, цю подію зафіксовано. Що ж до пізніших, то їх засвідчити нема чим. Сподіваюсь на одне: знайшовши ці мої нотатки, ти повіриш мені й так.

ПЕРШІ ЗДОГАДИ ПРО НАПАСНИКА З РУШНИЦЕЮ. Порівняй з випадком, що стався з А. Здається, це вже закон: надумавши перебратись у коробку, люди вдаються до крайніх дій — збройного нападу з застосуванням пневматичної рушниці. Через те я не крикнув «рятуйте» й не кинувся за ворогом. Ще й відчув певну приязнь до охочого стати людиною-коробкою. Тим часом біль у плечі вщухав, змінюючись жаром. Колись він зазнає на собі ще страшнішого, тож гнатися за ним немає потреби.

Коли за чоловіком з рушницею і слід прохолов, я поглянув на безлюдну спадисту дорогу й відчув себе так жалюгідно, мов зіпсований водогінний кран. Прозорий солодкий димок із соєвого заводу ледь-ледь згладжував різкі тіні надвечір'я. Десь одноманітно шурхотів хмиз. Подаль весело тріскотіли мотоцикли. Минула хвилина, дві, але ніхто не з'являвся. Невже мешканці міста, як ті черв'яки, переселились під землю? Аж надто спокійний краєвид, що будить у серці доброту. Однак людину-коробку так просто в оману не введеш. Цей лагідний краєвид приховував зло й підступ. Он гладеньке й прямисіньке шосе, воно заколисує й спонукає до капітуляції, але я стріляний горобець, на таке не кліюну. Людині-коробці все підходить: і привокзальна площа, і залюднені торговельні квартали, й тісні вулички великих міст, які лише здаються лабіринтом. Найкраще ми себе відчуваємо в таких містах. А от у провінційних містечках нам не затишно. Там надто багато вдавано пишних вулиць і площ. Мене навіть опанував сентиментальний настрій, коли я уявив собі чоловіка з пневматичною рушницею під пахвою: тут і не такий збентежиться.

Крізь пальці мені сочилася липка кров, і на душі робилося тривожно. Про Токіо не скажу; але в людних кварталах містечка Т. немає місця для двох людей у коробках. Якщо мій напасник зважився на цей рішучий крок, то боротьба за територію між нами неминуча. Зрозумівши, що пневматичною рушницею мене не проженеш, він наступного разу прийде з мисливською. А може, я його не так зрозумів? Правду кажучи, один до мене вже підходив. Навіть намагався заговорити. Та я тільки дивився в свою щілину й мовчав. Такий погляд навряд чи хто витримає. Кримінальна поліція й залізничні жандарми — і ті жахаються. Може, це той самий? Якщо так, краще було б відгукнутись, тоді б він не стріляв...

ОДНАК ПОЯВА НОВОГО ПЕРСОНАЖА ПЕРЕКРЕСЛЮЄ ВСІ МОЇ ЗДОГАДИ. Поки я дивився на цю вдавано-пишну вулицю, хтось сказав у мене за спиною: «Лікарня — на пагорбі», — а білі пальці вкинули крізь віконце три банкноти по тисячі ієн. Наче в поштову скриньку. Я враз обернувся, але людина вже помчала геть на велосипеді. Це була ще зовсім молода дівчина, хоч голос мала хрипкуватий і низький, мовби й не жіночий. Я не встиг приготувати апарат, як вона зникла в найближчому завулку. Я тільки й запам'ятав, як її ноги натискають на педалі. Вони були не надто тонкі, гарні, спритні ноги. Та як блищали ямки під коліньми! Наче щойно розкриті мушлі. Я навіть одягу її не запам'ятав. Та не лише цим вона мене обеззброїла. Коли б не роз'ятрилася рана в плечі, я не побіг би до тієї лікарні й до кінця свого життя так і не довідався б, що той чоловік з рушницею (як виразно свідчить фотографія) — лікар з цієї лікарні, а юна велосипедистка — його медична сестра. Крім того, я, напевне, не опинився б у такому дурному становищі, не дожидався б її (або її довірену особу) під тим небезпечним мостом.

Стиснувши в губах цигарку, я довго стояв на місці. Тоді раз і вдруге перерахував банкноти й сховав за халяву. Кажуть, упійманий птах не їсть і не п'є. Приречена ж на смерть людина з насолодою курить. Я теж попихував цигаркою й мізкував: «Навряд чи доречно пов'язувати цих людей до купи. Чоловік з рушницею — це одне, а дівчина — зовсім інше. Ну нехай вона втекла — але це ж могло бути й від сором'язливості...»

Проте як смачно не затягайся цигаркою, а кат вічно не ждатиме...

На світанку гострий біль стиснув мене лещатами за плече. Я в нестямі вибрався з коробки й поплентав до лікарні. Там на мене чекала й та дівчина, що дала мені гроші, й чоловік, який стріляв із пневматичної рушниці. Тепер у дівчини в руках був шприц, а в чоловіка — скальпель.

Я знепритомнів, а може, й заснув, і коли прокинувся, побачив, що лежу в ліжку. Час для мене зупинився, й між явищами більше не існувало ніяких зв'язків. Коли б я зараз навіть утнув щось непристойне, мені б нічого не закинули. Та часу на витівки не було. Я втішався свободою, зовсім забувши про те, що виставив на світ своє справжнє обличчя. Моя безладна сповідь викликала в дівчини співчуття. Лагідна усмішка медсестри зігрівала все навколо. Я ладен був освідчитися їй у найпалкіших почуттях. Навіть забув про дівочі ноги, які закривав тепер довгий білий халат. Мов та молоденька пташка, що випурхнула з гнізда, я незграбно залопотів крильцями: лечу, лечу! Й, сп'янівши від тремкої чарівної усмішки, вже гадав, що ніколи не повернуся в коробку. Аж раптом дівчина зробила дивну пропозицію: вона викупить мою коробку, додавши до тих трьох тисяч завдатку ще п'ятдесят тисяч. Хоч я віддав би їй цю коробку й задурно. «Треба випитати, що вона хоче робити з моєю коробкою», — подумав я. Але на її вустах вигравала така чарівна усмішка, що подібне питання видалося мені недоречним.

Тільки-но я вийшов за лікарняний поріг, як її усмішка зблякла. А коли повернувся під міст, де лишилася моя коробка, порожній шлунок забунтував, і я довго мучився. Можливо, причиною цього був наркоз. Однак навіть здогад, що я потрапив у пастку, не затьмарив образу юної медсестри.

(На берегах дописки. Почерк і чорнило точнісінько такі ж, як і в основному тексті.)

— Хочеш, я розповім тобі про жебрака з коробкою на голові?

— Не треба. Я фотограф і бачив одного такого сам. Наш брат — мастак підглядати. Принизлива у нас робота.

— На ньому була стара картонна коробка...

— На тому теж. Я тоді ще подумав: «А може, це мій друг?» Важко сказати: може, так, а може, й ні. Він був із нашої компанії фотографів. Якось він зовсім випадково зробив один кадр, і в тому кадрі виявилась людина-коробка. Це зацікавило його, він почав усюди ганяти, але так її й не знайшов. Тим часом захопився фотографуванням вулиць. Отих закамарків, які не люблять чужого ока. Тоді він вигадав нове: працювати прихованою камерою. Встромити голову в картонний куб і, вдаючи з себе людину-коробку, спокійно дивитися у видошукач. Коли його ніхто не помічатиме, справа піде на лад. Він таки став псевдокоробкою, і це йому чимало дало: ходив собі вільно вулицями й клацав затвором. Але саме тоді, як до нього прийшла слава, він несподівано зник. Його більше ніхто не бачив. Додому він більше не повернувся. Кажуть, ніби став справжньою коробкою...

— А я нітрохи не бентежусь, коли в мене втуплюють погляд.

— Навіть коли він такий гострий, як ніж, і наче роздягає тебе?!

— Я ж колись була натурницею...

— О, коли б я міг, я дістав би тобі зорі неба. Але, на жаль, я нічого не вмію. Чесно признаюся. Вмію тільки дивитись у видошукач і клацати затвором. Тоді в проявнику випливає твоя напівпрозора тінь. Жовто-зелена лампа, схожа на флюорит... Стрілка годинника в темній кімнаті показує восьми... Блискуча, як шар нафти, фотоплівка плюско-чється у воді... На ній проступають легкі тіні... Одна напливає на іншу... Лінії твого нагого тіла вкарбовуються мені в душу, мов слід злочинця...

— Я хочу ту коробку...

СМЕРТЬ НА ВУЛИЦІ. СТО ТИСЯЧ БАЙДУЖИХ

О сьомій годині вечора двадцять третього числа в підземному переході на станції Сіндзюку в Токіо, коли там вирує натовп людей, що повертаються з роботи або з крамниць, поліцейський патруль виявив за стовпом мертвого волоцюгу.

Як повідомила поліція, чоловік цей був високий, — сто шістдесят три сантиметри, — не дуже огрядний. На ньому була картата сорочка, чоботи прості, волосся закудлане, як у волоцюги. Він мав при собі сто двад-

цять ієн дрібних грошей, а також кілька газет — мабуть, для підстилки. Ніщо не могло засвідчити його ім'я, адресу та походження.

За даними поліції кварталу Сіндзюку, цей тунель щодня пропускає сто тисяч пасажирів електрички, коло телефонних будок там завжди стоять черги людей. Як засвідчують очевидці, чоловік просидів у тій самій позі півдня, але ніхто не звернув на нього уваги, аж поки через шість чи сім годин його помітив поліцейський.

А ПОТІМ Я КІЛЬКА РАЗІВ ЗАСИНАВ

Тобі не доводилося чути про «каїгарагусу»? Біля мене багато якогось зілля. Його колоче листя схоже на спалахи бенгальського вогню. Може, це і є та «каїгарагуса»?

Кажуть, як нанюхатися того зілля, то вві сні станеш рибиною. Досить химерний сон, але цілком реальний.

Цей дурман любить вологий, насичений солями ґрунт, а тому буйно росте на морському березі. Тож і не дивина, що саме про нього виникло таке повір'я. Його пилок з великим вмістом алкалоїдів викликає особливе відчуття невагомості й запаморочення, крім того, він подразнює дихальні шляхи, й людина ніби тоне.

Але це ще не все. Як там справжня риба, сказати не можу, але псевдорибина, прокинувшись, рухається зовсім інакше, ніж уві сні: швидкість її сповільнюється, секунда життя наче розтягується на довгі дні.

Хоча спочатку вона залюбки грається з водоростями під скелею, плюскотється у відблисках променів на воді, ганяється за зграйками безтурботних рибок, втішається невагомістю свого ества. Їй здається, що полегшало й життя, якщо їй стало легко. Шлунок уже не болить, зникли болі в плечах і застуджених в'язах, в суглобах колін й опухлих ногах — болі, породжені силою тяжіння, й псевдорибина втішається життям, наче помолодшала на добрих десять років. Ця легкість п'янить її, мов саке.

Не знаю, як у справжніх риб, але в псевдорибин після цього хмелю настає розчарування. В потоці неквапливого часу її нестерпно гнітить нудьга. Цей настрій уявити собі неважко. Заніміли всі відчуття, настає повна байдужість. Колишня свобода й легкість більше не тішать. Здається, наче тіло згорнулося клубком, затиснуте в гамівну сорочку, що лише формою нагадує рибу. Псевдорибина розпачливо шукає під собою звичний ґрунт. Кістки прагнуть відчутти на собі вагу власного тіла. Хочеться ходити без кінця. Але псевдорибина з жахом усвідомлює, що в неї тепер немає ніг.

Та й не тільки ніг: немає ні вух, ні шиї, ні плечей... Більше того, немає рук. Її мучить ні з чим незрівнянне відчуття неповноцінності. Без рук елементарної цікавості не вдовольниш: хіба можна запевняти, що ти по-справжньому знаєш когось чи щось, коли не стиснув його руками, не схопив пальцями, не погладив, не покрутив на всі боки? Цей укритий лускою мішок годі терпіти. Псевдорибина хоче вирватися з того мішка, розтуляє зябра, стовбурчить плавці — марно.

І коли вона так ото звивається всім тілом, налитим кров'ю, в неї раптом виникає підозра, що вона може, й не справжня рибина. А коли вже є така підозра, то слід сподіватися багатьох незвичайностей. Її тривожить настирливе, як сверблячка, відчуття роздвоєності. Не дає спокою думка: «А може, все це тільки сон?» Коли це й справді так, то він занадто довгий. Нескінченний сон, що бозна-коли й почався. І чи буде йому край? Є спосіб перевірити себе — його не раз доводилося застосовувати. Досить ущипнути себе за руку... Але, на жаль, зараз навіть ущипнути себе немає чим. А що, коли кинутися з кручі сторч головою? Псевдорибина згадала, що кілька разів успішно це випробовувала. Тим паче, що тут можна обійтися без рук і без ніг. Але як падає риба в морі? Вона цього не знала. Адже навіть мертва риба піднімається на поверхню. Рибині важче спливи, ніж упасти повітряній кулі. Падіння — нормальна річ. А от риба падає вгору... Лишається тільки це. Можна втопитися, й падаючи до зірок. Смертельна загроза скрізь однакова. «Принаймні тоді прокинуся», — вирішила псевдорибина й злякалася. Бо знала: як усвідомити, що все це сон, то відразу прокинешся. Вона зазнала досі стільки страждань, що решта вже не має значення...

І псевдорибина вирішила чекати кращих часів.

Минали дні, спливали тижні, й нарешті той час настав. Знялася буря.

Налетів тропічний циклон, розбурхав океанські хвилі. Піднялися такі велетенські вали, що навіть до боязкої псевдорибини повернулися рештки відваги. Поспішати назустріч смерті не було потреби: вистачало здатися на ласку стихії.

Зненацька налетів шквал. Псевдорибину потягло й, ударивши об круту скелю, підкинуло високо догори. Псевдорибина задихнулася без води.

Пробудження не прийшло. Та й сон від запаху «каїгарагуси» не такий солодкий. Він дуже різниться від звичайного. Якщо псевдорибина не прокинулася перед смертю, то потім не прокинеться й поготів. Цей сон їй доведеться бачити навіть після смерті. Піддана найсучаснішій обробці в холодильній камері, мертва псевдорибина залишиться псевдорибиною назавжди.

Кажуть, начебто після бурі серед викинутої на берег риби знаходять чимало таких бідолах, що піддалися чарам «каїгарагуси».

Але чого я й досі не рибина? Мене безперервно змагав сон, а я так і залишивсь людиною-коробкою. Хоч коли зважити все як слід, різниця невелика. Перебираючись у коробку, ми теж перестаємо бути самими собою. Здобувши імунітет проти фальшивого й штучного, я навіть уві сні не можу стати рибиною. Людина-коробка залишиться людиною-коробкою назавжди, хоч би скільки вона засинала й прокидалася.

**ОБІЦЯНКУ ДОТРИМАНО: П'ЯТЬ ХВИЛИН ТОМУ
РАЗОМ З П'ЯТДЕСЯТЬМА ТИСЯЧАМИ ІЕН
З МОСТУ КИНУТО ЛИСТА. НАВОДЖУ
ЙОГО ПОВНІСТЮ:**

«...Я вам довіряю. Розписки не треба. Доки не почався відплив, порвіть коробку й киньте у воду, хай пливе у море».

.

Дивина, та й годі. Я кілька разів перечитав цього листа. Невже його треба читати якось інакше? Але на фантазування мені бракує сили, і все написане я здатний сприймати тільки дослівно. Я понюхав папір. Складений утрое поштовий аркуш трохи тхнув крезолом.

Раніше я вважав, що прийде лікар. На тому ґрунтувався весь мій стрункий стратегічний план: першим прийде лікар. Однак прийшла вона. Сама... Я спочатку нічого не міг збагнути, потім збагнув. Просто вона дотримала свого слова: обіцяла прийти сама і прийшла. Чому ж тоді це мене так бентежить? Я ж і того разу їй трохи не довіряв. І ця нещирість медсестри мені навіть подобалась. А тепер, коли вона повелася чесно, я раптом розгубився...

Я, здається, забув щось дуже важливе. Але що? Треба все ще раз обміркувати. Насамперед, яка в усьому цьому її особиста роль...

Писати далі немає сенсу. Я не став жертвою й нікого

не вбив, тож оці роздуми не варті уваги. Мої нотатки так і залишаться безадресним листом. Хіба порвати й викинути?..

Я спробував заспокоїти себе: ось п'ятдесят тисяч ієн, а коли вже ти їх узяв, то самими нотатками не відкупишся. Медсестра вимагає кинути коробку в канал, як ми й домовлялися. Гроші дала вона, тому й право власності на коробку перейшло до неї. Все це так, угода залишається угодою. Та я не розумію одного: кому від цього користь? Мені платять п'ятдесят тисяч тільки за те, що я викину коробку в море?.. Хоч би там що, а це явна пастка... Чи, може, вони хочуть просто мене здихатися? Тоді їхнє марнотратство ще можна якось зрозуміти. Ні, мабуть, вони добиваються чогось суттєвішого. За що їм не жаль заплатити стільки грошей. Ну що ж, коли так, то хай буде так. І нема чого хнюпити голову. Що, коли набратися відваги й повернути гроші назад? Але ж тоді вона подумає, що мені замало цієї суми, й вийде нове непорозуміння.

А може, всю цю історію вони затіяли з іншої причини? Скажімо, лікар — невідомо чому — задумав здобути мою коробку. Спочатку його в цьому підтримувала й медсестра. Чи принаймні вдавала, що підтримує. А тепер вирішила будь-що завадити лікареві. До того ж і людина-коробка їй симпатизує. Якщо коробку порвати й кинути в канал, то лікарів план зазнає краху.

Так воно, мабуть, і є. Цілком схоже на правду, хоч я й не знаю причин, які спонукали лікаря. Проте поведінку медсестри можна розцінювати і так, і так: одна справа, якщо вона дбає тільки про себе, й зовсім інша, якщо вона турбується про того дивака. В кожному разі, я певен одного: вони думають по-різному, й для мене це непоганий знак.

То чи варто отак нерозважно розлучатись із коробкою? Я погано знаю медсестру, не зашкодило б докладніше вивідати її наміри. Я маю на це всі права. До того ж я на неї трохи ображений. Вона прийшла сама — це добре. Але навіщо ця вдавана діловитість? Навіть не захотіла спуститися з греблі. Новий велосипед з перемикачем на п'ять швидкостей аж блищить, дощовик на ній у світлі прожектора вантажного судна міниться позолотою й просвічує наскрізь, і ноги, які мене геть обеззброїли... Вона майнула повз фанерний щит з написом «Купатися заборонено» й, знехтувавши сигналами мого ліхтарика, виїхала на трасу. За два метри попереду пливло мерехтливе світляне кружальце — динамо велосипеда було увімкнуте. Далі я вже стежити за нею не міг: для людини-коробки не так просто дивитись угору. Потім дощовик зашарудів, і з променя щось випало. Це був вініловий мішечок з тягарцем. У мішечку я знайшов листа й п'ять скручених дудочкою банкнотів по десять тисяч. А сама вона зникла, розтанувши в темряві. Зникли ноги під лискучим дощовиком, згасло й червоне вічко стоп-сигналу. Натомість посіявся дрібний дощ, і під мостом зашаруділо. А може, то кров шумувала в голові?

П'ятдесят тисяч ієн... Мені страшенно кортить розтлумачити медсестрі: для неї це великі гроші, а для людини-коробки — ніщо. Вона не має ніякісінького уявлення, чим ми дихаємо. Занадто низько ставить коробку. Я не набиваю собі ціни й хочу, щоб вона про це знала. Якби набивав, то хіба прожив би в коробці три роки? Я приріс до неї жив-

цем, а навіть рак-самітник гине, коли його витягти з черепашки на світло. То що вже казати про людину-коробку! Вона здатна залишити свою шкаралупу тільки тоді, коли станеться щось неймовірне. Мов той черв'ячок, що виходить з лялечки вже метеликом. Зустрівши медсестру, я нишком теж сподівався із собою якоїсь метаморфози...

Хоча не знав і сам,
що може вилупитись
із людської лялечки.

В ДЗЕРКАЛІ

Дощ був такий дрібненький та рясний, що при кожному подуві вітру над моєю коробкою, здавалось, з'являлася медуза. Я йшов майже наосліп. Бачив тільки червоне світло над залізною брамою лікарні, куди прямував. Лікарня стояла на пагорбі, й ту лампу мені було видно весь час. Тепер вона здавалась червоною плямкою в темно-зеленій глибині ока. Цією дорогою я ходив не раз, але з коробкою на голові вибравсь уперше. Дорога не мала кінця. А ще недавно, коли я надівав коробку під мостом, віддаль мене нітрохи не бентежила. Людина-невидимка бачить й оцінює лише те, що їй потрібне. Автобусну зупинку я, наприклад, помічаю враз, а височенна верба над станцією для мене мовби й не існує. Монета в сто ієн, що лежить на дорозі, лізе в вічі сама, зате в бік іржавого цвяха або придорожньої трави я навіть не дивлюся. Я ще жодного разу не заблукав. Та коли я глянув з коробки цього разу, знайомий краєвид видався мені зовсім новим. Усе було одноманітне й невиразне: недокурки на шляху, і кислокий бездомний пес, і роздавлений залізний бак, і перстень на пухкому пальці, і рейки на пунктирі шпал, і мішок затужавілого під дощем цементу, і напіввідкритий каналізаційний люк... Але такий пейзаж мені дуже подобається: він чимось нагадує моє життя без перспективи й чіткої мети. Звичайний людський смітник. Я можу дивитися на нього зі свого віконця скільки завгодно, й це ніколи не набридає мені.

Я йшов і йшов і ніяк не міг дістатися до того червоного ліхтаря, кривавої плями в глибині заплученого ока. Гравій під ногами рипів, і дорога, як ніколи, була темна й чорна. Одноманітний нічний краєвид, здавалось, гнав мене. Хмари на заході трохи розійшлися, і між ними з'явилася світла прегалина. Я ненавидів ніч, мабуть, тому, що вона темна. А може, й через те, що мав чітко визначене завдання.

Я ступав, погойдуючи коробкою. Але вона не для швидкої ходи. Коробка погано провітрювалась, і піт заливав мені очі. Я нахилився, ідучи, й край коробки бив мене по колінах. Картон легенько відлунював.

Зненацька почулось уривчасте дихання звіра. Великий дворняга нахабно тернувся об моє коліно й помчав геть, лише мокра спина зблиснула червоним. Я підвів голову — й раптом побачив браму з червоною лампою. Брама була на замку. Поряд люмінесцентною фарбою світився електричний дзвінок, але я не подзвонив — не хотілось опинитися вічна-віч з лікарем. Я переліз живопліт і пробрався у садок. Пес був не прив'язаний, але не гавкав: я кинув йому ласий шматок. Слабеньке світло сочилось тільки з одного вікна. Я зашпортався у високому бадиллі: колись тут, певне, була клумба. Я мало не впав, а дурний пес радісно гасав довкола мене. Та мені було не до нього, й піт виїдав мої очі.

Друге на задвір'ї ліворуч — її вікно. Було десь близько першої,

й заснути вона ще не могла. А якщо й спить, то ще не дуже міцно й спросоння галасу не наробить. Я мусив сказати їй кілька слів, хоч би й через шибку, і повернути їй отих п'ятдесят тисяч ієн. Діятиму залежно від того, як поводитиметься вона. В крайньому разі навіть спробую застосувати силу.

Але світилось інше вікно, де була приймальня. Невже тут працюють такої пізньої пори? «Напевно, забули погасити світло», — подумав я і, щоб заспокоїтися, вирішив заглянути у вікно. Та побачити я не зміг нічого, бо в зафарбовані до половини шибки знадвору було видно тільки стелю. Я вирішив підмостити собі під ноги камінь. Але шукати його в темряві, присвічуючи собі ліхтариком, було ризиковано. І тоді я згадав, що в гаманці в мене лежить автомобільне дзеркальце, яке я колись знайшов на дорозі. Я витер дзеркальце й підняв його над головою, хоч справа ця й була не така проста: довелося висунути руку з вузького віконця коробки. Та муки мої були марними: хоч і догори ногами, я побачив усе в приймальні.

Спочатку я розгледів великий стіл й електричну лампу на ньому. Тоді повів дзеркальцем сюди й туди. Стіни були давно не білені, а на дверях, пофарбованих у біле, видніли подряпини та дірочки. Біля вікна стояло високе лікарняне ліжко. Біла шафа була набита вщерть старими журналами й книжками. Простора, але позбавлена будь-якого смаку кімната. Коло столу темніло щось схоже на стереофонічний радіоприймач. Можливо, це було житло й водночас лікарський кабінет.

Та годі вже про кімнату. На неї та обстановку я дивився так, як комага на мозаїку,— просто для орієнтації. Мою увагу привертало інше: в кімнаті було двоє людей, і серед них — вона. Оскільки медсестра мешкала в цьому ж будинку, мене здивувало не те, що я бачу її в лікарському кабінеті. Здивувала мене вона сама. Медсестра, гола-голісінька, стояла серед кімнати й щось промовляла в бік вікна, де біліло ліжко.

А край ліжка стояла людина-коробка, повернена обличчям до медсестри. Я бачив її тільки ззаду, але швидко переконався, що вона така самісінька, як і моя: і розміром, і обладнанням. Мов дві краплі води, заздалегідь спланована підробка. Хто ж був у цій коробці? Невже лікар?

(І раптом я згадав, що вже десь бачив подібну сцену. Посеред кімнати стоїть гола жінка... Де це було й коли?..)

Та реальність витіснила спогади: в цій кімнаті була жива медсестра. Я на мить засумнівався — невже й справді я прийшов сюди тільки для того, щоб віддати оці клятві гроші? Навряд, навряд... Хіба я потай не мріяв побачити її в отакому вигляді? Не мріяв роздягти?..

(Дописка на берегах червоним чорнилом:

«Чому це я вдався до підглядань? Невже чогось боюся? Чи цікавість поійняла? Мені навіть здається, що я став людиною-коробкою тільки й для того, щоб легше було підглядати. Щоб міг усюди заглянути й побачити все. Й оскільки в суспільстві дірок не поробиш, то я й вирішив залізти в портативну діру — коробку. Але відтоді мене не покидає відчуття, що я, намагаючись від когось утекти, — й одночас потерпаю, щоб за мною не погналися».)

Бажання дивитись на неї переповнило мене вщерть. Та й хіба є за

що тут дорікати? Вона теж не свята. Я вже не кажу про тих п'ятдесят тисяч ієн. А от щодо лікування, то лікувала вона мене по-особливому.

Коли рана моя загоїлась, я спробував стулити всі оті окремі факти з її біографії, про які вона сама мені розповіла, й склалася ось яка картина. Перед тим, як дістати посаду медсестри в цій лікарні, вона мріяла стати художницею (була бідною студенткою; зараз не йдеться про те, чи мала до того хист) й заробляла на прожиток позуванням в ательє, в приватному художньому училищі і т. п. Два роки тому в цій лікарні їй зробили аборт, і тут її три місяці безкоштовно лікували. Тим часом звільнилась одна медсестра, й цю посаду чомусь віддали колишній пацієнтці. (Розповідаючи про своє життя, вона весь час говорила натяками й цим дратувала мене.) Нова робота гарантувала пристойну платню, до того ж виявилась і не такою важкою. Якщо не привозили тяжкохворих, то й для малювання випадала якась година. Однак найбільше задоволення, та й додатковий заробіток теж, їй приносило позування. «Не тому, що я лінива», — безневинним тоном підкреслювала медсестра. Ця робота виснажлива, й далеко не кожній натурниці стає на неї сили. Але, роздягаючись для сеансу, вона відчувала, як серце її приємно б'ється і це, мовляв, заохочувало її до творчості. («Це чистісінька брехня», — хотілося мені їй сказати, адже її абстрактні картини не мали ніякого зв'язку з фахом натурниці.) Вона сказала, що охоче позувала б і тепер, якби лікар не заперечував... Для професійного фотографа це була неабияка спокуса.

Моє загоєне плече й незграбно підстрижене волосся вже давно навели її на думку, що я готовий почати нове життя. Та мені це зараз було байдуже. Я розумів, що вона лікує мене з великодушністю покровительки, й це мене дратувало. Я ладен був задушити її власними руками, поки цього не зробив хтось інший! Я майже марив, розриваючи її в уяві на шматки зубами, очі мої наливалися кров'ю, й усе єство охоплювала хіть.

Тепер моє марення частково здійснилось: я бачив її саме такою, як бажав — голою. Я — й водночас не я. Бо на неї в цю мить дивився інший: той, що наслідував мене. Людина-псевдокоробка. Від заздрощів мене брала млість. Коли горло твоє пересохне від спраги, безглуздо крутити фільм, у якому ти стоїш біля криниці. А мені тепер показували саме такий фільм. Колись мені приснилося, ніби я витаю під стелею й дивлюся на власний труп, корчачись у розпачі. Щось схоже я відчував і тепер: я соромився й водночас глузував сам із себе. Тим часом рука моя з дзеркальцем затерпла, й кімната попливла кудись убік. Я переклав дзеркальце в другу руку й поставив його на віконну раму. Хоч це знову був міраж, та коли мучить спрага, побіжиш і за міражем.

Їх розділяло чотири кроки, й вона невимушено розмовляла з ним. Між ними не відчувалось ніякої ворожості. Напевне, вона вже розповіла йому про те, що сталося годину тому. Якщо вони діяли спільно, то я в їхніх очах був посміховиськом. Півдня стояти під мостом, дивитися, як вирує вода й чекає, що тобі, мов тому слухняному собаці, кинуть шмат ковбаси! Запакований у коробку, чесний дурень... Бовдур з коробкою замість голови...

Однак у виразі її очей я не бачив анінайменшого підступу. Як і раніше, мене мучило відчуття приниження, але ненависті в мене не було до неї й крихти. Я стояв і дивився на неї. На свій глек, викрадений злодієм, що перебрався в мою одежу. Приваблива нагота ще чарівніша, ніж я міг собі уявити. Авжеж, уяві не зрівнятися з дійсністю. Поки

я дивлюсь, вона існує. Тому я палаю жадобою дивитися ще й ще. Як відверну погляд — зникне й нагота. Тому її треба було б сфотографувати, перенести на полотно. Між наготою й плоттю є різниця. Нагота — це мистецький твір, виліплений очима з плоті. Хай плоть належить їй, а від мистецького твору я так легко не відступлюся.

Нагота, спираючись на ліву ногу, наче плила по воді, підкоряючись волі факіра. Права нога була зігнута в коліні й ледь вивернена. Чим так вабила мене ця нога? Тим, що нагадувала про лоно? Якщо зважити на сучасне вбрання, то лоно, мабуть, слід відносити не до тулуба, а до ніг. У такому разі знайшлося б чимало звабливіших жінок. Люди мого десятка розуміються на ногах, бо з віконця коробки бачать переважно нижню половину людського тіла. Жіночість ноги — в плавності ліній. Кістки, сухожилля, суглоби колін — усе в ній розчиняється, не залишаючи на тілі жодних слідів. Жіночі ноги — не знаряддя для ходи, а скорше прикриття для лона (й це не жарт, адже коштовну амфору треба закривати). А закон такий, що покришку доводиться знімати руками. Тому привабливість жіночих ніг (нехай замовкнуть лицеміри!) не стільки зорова, як відчутна на дотик.

Зовсім інша річ — ноги чоловіка. Вони привчені носити на собі вагу, а тому вузлуваті й викривлені. Незамінне знаряддя для ходьби. Я дивився на неї в дзеркальце й не бачив у її ногах жодного зусилля, немовби тіло трималося само собою. Невимушена граціозність. Її ноги були схожі на ноги юнака, в якого ще не зламався голос. Предмет жадоби втомленого мандрівника й легкість пташиного крила... Для них не існувало земного тяжіння. Це справді ідеал — чи я тільки їх ідеалізую?..

Вона легко прикусила нижню губу, але губа випорснула. Коли я глянув на ці повні сміху уста, лезо смутку різонуло мене в саме серце. Медсестра кокетливо дивилась на псевдокоробку біля вікна. Вони перекинулися словом, дівчина рвучко підвелася, мов сталевий пруттик, і навшпиньки попрямувала до цього шахрая. Мені хотілося крикнути: «Не смій!» Горло мені зсудомило, з чола покотився піт. Вона щось узяла з коробки. То була надпита склянка якоїсь рідини. Мені відразу не сподобалося, що вона пригубляє чужі склянки. Я мав би розбити вікно й покласти край такому неподобству, та я цього не зробив, хоч і скажеш з люті, й тут винна вона сама. (Ось вам зразок типового для людини-коробки виверту.) Вона невправно випила половину цього питва, мабуть, то було пиво, віддала склянку й, похитуючи стегнами, повернулася назад. Псевдокоробка з оболонки не вилізла, і я полегшено зітхнув. Напруження швидко спадало, немовби з мене зсунувся клейкий тягар. Жінка за вікном квапливо щось розповідала, тоді раптом змовкла й звела очі догори, а за мить почала мовчки розтирати долонями стегна. Тепер говорила псевдокоробка, а вона стояла й тільки кліпала очима.

Зненацька жінка відвернулася. Потім упала навколішки й торкнулася підлоги ліктями, зігнувшись у дугу. Світло з-під абажура настільної лампи сочилося просто на неї. Тулуб, стегна й передпліччя утворювали своєрідний трикутник, поставлений вершиною вниз. А в трикутнику, мов у надійному прикритті, видніли груди. Я весь затерп, тільки очі ще дивилися. Псевдокоробка нахилилася вперед...

Земля під ногами в мене загойдалася, наче її хтось розхитував, я втратив рівновагу й опустився навколішки. Ледве стримався, щоб не набити галасу. Гойдалася не земля — між ноги мені пнувсь знудже-

ний пес. Без крику пса не проженеш, а він не переставав — усе тицявся в мене своїм схожим на мокре мило писком. Йому хотілося залізити до мене в коробку. Нерви мої не витримали, я з відчаю проколов консервну бляшанку, яку зберігав на чорний день, дав псові лизнути й жбурнув якомога далі: цієї забавки йому вистачить до світанку.

Я швидко звівся на ноги. Дзеркальце було в росі. Я витер його полою й прилаштував коло рами. В кімнаті все змінилось. На щастя, не сталося того, чого я найбільше побоювався. Псевдокоробка, цілісінька з усіх боків, знову сиділа край ліжка. Але ж цей лобур міг заволодіти дівчиною й з коробкою на голові, якщо б вона йому допомогла. Потрібен був лише час. Невже я так загаявся з тим псом? Медсестра вже встигла накинути халат: застебнений на всі гудзики, він тепер прикривав навіть коліна. Вона стояла в кутку кімнати й курила цигарку. Тепер це була зовсім інша дівчина — її мов хтось підмінив: байдужі, стомлені очі, в руці цигарка, скурена на одну третину. Навіть не вірилось. А може, то дзеркальце підвело?

Десь у куцах, стукаючи бляшанкою, важко сопів пес. Я молився, щоб лікар її не зайняв, і мої молитви не пропали марно. Але чого це так мене бентежило? Мабуть, тому, що мене надто часто пошивали в дурні.

Медсестра загасила цигарку, похитала головою й щось відповіла тому в коробці, тоді вільним мізинцем покопирсалась у вусі. Коли лампа світила їй просто в обличчя, її широко розставлені очі здавались зимими. Коли ж показувала зубки й недовірливо усміхалася, то нагадувала вередливу дитину. А як похитувала головою й стуляла вуста, тоді випнута нижня губа надавала їй хтивості. Й ще одне: рухаючись, вона ледь відхилялася назад, наче хотіла вдарити ногою невидиму повітряну кулю. Медсестра перетнула кімнату й пішла до дверей. Псевдокоробка зсунулась з ліжка, щоб піти їй услід, але медсестра відчинила двері й вийшла. Псевдокоробка хотіла була наздогнати її, та роздумала й раптом стала схожа на нещасну комаху зі скарлюченими лапками. Наній не було чобіт, лише брезентова запона, схожа на мою. Двері зачинилися, й псевдокоробка стала, а далі почовгала назад до ліжка. Я побачив її анфас. Віконце таке саме, як і моє, така сама й вінілова завіска.

Майстерно скопіював, нічого не скажеш. Як для новачка, то навіть дуже точно. Та що він надумав? Тепер хоч як би я намагався повернути їм п'ятдесят тисяч, він на це не пристане. З тієї хвилини, як я взяв гроші з їхніх рук, право на справжню коробку перейшло до нього, я ж лишився ні з чим. Мов іграшковий робот, по кімнаті тепер блукала моя тінь. Не дуже приємно бачити, як твій власний образ без твоєї волі тиняється із кутка в кутки. Але він виявився несуттєвним дурнем. Чому мерщій не роздягнувся? А може, він просто п'яний?.. Коли й далі так піде, то він з коробки не вибереться... Ну й нехай. Зрештою я можу його замінити. Один з можливих у майбутньому ходів. Принаймні так мені здається. А той торг, що вона придумала... Якщо замислитися над цим глибше, то вона його придумала, щоб запакувати в коробку цього дивака, а самій стати вільною. Що, коли при цій нагоді я теж звільнюся?

Я вирішив поки що звідси забратись. Необдуманих кроків я зроду не люблю робити. Якщо наважуся, то розпрощатись із коробкою можна буде коли завгодно. А якщо це тільки тимчасова слабкість? Перед тим, як піти, я вирішив хоч краєчком ока зазирнути в її кімнату. Коли

я, пробравшись крізь зарості корейської хризантеми, перетнув гравієву доріжку й нарешті дістався до її вікна, мені знову почало маритись жіноче тіло. До шибок було високо, тож, крім світляної щілини в шторах, я нічого не зміг побачити. І це мене відразу заспокоїло. Я вмовстився під луткою й припишк, охоплений невиразним смутком. З ринви скапували важкі краплі роси, розбиваючись об коробку. А в кімнаті наче нікого й не було.

Звісно, вибратися з коробки — справа нескладна. То навіщо ж тоді поспішати? Коли вже вилізати на білий світ, то треба, щоб від цього була користь і для інших.

ПРИКРІ СТОСУНКИ ДВОХ «Я»: ТОГО, ХТО ПИШЕ, Й ТОГО, ПРО КОГО ПИШУТЬ

Тола жінка навколішках... Трикутник, поставлений на вершину. Цей образ, здавалось, укарбувався мені в дно очного яблука й не залишав мене ні на мить. До горла підступала нудота, тіло корчилось, наче від електричного струму. Бракувало повітря. Мабуть, тому, що я не спав. Наближався ранок. Безлюдною пустелею повз рак-самітник. На бамбуковій жердині лопотів трикутний зелений прапорець. Навіть якби дорога назад круто спускалася вниз, то нею однаково не покотишся. Та я на це й не розраховував.

На тому боці затоки виднівся порт Т., а тут була піщана пустеля. Коли і як я знову потрапив на цей громадський пляж?.. Тиждень тому я саме в цьому місці збирався йти до лікарні з раною. Щоб непомітно вилізти в білий світ, людині-коробці треба привести себе до ладу: помитися, поголитись і випрати білизну. На залізничній станції чи на пристані є вода, але там повно народу. А в пляжній роздягальні є душ — там можна помитися зовсім непомітно, коли не буває людей.

Сьогодні я теж помився, виправ білизну й поголивсь. А щоб не застудитися, поки висохне моє ганчір'я, заліз у коробку. Іншого виходу не було. Та я мав намір незабаром звідти вибратися. Щоб почухатись, коли вкусив комар, особливої рішучості не треба. В уяві моїй уже чітко вимальовувався вихід з тунелю. Якщо моя коробка — тунель портативний, то силует голої жінки — сліпуче сяйво в протилежному кінці. Вона тільки й жде, щоб на неї задивлялись. Ясна річ, протягом останніх трьох років я теж очікував цієї нагоди.

Несподівана зустріч із псевдокоробкою тільки прискорила плин подій. Той тип не відривав очей від медсестри, що мовчки стояла в беззахисній позі. Такої огиди до коробки я досі ще не відчував. Лікар підроблявся під мене, й що не кажи, а це неприємно, коли тобі присниться, ніби твоя душа витає під стелею й споглядає твій власний труй. Невже мені знову стало жаль коробки? Ні, я не жалкував за нею. Просто я втомився. Я ладен навіть оці нотатки пошматувати зараз і викинути в канал.

...Здається, це було невдовзі після того дня, коли я поселився в коробці. В тісному закутку між убиральнями та стоянкою автомашин я побачив трохи пошкоджену коробку. Вона була мов порожній дім, що втратив господаря, — зблякла й поруділа від вітру та дощу. Я відразу ж здогадався, що це й справді чийсь покинутий дім. Розірване віконце з брудною завіскою... Бокові спостережні вічка набрякли й скидалися на прищі. Я віддер передню стінку. Мені здалося, ніби я зриваю пластр.

Я заліз у діру, машинально захищаючи це покинуте житло від цікавості перехожих.

Усередині, наче відбитки рук, збереглися виразні сліди колишнього мешканця коробки (назвімо його умовно В.). Наприклад, приліплена до стінки ізоляційною стрічкою паличка для їди, що затуляла щілину в коробці. Поблякла вирізка з фотографією ню, схожа на пляму пташиного посліду. Червона мотузка, якою прив'язують коробку до пояса, щоб не хилиталася. Пластмасова коробочка під віконцем. Численні написи на стінках. Чисті місця — все прямокутники, великі й малі, напевне, колись тут висів радіоприймач, торбинка, кишеньковий ліхтарик тощо.

Мені стало млюсно, наче я глянув на труп колишнього мешканця. Мені й на думку не спадало, що й мою коробку жде така сама смерть. Я думав: настане час, і вона зникне, випарується, мов крапля води. А смерть його коробки була справжня. Що ж усе-таки сталося з тим В.? Звичайно, смерть коробки ще не означала смерті її власника. Можливо, В. просто вибрався з тунелю на білий світ? А коробка обернулася на ляльку, з якої вилупився метелик (або цикада чи звичайна мушка, якщо метелик звучить надто романтично). Принаймні мені хотілося так уважати. Інша думка була нестерпна. Але й для цього бракувало підстав, і я заходився шукати їх на стінках. На жаль, В. мав звичку вживати фла-мастер з розчинним чорнилом, а тому розібрати його письмо було важко. Пластмасова коробочка мала кришку. Коли і є якісь речові докази, то вони в цій коробочці. Я взявся до неї й насилу відкрив. Усередині було дві кулькові ручки, лезо кишенькового ножа, кремій для запальнички, годинник з вибитим склом, ще й без малої стрілки, а крім того, невеликий пошарпаний блокнотик. Я відразу все переписав на стінку своєї коробки, вільного місця було досхочу. Перша сторінка починалася такими словами:

«Його неспокоєві не було меж. Якщо він довго не був удома, то з жахом думав про те, чи не зникла його оселя. Дійшло до того, що він не міг спокійно з'являтися між люди. Навіть виходити з дому відпала охота. Він замкнувся у кімнаті, й з того дня вулиця для нього перестала існувати. Зрештою його не стало взагалі: чи то з голоду вмер, чи повісивсь. Однак ніхто не міг засвідчити, що його труп знай...»

Я спробував перегорнути аркуш, але вогкий блокнот, наче бісквіт, розкришився в моїх руках. Пропав останній речовий доказ, який міг пролити світло на цю загадкову смерть.

Тепер надходив час і для моєї коробки. Дощ перестав, але над землею ще висіли хмари. Й хоч я в затишку не мерз, білизна сохла дуже поволі. Шкіра моя аж рипіла, така була чиста й чутлива: я почувався так, мовби сам себе обіймав. Але я знав, що це не надовго, й передранкова тиша почала мене непокоїти.

Обважніле небо на обрії зливалось з майже чорним морем. Вода була набагато темніша від хмар, і ця чорнота нагадувала шахту, в яку спускається ліфт. Цю бездонну чорноту я бачив навіть тоді, коли заплющував очі. Неначе дививсь ізсередини на череп власної голови, схожий на церковну баню чи на дирижабль. Від перевтоми кололо в скронях. Хилило на сон. Перед тим, як вилізти з коробки, хотілось по-

дрімати бодай годину-дві, і я ще міцніше стуляв повіки. Хвилі вкрили морську гладінь, поспішаючи до лінії горизонту, меншаючи й танучи в далині. На гребенях мерехтіли дивні спалахи, я нахилився до самих хвиль, щоб роздивитись на це таємниче світло,— й раптом очні яблука повипадали з моїх орбіт. Цокаючись одне об одне, вони покотилися між хвиль. Мене занудило, і я розплющив очі. Небо й море злилися в одну застиглу чорну масу, й на всьому вогкому піщаному березі не було більше ні душі. Мені стало неймовірно жаль себе, але заснути я так і не зміг.

Лишалось одне — чекати ранку. Я вирішив о восьмій піти ще раз до лікарні. Прийом хворих починався о десятій, і до того часу я сподівався поговорити з ними обома. Якщо я прийду надто рано, то тільки зіпсую їм настрій. О восьмій навряд чи хто вже спатиме. Спробую вмовити їх, щоб вони сьогодні не приймали хворих — цей день вони повинні віддати мені. Цілих дві години матиму для переговорів...

(В голові в мене склалося раптом перше речення, яке мало вбити медсестру наповал: «Я б не хотів, щоб ти насміхалася або сердилася. Бо для мене головне — що насміхаєшся чи сердишся ти, а не хтось інший».)

Але не треба квапитися. Якщо я знайду з ними спільну мову, то справу вдасться якось залагодити. Якщо ні, то ні. До восьмої години я мусив упоратися з коробкою. Загалом це нескладно — досить розірвати її, та й по всьому. Що ж до особистих речей, то в своєму мандрівному житті я обходжусь найнеобхіднішим. Скажімо, пластмасова дощечка, на якій зараз пишу. Шматок пластмаси молочного кольору, сорок сантиметрів на сорок п'ять. Предмет широкого вжитку, без якого я не можу обійтись. Для мене це передусім стіл. Як не крутись, а для їди та ворожіння на картах він необхідний. Коли я щось варю, то ця пластмаса заміняє мені кухонну дошку. В зимову вітряну ніч я затуляв нею своє віконце, в задушливий літній вечір нею добре обмахуватись. Як доводиться сидати на вогку землю, вона заміняє ослінчик і навіть верстачок — коли я кручу цигарку з недокурків.

Щоб досягти такого прогресу, потрібен був досвід і час. Оселившись у коробці, я ще довго не міг позбутися загальноприйнятих понять і підбирав, що попало. Бляшанка з кольоровим зображенням трьох голих людських постатей, що відбирають одне в одного золоте яблуко (може, коли придасться?), дивовижний камінь (мабуть, кам'яне знаряддя дикуна), кулька для гри в патінко¹, кишеньковий англо-японський словничок, високий підбор золотавого кольору, сто двадцять п'ять болтів, шестиамперна розетка, латунна ручка для дверей (прив'язавши до неї шнурок, можна обернути її в грізну зброю), п'ять ключів разом з кільцем, паяльник, чавунна гайка діаметром сорок п'ять міліметрів і ще безліч усілякого добра — всього не перелічиш. Незабаром я від цього так обважнів, що ледве рухався. Далі так жити я не міг. Людині-коробці потрібен не складаний ніжик, що має в колодці сім різних інструментів та лез, а одне-однісіньке лезо безпечної бритви — тільки треба вміти ним користуватися. А з річчю, якою не користуєшся принаймні тричі на день, слід негайно розпрощатись.

¹ Поширена в Японії азартна гра.

... Звісно, не на кожную річ підніметься рука. Надбати добро важко, а ще важче викинути його. Людина ж думає й про завтра. Якщо ти звик до мініатюрного транзистора, в якого задовільний тембр і частотний модулятор, то ти не викинеш його на смітник тільки тому, що він скількись там важить. А я й це зробив.

Я неодмінно розповім їй цю історію з транзистором. Навіть отій псевдокоробці розповім, як буде потреба. Але я повинен знати наперед, з ким доведеться мати справу.

— Питаєте, чого це я так рано завітав? — Я говоритиму тільки до неї. А на лікаря з фальшивою коробкою в кутку кімнати й уваги не звертатиму.— Вийшов погуляти. Ранковий моціон. Дорога від соєвого заводу неприваблива й дуже нудна, але мені вона подобається. Там на узбіччі стоїть дрібнолисте обчухране деревце. Тільки-но з-за крони показався гостроверхий дах лікарні, я захвилювався. Високо над облупленим цоколем — невеличке пофарбоване вікно: неначе виказує чиясь таємницю... Ви не вірите? Як вам це краще пояснити?... Якихось інших причин іти до вас у мене не було. Просто захотілося, і я прийшов... Невже я вам здаюсь таким настирливим? Нічого не вдію — цей вираз у мене зроду. Зизоокому в цьому відношенні не щастить: дуже неvigідне обличчя. Ось ваші п'ятдесят тисяч ієн...— Я рішуче, але так, щоб не образити їх, кинув гроші на операційний стіл.— Я й досі не вирішив, прийняти їх чи ні. Але коробки більше немає, будьте спокійні: я її порвав і викинув у канал. Виходить, ми з вами квити... Е ні, де-що за мною ще лишилося...— Я раптом заглянув у віконце псевдокоробки й запитав: — Як вам там живеться? — І знову повернувся до медсестри, не чекаючи від нього відповіді: — Може, розповісти вам історію про транзистор? Тоді ви мене краще зрозумієте. Отже, слухайте. Треба вам сказати, що раніше я жив мовби в якомусь чаду. Не знаю, чи ви це збагнете, але я не міг заспокоїтися, поки не почую останніх вістей. Які зміни сталися на фронті... Хто з кінозірок одружився й хто розлучивсь... Чи долетіла ракета до Марса... Що заарештовано маніакального палія — начальника пожежної команди... Що з бананів у трюмі корабля виповзла отруйна змія... Що вчинив самогубство чиновник міністерства торгівлі й промисловості... Що згвалтовано трирічну дівчинку, що успішно закінчилась або провалилася міжнародна конференція... Що на будівництві універмагу виявлено замуроване в бетон дитя... Далекі, світ наче той чайник, що без угаву кипить. Не зогледишся, як Земля змінить форму. Врешті дійшло до того, що я передплатив сім різних газет, у кімнаті поставив два телевізори, три радіоприймачі, а як виходив з дому, то брав із собою транзистор, навіть спав у навушниках. Тоді передавали безліч новин, завжди надходили якісь екстрені повідомлення. І коли це триває день у день, то ти обертаєшся в полохливу тварину, що з жахом роззирається на всі боки, в тебе виростає жираф'яча шия або ти ховаєшся у гіллі, наче мавпа. Ні, це не жарт. Я кажу цілком серйозно. Бо тільки за самим читанням та слуханням новин минала більша частина мого дня. Я сердився на свою слабку волю, але відірватися од телевізора чи радіо не міг. Наче й усвідомлював, що скільки не ганяйся за фактами, — лише стомишся, але розуму це не додасть. Очевидно, мене цікавив не чужий життєвий досвід, навіть не сам факт, а вбрана в заяложені слова формальність, що зветься новиною. Ці свіжі новини геть отруїли мене.

Та ось одного дня я несподівано одужав. Хворобу мов рукою зняло, й спричинився для цього майже не вартий уваги випадок. Де ж це було?.. Чи не на краю широкого тротуару, затиснутого між банком і станцією метро? Вдень перехожих там небагато... Попереду йшов літній чоловік, з вигляду чиновник, ішов бадьоро й раптом обм'як, а за мить лежав на тротуарі. Схожий на студента юнак насмішкувато глянув на бідолаху: «Невже помирає?» — невдоволено блимнув у мій бік, а тоді неохоче поплентавсь до тютюнової крамнички, де був телефон, щоб викликати поліцію. А я тим часом приготував апарат (за фахом я фотограф, раз чи двічі на місяць мені вдавалося друкувати в газеті рекламу на якийсь новий товар) і вже наводив об'єктив на нещасного чоловіка. Потім раптом роздумав і пішов. Не тому, що посоромився заробляти на чужій смерті, а тому, що збагнув: смерть — це не новина.

Звісно, смерть — неабияка зміна. Спочатку блідне шкіра й тоншає ніс, потім застигає підборіддя. Напіврозтулений рот скидається на тріснутий мандарин, з якого випинається червона штучна щелепа. Мертвий змінюється не лише сам — змінюється й одяг на ньому. Раніш він здавався дорогим, та за хвилину перетворюється на дешеву підробку. Для живих це теж не новина, а для мертвого — й поготів. Зрештою, смерть від руки маніакального вбивці, який убив десяткох людей і якого розшукує поліція, мабуть, не набагато краща за цю. Змінилась людина, змінився й весь світ, — більшої зміни годі й придумати. З цією зміною не зрівняється жодна інша.

Тільки-но я це усвідомив, як різко змінилось і моє ставлення до новин. Як би це вам краще розтлумачити?.. Ні, я вам не скажу: «Перестаньте ганятися за новинами»... Думаю, ви мене розумієте... Як ви гадаєте, навіщо людям стільки новин?.. Щоб знати все наперед і приготуватися до найгіршого?.. Так само думав колись і я. Неправда! Люди жадібні до новин, бо новини заспокоюють. Коли слухаєш новину, навіть найжахливішу, то ти живеш. Справді найбільшою новиною буде остання: та, що сповістить про загибель світу. Кожен мріє почути її. Бо тоді не доведеться покидати цей світ самому. Здається, я отруївсь новинами тому, що намагався не пропустити цього останнього повідомлення по радіо. Однак, коли не вщухає злива новин, до кінця світу ще далеко. І це теж своєрідна новина: мовляв, іще тримаємось. Навіть певніша від усіх тих заявлених гарантій. Учора вночі «В-52» скинули на Північний В'єтнам найбільшу цього року кількість бомб, а ви тримаєтесь. На прокладанні газових труб обгоріло вісім чоловік, а ви спокійно собі дихаєте. Ви й далі живете, хоча ціни досягли рекордного рівня. Вам і за вухом не свербить, дарма що промислові стоки повністю знищили рибу й молюсків у затоці...

— То на чому я спинився?

— Що ви більше не слухаєте новин...— Вона заклала ногу на ногу, мовби знала, що мене в ній найбільше цікавить, і потяглася до цигарок. А з фальшивої коробки в кутку почувся невиразний голос:

— Навіщо б я себе отак рекламував?

— Бо той, хто не слухає новин, не може бути негідником, — відповів я, не перестаючи всміхатися до дівчини. — Коли вже я не вірю в жодну новину, то я не вірю також у якусь зміну, отже, нічого не домагатимусь од вас силоміць.

— Тут сталося непорозуміння.— Голос у коробці несподівано зміцнів.

— Яке непорозуміння?

— Та через ті п'ятдесят тисяч ієн, які я дав за коробку. Я наївно вважав, що людина-коробка — твій добрий приятель. А виходить, що ні. Як же тепер буде з грішми: береш чи ні?

— Ти дарма на мене ображаєшся...— відповів я знітившись.— Хіба ти досі не знав, що людина-коробка — це я?

— Уяви собі, що не знав.

— Годі прикидатися. Я тобі зараз доведу...— Я поволі вдихнув і видихнув повітря.— Ти впізнав мене ще тоді, коли я прийшов лікувати рану. Сяк-так підстрижене волосся... Недбало поголені щоки... Все обличчя в лишаях — навіть на шиї та потилиці...

— Хіба серед фотографів мало диваків? — Його впевнений голос іще дужче підкреслював зневагу до мене. Я зрозумів, що вони змовилися.

— Ти ж сам виймав кулю з мого плеча: кулю пневматичної рушничі. Чи ти не помітив і цього?

— Нічого дивного. Пневматичні рушничі є в багатьох. Тхори нишпорять по курниках.

— Коли мені ввігнали кулю в плече, біля мене опинився добросердий очевидець. Він і порадив звернутися до тебе. Ще й пожертвував грошей на лікування. Три банкноти по тисячі ієн, що пахли крезолом... — І я заглянув у вічі медсестрі. Невже вона мене зрадить? Коли я лежав у них, вона обіцяла навіть позувати... Як вірити її словам, то для неї це найприємніше заняття. Як же це так: тоді спокушала, а тепер удає, ніби нічого й не сталося. Хоча дратувати лікаря було зараз не варт — це могло їй лише нашкодити. Я сказав: — Якась дівчина на новенькому велосипеді... На жаль, я побачив тільки її спину й надзвичайно гарні ноги. Коли такі ноги побачиш хоч раз... За кілька років життя у коробці я стільки набачився їх. Тож око в мене досвідчене.

Від тамованої усмішки щоки її аж роздулися. Голосно засміявся тільки лікар:

— Справжній курйоз. Одна справа — побачити коробку на комусь, і зовсім інша — коли ця коробка на твоїй власній голові.

— Я ще остаточно не вирішив, відмовитись мені од права на коробку чи ні. Зваж і на це.

— Дуже велика різниця, — спокійно, карбуючи слова, повторив лікар. — Вчора я вперше провів у ній цілу ніч. Є резон стати людиною-коробкою...

— Я тебе до цього не заохочую.

— Ще б пак!

В його безтурботному голосі вчувався смішок. Не доброзичливий і не глузливий, а все-таки неприємний смішок. Якийсь невизначений. А коли я сюди прийшов, цей голос видався мені дружнім і лагідним. Коли б лікар запитав, чого я навчився за три роки життя в коробці, я б охоче йому розповів: і як роздобути їжу, і де знайти консерви або рис, іще придатні до вживання, і де слід остерігатися лютих псів, яких у місті набереться доброго півдесятка. Однак зі мною він чомусь ніяковів. Мабуть, зрозумів, що він — мій наслідувач. А коли так, то я мав би викликати його на поєдинок. Тим часом я повернув стріли в її бік:

— Коли б це залежало від тебе — як би ти повелась: непустила б його чи дала б повну волю?

Спершись на операційний стіл, вона звела на мене очі. В них був сум, хоч уста, здавалось, усміхалися.

— Я думаю так: хворим не стане легше від того, якщо ми повісимо табличку біля брами: «Сьогодні прийому не буде».

Це була хитра відповідь, яку кожен міг тлумачити по-своєму. Я вирішив не поспішати — хай скаже своє слово лікар.

Незабаром він і справді заторохтів коробкою, перехилив її на лівий бік, шторка віконця розсунулась і відкрила лікареве око. Невиразне й здатне лише на одне: дивитися. Та я раптом побачив, що це чванливе око мене гіпнотизує. Невже воно навчилася цього так швидко?.. Я занепав духом. Адже він мав мене за взірєць, і тепер я дивився на самого себе.

— Годі про це. — Його писклявий голос нічого доброго мені не віщував. — Ти ж однаково не повіриш.

— У що?

— Що я піду звідси замість тебе. Тобі кортить, але ти не віриш.

— Але ж ти й сам не схочеш піти.

— Піду, якщо ти мені в чомусь поступишся. — Псевдокоробка відкашлялась і дедалі влєсливішим тоном повела: — Невелика поступка з твого боку. Я дозволю тобі робити в цьому домі все. Не втручатимусь у ваші стосунки з нею. Навіть не мулятиму вам очей. Але з умовою, що ти дозволиш мені дивитись на вас. Тільки дивитись! З коробкою на голові, як ось зараз. Хоча б з найтемнішого кутка. Потім ти звикнеш і вважатимеш мене коробкою для сміття.

Мені раптом здалося, ніби свої власні думки я передоручив цьому двійникові. Я нишком глянув на медсестру: вона ворушила пальцями, наче гралася в аяторі¹ без ниток. Тоді повільно переклала ногу на ногу. Одне коліно випорснуло з-під накрохмаленої поли. Мені закортіло погладити його. Майнуло в голові, що під халатом вона зовсім гола. Було таке відчуття, ніби в шлунку раптом почала роздуватися гумова куля, яку я проковтнув, нічого не підозрюючи. Але чи стане мені відваги попросити медсестру, щоб вона роздяглася при псевдокоробці?

— Не лякайся таких дрібниць, — немов заохочуючи мене, озвався лікар із свого кутка. — На людину-коробку не варто зважати. Бо вона все одно, що вітер чи пилюка. Це вже я знаю по собі. Якось я випадково клацнув апаратом, а коли проявив плівку, то побачив на ній великим планом, що вулицею сміливо крокує людина з картонною коробкою на голові. Я не такий майстер, як ти, отож користуюся дитячим фотоапаратом. Що ж я тоді знімав?.. Уже й не пригадую. Здається, когось у труні. Я маю звичку фотографувати похорон колишніх своїх пацієнтів. Знімок робився зблизька, і я мав би добре все пам'ятати, однак не запам'ятав. Той чоловік був цілковито протилежністю привида, якого бачиш і якого насправді не існує: його ж я не побачив, хоч він там був. Відтоді я зацікавився людиною-коробкою. Почав придивлятися і згодом уже знав, що вулицями нашого міста їх вештається чимало. Та скільки потім не дививсь, але так жодного разу й не помітив, щоб хтось бодай зиркнув у їхній бік. Отже, виходило, що не лише я такий сліпий. Підходить отака людина до прилавка, висовує з дірки руку й починає цупити всілякий товар, здебільшого дешевий: по-

¹ Дитяча гра з нитяними кільцями.

мідори, висушену соєву масу чи молоко. Просто кумедія — заклопотаний продавець, упадаючи перед покупцями, не тільки мовчить, а ще й прикидається незрячим. Чи, може, хоче замовчати неприємний факт? Ходити вулицями, запакувавши себе в картон, — хіба це не зневага до світу й до людей? А може, це взагалі якась нікчемна нежива річ, якою можна просто знехтувати? Отож і ти на мене не зважай...

Псевдокоробка урвала свою розповідь. Я зітхнув, бо заперечувати не було чим. Що людина-коробка нікчемна річ — це я знав краще за лікаря. Тільки він не дуже підходив для такої ролі: як лікар з практикою, він, напевне, нажив чимало добра, і саме воно може стати нам тепер на перешкоді. Зрештою, все залежало від медсестри. Якщо б вона згодилась, ми б змогли миритись і втрюх, я схаменувся: бодай іноді вдвох. Якщо ж його не вдається вважати коробкою для сміття, то хоча б мавпою в клітці. Я звернувся до медсестри:

— Ну, а ти згодна?

— Я? — Зиркнувши на мене, вона перевела погляд на псевдокоробку в кутку. Очі її сміялись, і мене почала брати злість. — Не знаю... Проблема досить складна... Коли я починаю над чимось думати, зі мною коїться казна-що: то ненароком сяду на склянку, то ножиці впадуть на ноги... Котра зараз година?

— Дев'ять тридцять шість, — відповіла замість мене псевдокоробка, і я зрозумів, що це справедливий докір за мою нерішучість.

Медсестра спитала про мій вік:

— То скільки ж вам?..

— За метрикою, двадцять дев'ять, а насправді тридцять два чи три, — відповів я машинально, хоча мій вік навряд чи так дуже цікавив її, бо не встиг я докінчити, як вона відвернулася і почала прибирати операційний стіл. Отже, вона ще не вирішила — вішати табличку «Сьогодні прийому не буде» чи ні. Саме так я витлумачив її мовчання. Що ж, це був найпристойніший спосіб пустити все своїм звичаєм. І вона поралась без найменшого зосередження. Інструменти й скляний посуд пересувала кінчиками пальців, мов це були іграшкові автомобілі. Може, це суто жіноча манера казати «так»? Бо інакше вона просто запротестувала б. А своїм питанням про час, очевидно, спонукала мене до рішучості. Тепер мені досить вимовити кілька слів: «Я хочу, щоб ти роздяглася», — й вона зробить усе. Щоб розстебнути перламутрові гудзики халата, вистачить щонайбільше кількох секунд — і вона вже гола. За якихось метрів два чи три. Таку відстань легко долають запахи... Мені нарешті випало зіграти свою роль, але чи зіграю я її так, як сподівався?

(Раптом навернувся неприємний спогад. Було це на виставі драматичного гуртка. Мені, нічим не знаменитому в нашій початковій школі, випала маленька роль. Роль коня на ім'я Томма. Певно, більше ніхто не хотів грати цю роль. Від радості я не міг устояти на місці. Та коли вийшов на сцену проказати своїх кілька слів, мені чомусь відібрало мову. Я в розпачі вже хотів тікати, як мій однокласник, що мав мене «запрягти», з досади стусонув мене ногою. Я не втримався й спересердя дав йому такого відкоша, що він ударивсь головою об поміст і знепритомнів. Уже й не скажу, чим скінчилася ця вистава. Пам'ятаю тільки одне: після тієї історії я став короткозорий. Мабуть, тому, що, схилившись у темряві

над дрібними ієрогліфами, багато читав. Не хотів нікого бачити, не хотів показуватися на люди й ладен був утекти світ за очі.)

Я давно знаю, що я негарний, і завжди уникав роздягатись при сторонніх. Але я знаю й те, що дев'яносто дев'ять процентів людей не менш огидні за мене. Гадаю, людство винайшло одяг не тому, що воно втратило волосся, а навпаки, волосся вилізло тому, що люди намагались приховати свою потворність одежею. (Я навіть цілком свідомо вірю в те, що суперечить фактам.) А проте люди терплять на собі чужі погляди тільки тому, що, знаючи про недосконалість ока, сподіваються на оптичний обман. Вони намагаються не відрізнитися одне від одного ні одягом, ні зачіскою. Якщо ти не вирячишся на мене, то й я поводитимусь скромніше. Похнюпся й живи. Чи не тому в цивілізованому суспільстві скасовано найжорстокішу коліс кару — прив'язування до ганебного стовпа? Чужий погляд несе в собі зневагу, тож нікому не хочеться, щоб на нього вирячувалися. Стало мірою здорового глузду вимагати платню за те, що ти змушений виставляти себе на показ перед сторонніми очима. Глядач платить у театрі й кіно, артисти ж одержують гроші. Кожен воліє дивитись, аніж самому бути об'єктом споглядання. Радіоприймачі й телевізори мають безперервний збут, і це, без сумніву, свідчить про те, що дев'яносто дев'ять відсотків людей усвідомлюють свої вади. Спочатку я став короткозорим, згодом почав учашати на стриптиз, тоді вирішив учитися на фотографа... Природно, звідси до коробки був лише один крок.

— Який же ти нерішучий, — твердим голосом проказала людина з псевдокоробкою на голові. — Маючи таку гарну нагоду... Бувши тобою, я б радо на все пристав...

— Про людину-коробку я знаю набагато більше за тебе — сам чимало пережив. Нею всі нехтують, бо не знають, яка її суть. Зате тебе наскрізь видно. Можна здогадатися по очах, що ти за людина. Вони мені не до вподоби. Я не люблю, коли на мене видивляються.

— За що ж тоді я викинув п'ятдесят тисяч ієн?

— Я звик підглядати, а от бути об'єктом підглядання ще ні.

Псевдокоробка захиталася. Нахилившись трохи вперед, з несподіваною легкістю підвелася, черкнулася об стіну. Почувся жалюгідний, властивий лише новому картону, звук. Імітація лишилась імітацією! Хіба ж так шурхочуть справжні потерті коробки!

— Досить балачок! — твердо стоячи на ногах, недоречно веселим голосом вигукнув лікар. У нього були м'язисті волохаті литки. «Невже він без штанів?» — майнуло мені в голову. — Зі мною теж таке буває: наче й апетиту нема, а почнеш їсти — з'являється апетит, — провадив лікар і раптом назвав дівчину на ім'я: — Може б, ти роздяглася?

Я розгубився скорше через це несподіване звернення, ніж тому, що він звелів їй роздягтись. Я ще й тепер вагаюся, вписати сюди її ім'я чи ні. Я раптом усвідомив, що для мене вона — незамінна істота. Перша з-поміж усіх жінок, з якими я зустрічався. Навіть порівнювати не маю з ким, тож досить буде назвати її займенником жіночого роду.

— Зараз?

У її голосі не прозвучало й тіні непокори. В мене було таке враження, наче в змащену кремом долоню я взяв яйце. Вона й справді

могла роздягтися, і я пригнічено мовчав. Губи мої затужавіли, язик наче всох. До мене, наче з великої далечі, долинала їхня ділова розмова:

— Зараз, атож. Ти згодна?

— Згодна, але...

— В тебе нема сірників?

Скоряючись його волі, вона прослизнула повз мене в його куток, нечутно й легко, мов надточний механізм. Тоді вийняла з халата сірники й подала йому. Я раптом відчув її запах, схожий на тихий легіт, що долинає з арахісового поля на приморський пісок. Серце моє тьохнуло. Невже це ревності до цього дивака? Повернувшись на своє місце, вона почала розстібати халат. Взявшись за другий гудзик, зиркнула на мене. Погляд був такий побіжний, що я навіть не моргнув і не відчув його на собі. В її очах, мов у лампі, зблиснув промінець, обличчя засвітилося, чоло розгладилося, й прикушена нижня губа волого випорснула з-під зубів. Відкритішого обличчя за це я не знав. Невже це двері, в які я можу ввійти? Вона розстебнула третій і четвертий гудзики. Якби тільки я зацікавив її по-справжньому... Якби показала мені такою, як учора ввечері йому... Якби не було цієї коробки!.. Той, кому не треба приховувати своїх вад, сторонніх не лякається. Коли в людини-коробки головне заняття — підглядати, то ця жінка — уроджений об'єкт. (Одне непокоїть мене: чому лікар вирішив замкнутися в коробці при ній?) Нарешті, останній гудзик... Я трохи не зомлів.

На щастя, з-під халата не показалося голе тіло, і я полегшено зітхнув. Шовкова оранжева блузка. Рядочок дрібних, теж оранжевих, гудзиків. Коротка жовтаво-землиста спідничка, застебнута збоку на три чорні гудзики. В коробці черкнув сірник. Досі я вважав, що тіло в неї бліде, а воно виявилось смаглявим. Тільки рука, що зупинилася на гудзику спіднички забіліла на темному тлі. Якому ж кольору вірити? Пальці завагались і швидко піднялись до грудей. Авжеж, краще почати з блузки. Й мені на те, щоб зважитись, залишиться більше часу. Запахло тютюновим димом. Вона ще може бути така, як тиждень тому, — нелукаве дитя, здатне очистити твою душу, звільнити її від намулу чорних думок. Або як учора ввечері... Тоді вона рухалася, мов сліпа, поблажлива до чужої потворності, здатна втамувати твою жагу, розвіяти думки про неповноцінність, як наркотик чи алкоголь. Та я не міг повірити, що колись ці два образи зіллються в один, хоча й не був з нею настільки знайомий, щоб судити про неї так суворо. Що бачить ліве око, того правому не видно. Але ж вони можуть не без цікавості й разом оглядати щось одне, хоча самі цього не усвідомлюють. Ось і третій гудзик розстебнувся. Під блузкою мало бути голе тіло. Пахло тютюновим димом, але повітря лишалося прозоре. Куди ж він діває той дим? Та зненацька з віконця заклубочилась така хмара, аж в очах запекло.

— Ти теж готуйся, — з погордою сказав курець. — Вона в мене слухняна.

Медсестра хихикнула в кулак. Гудзиків лишалося шість чи сім.

— Як хочеш, то фотографуй.

Ці слова захопили мене зненацька. Це правда, я з нею домовлявся, минулого тижня вона обіцяла мені позувати. Тільки навіщо ж роздягатися мені, я ж не себе зніматиму. Потім я можу роздягтись, а тепер не обов'язково. Я даремно злякався і, щоб приховати своє збентеження, сягнув рукою в мішок, в якому була фотокамера,

але тут-таки опанував себе. Якщо я зараз почну фотографувати, то мимоволі погоджуся на співіснування втрьох. А чи варто розкривати парасольку, коли ти вже мокрий як хлющ?

— Не той фон... — відповів я.

Розстебнувши ще один гудзик, медсестра напіввідвернулася до стіни. Блузка на грудях розхилилась, і я побачив бюстгальтер. Попелястий, у радіальних швах, мов м'яч для регбі... А фон і справді надто важкий. Скляна шафа з дезінфікованим інструментом та посудом. Вузький тапчан. Емальований умивальник на тонкій опорі. Якийсь химерний верстат, що нагадував чи то стоматологічне крісло, чи то пристрій для ще страшніших тортур. В усьому цьому вчувалося щось еротичне, мов на картинах пекельних мук. Якби в мене було вдосталь фотоплівки, а сонце світило в вікно, я, мабуть, не втримався б від спокуси, клацнув би апаратом кілька разів.

— Можна й по-іншому розташуватись. Я, приміром, перейду туди, — лагідно сказав лікар.

— Тоді сонце світитиме просто в очі... — заперечила йому дівчина.

Я в думці благав її: «Мовчи... мовчи... Тепер слова не на твою користь, не кажи більше ні слова».

Її пальці торкнулись дев'ятого гудзика. Лишилося ще три.

— По тобі бачу, що замість фотографувати, ти б охочіше перейшов до конкретних дій.— Псевдокоробка веселими балачками заходилась конопатити тріщину, яка розділяла нас.— Я схвалюю твій вибір: у тебе непоганий смак. Але не варто вдавати, що ти байдужий до її принад. А фотографію ще зробиш — буде час і на це. Мене можеш не соромитися: я відмовився від неї ще торік. Наше кохання й так надто затяглося. Коли вона зробила аборт, їй довелося заробляти собі на хліб. Вона здавалася безневинним дитям... Аж дивно, як це я зумів! Я її ні про що не розпитував: ні про колишнього коханця, ні про сім'ю. Й цим, мабуть, і привернув до себе.

Вона зиркнула в його куток:

— Якби спитали, то, гадаю, розповіла б вам усе.

— Я діяв підсвідомо.

— Я була вам за це вдячна.

— Попередня медсестра ремствувала на тебе. Обзивала задрипанкою, повією та всілякими іншими лайливими словами.

— А ви ж що?

— Намагався розвіяти її недовіру. Й домігся цього. Але ти людина імпульсивної вдачі. Коли я тобі в чомусь дорікав, ти каялась. І тоді між нами був повний мир.

— Я завдавала вам чимало клопоту... — Її пальці застигли на останньому гудзику.

— Байдуже, я вже все забув. Моя інтуїція мене таки не зрадила: я правильно вчинив, що не розпитував тебе про твоє минуле. Інакше тебе б уже й близько не було.

На її заокруглених устах заграла усмішка. Вона зняла блузку й поклала край тапчана. Тіло її не було худе, під шкірою вгадувався тонкий прошарок жиру. Я насилу згадав, на що схожа її шкіра: на ніжну ягнячу замшу для протирання лінз.

— Ми жили з вами в злагоді, хіба ні?

— Ще б пак! — у гугнявому голосі лікаря бринів сміх.— Я самовпевнено вірив, що зможу втримати тебе... Мов той дурень, двічі на день, уранці й увечері, голивсь... — Тепер він звертався до мене — я це

відчув.— Ми надто легковажно сперечались про її тіло, наче про фіґи в садку: достигли вони чи не достигли... Тоді звільнилась попередня медсестра. Це було так раптово, ніхто цього навіть не сподівався...

(Дописка червоним чорнилом на берегах нотаток:

«Я не знав, що колишня медсестра була його дружиною... Та це вже не має значення. З нею він теж утомився...»)

Жовтаво-землиста спідничка трубною сповзла до ніг дівчини. Лівою ногою вона переступила її, правою легко відкинула геть. Спідничка неохоче лягла біля тапчана — тільки гудзики хруснули об паркет, наче хтось розтоптав черепашку. В тіло дівчини вп'ялися неймовірно коротенькі сині труси. Вона притулила руки до стегон, мовби збиралася стрибнути в басейн. Поза ця була трохи кумедна, але кожний рух дівчини оживляв простір, вирізьблював з нього інший світ. Мене охопив дивний сум, стало неймовірно жаль себе, що я все це побачив лише сьогодні...

— Стривай,— утрутилася псевдокоробка, коли пальці дівчини вже торкнулися до резинки трусиків.

Вона завмерла, дивлячись понад мене в далину, а той звернувся до мене:

— Ти поглянь на неї як слід. Вона ж для тебе роздягається. Ти тістечка з рисового борошна їв? А тобі не здається, що плечі її плывуть, мов оте тісто, й щойно застигли в цю мить? Подобається мені й лінія від талії до округлих стегон. А тобі?

— А я б тільки дивився на ноги...— Тільки-но я вимовив ці слова, як щелепа моя раptom затерпла й зуби заскреготіли. Очні яблука так налились, що я не міг звести на неї погляд аби побачити, яке враження справили мої слова. Дим з коробки більше не виходив, але кашель лікаря чомусь не душив.— Однак я не знаю: гарні вони чи ні... Переді мною наче книжка іноземною мовою, якої я ніколи не вивчав... Мені й самому дивно, чому я не можу відвести очей від її ніг.

— Мабуть, тому, що вони найближче до лона.

— Навряд. Тоді таке враження викликали б у мене будь-чий ноги. Мабуть, не це. Просто вони засіб до втечі. А все, що втікає кудись, хочеться наздогнати. Мабуть, тому...

— Непереконливо. Адже вона стоїть і жде. Але відстань між вами ще завелика. Якщо ти не підступиш бодай на крок, то так і не зможеш на неї глянути. Я зараз тобі поясню, чому ти боїшся підступити.— Змінивши тон, псевдокоробка вийшла з кутка й опинилася на однаковій віддалі від кожного з нас.— Перш ніж спаруватись, і птахи, й риби, й звірі влаштовують церемонію залицання. Як стверджують фахівці, це наче видозміна погрози чи нападу. І це правда, бо кожна жива істота оточує себе особистим кордоном, а тому кожен порушник викликає захисний інстинкт. Силоміць ніхто не парується. Треба прорвати цей невидимий кордон і відчинити собі двері. Для цього слід відвернути увагу партнера, приспати його захисний інстинкт. А кінцева мета завжди однакова: прорвати особистий кордон. У людей він проходить на відстані двох з половиною метрів: це вже я знаю з власного досвіду. Партнера можна вмовляти, спокушати блискучим камінцем, але мети не буде досягнуто, поки ти не переступиш цієї межі. Очі з такої близької відстані перестають бачити. Лишається тільки дотик і нюх.

— До чого це ти хилиш?

— Ступни ще крок, і кордон лишиться позаду.

— А далі що?

— Який же ти нерішучий! Хіба тобі не дали перепустки через її кордон? Перепустка в тебе є, ти купив собі право зробити цей останній крок. Ціною власної коробки. Чи ти вже боїшся? А може, набиваєш собі ціну? Так чи так, а до коробки тобі вже не буде вороття, хоч ти, затуливши циферблат годинника, намагався зупинити час.

Рука дівчини застигла на резинці трусів, а розгублений погляд її осклянутих очей ніби шукав поверх моєї голови точку опори.

— Чому це ти заговорив про час?

З коробки озвалося сопіння:

— Ти ж сам казав, що людина, яка почуває відразу до новин, не може бути негідником. Ти суперечиш сам собі: досі не вірив у можливість зміни, а тепер боїшся здійснення власних мрій. Це зветься страховою хворобою — ховати голову в пісок.

— Я не маю права ризикувати.

— Колись я читав про одного, що жив з мумією своєї коханки, бо, мовляв, мумії вірніші за живих жінок.

— Мене таке мало цікавить.

— Ну що ж. Я тебе зрозумів: ти не хочеш кидати коробку.

— А хіба я тобі не сказав, що вже розпрощався з нею?

— Тоді скажи, де ти зараз і що ти робиш?

— Розмовляю ось тут із тобою. Ти що, не бачиш?

— Тоді я питаю так: а хто ж пише оці нотатки? Й де? Здається, це робить хтось у коробці при світлі електричної лампочки всередині пляжної роздягальні?

— Я такого начебто не казав. Інакше мусив би визнати, що тебе немає, що ти просто витвір моєї фантазії.

— Отож-бо.

— Годі сперечатися!

— Бо насправді існує тільки один з нас: той, хто пише оці нотатки... Погодись зі мною, що це звичайнісінький монолог. Напевне, цей «хтось» має намір писати без кінця, щоб, бува, не втратити коробку.

— Не мороч собі цим голови. Я просто чекаю, коли висохне білизна. Як тільки вона висохне, я одразу ж піду геть. Вітер проймає аж до кісток. Мабуть, я перекупавсь. У коробку заліз від холоду: тільки на часину. А цих нотаток мені зовсім не шкода. Хоч зараз можу кинути й більше до них не вертатись...

— Ти справді вирішив з нами зустрітись, поки висохне білизна?

— Мені ж готуватись до цього не довго. Повикидав сякий-такий дріб'язок і можна йти. Щиро кажучи, вибратись із коробки не можна тільки без однієї речі... Не розумієш?.. Для цього потрібні штани. Якщо вони є, легко можна змішатись з юрбою... Навіть без чобіт, навіть голим до пояса... І навпаки — в новеньких черевиках, у найкращому піджаку, але без штанів на вулицю й не виходь. Бо в цивілізованому суспільстві кожен у штанах. На щастя, я заздалегідь приготувався до цього: придбав новісінькі штани. Вперше я їх надяг минулого тижня, коли ходив лікувати плече. Вони в коробці не заважають, якщо їх повісити на гачок. А ще я маю при собі професійне знаряддя — фотоапарат... Решта мого добра нічого не варта. Щоб не морочити собі голови, я хоч зараз ладен його викинути. Без ніякого жалю... А може, не треба? Краще я його подарую тобі. Рушник і зубна щітка, лезо, сірники, паперова чашка, ва-

тяні затички для вух, термос, автомобільне дзеркальце, ізоляційна стрічка... Протидизентерійні засоби, очні краплі й бактерицидний ртутний препарат я не згадую — ти лікар і маєш цього добра досхочу... Шість фотографій, вирізаних з другого тому «Шедеврів сучасної фотографії ню»... Трубка із збільшувальним склом, щоб роздивлятися ці фотографії. Ти здогадаєшся і сам, як нею користуватись. Далі: електричний ліхтарик, кулькова ручка, пластмасова дощечка, виток дроту й інші дрібниці... Все це непотріб, але я на власному досвіді переконався, що він полегшує життя в коробці. Подяки я від тебе не жду, але певен, що людина-коробка без цього не проживе. На перший час тобі не завадить і мініатюрний транзистор. Бо, поки звикнеш, не раз відчуватимеш самотність...

— Коли висохне твоя білизна?

— Здається, дощ уже перестав, але повітря все одно вологе, тому так довго й сиджу тут. До ранку висохне, хай тільки почнеться бриз.

— Небо на сході ще темне?

— Обрій посвітлів. Мабуть, каракатиці вже впливли на поверхню. Саме їхній час. Незабаром світанок.

— Не скажу, що це приємно, але напівсуху білизну теж можна якось надягти. Досохне на тілі. Мені вже вривається терпець.

— А в мене, здається, нежить. Усе тіло аж пашисть... Це від недосипання... Як занурю ноги в пісок, стає приємно... Та я все одно тремчу. Невже перестояв під душем? Тиждень тому, я теж сюди забігав — перед тим, як іти до лікарні, але тоді я мився не так довго: боліла рана... А сьогодні вирішив змити з себе весь бруд, що нашарувався за три роки... Цілий брусок новісінького мила змилив. До речі, як є діло рукам, то й думки легше зібрати. Чого я тільки не передумав за цілий тиждень! І чого не переробив... Навіть жіночу статуетку вирізьбив. Хотів зобразити медсестру, але вийшло щось схоже на п'явку... Отож, розімлівши під душем, я заходився себе шкребти. Шкріб нігтями й терся ганчіркою — аж пекло, а потім змивав водою. За четвертим разом леп трохи зійшов, а голова вкрилася піною. Я думав, що стану прозорий, як скло. Але де там... Мило стерлося на льодяник, руки потерпли, а тіло пройняв дроз, наче з мене зняли шкіру. Мене мало не занудило. Надумав змити з себе трирічний бруд одним бруском мила!.. Невже зосталися самі кістки, а тіло обернулось у грудку землі?.. Я знесилено впав на пісок. Нічого в мене не вийде! Хоч би цілих три роки я мився в цій солоній воді, а бруду все одно не змию...

— Цікаво, кому набридне першому: оповідачеві чи слухачу?

— О, тепер я тебе зрозумів до кінця! У тебе надто зухвалий тон. Не думай, що ти виростеш у моїх очах, коли скажеш: «Ні, я людина жива». І ти, і твій медичний кабінет — усе це лише ієрогліфи на стінках моєї коробки. Чорнильні рисочки та гачки. Можливо, сидячи в оцій вигаданій мною коробці, ти цього не збагнеш, але саме в цих ієрогліфах криється різниця між справжнім і підробленим. Тісна кімнатка на одного, яку я зараз оглядаю... Зворотний бік лица, якого ніхто не може побачити й скопіювати... Рясно списаний картон затужавів од трирічного поту й зітхань... Моя біографія... Схема вуличок і глухих кутів, де можна дістати їжу, нотатки й коментарі до них... І ще якісь незрозумілі навіть для мене карти й цифри... Тут зібрано все, що може стати в пригоді.

— Скільки показує зараз твій годинник?

— П'яту... за вісім хвилин...

— Ти почав писати о третій вісімнадцять. Хитрий у тебе годинник. Виходить, що відтоді минула всього година тридцять хвилин.

— Я тільки нотую для пам'яті. Ти сказав, що мені жаль розлучатися з коробкою? Але як тільки я покину її, то й тебе разом з цими записами не стане.

— Виходить, ти теж неабиякий оптиміст.

— А хіба невіра краща?

— Ти вже нашкрябав п'ятдесят дев'ять сторінок. За якихось півтори години п'ятдесят дев'ять сторінок... Річ неможлива, з якого боку не глянути... Я тебе попереджував: перестань плескати язиком, краще спробуй пояснити, коли все це ти встиг. Скільки можна в середньому написати за годину сторінок? Скажімо, одну. Якщо це мазанина — то хай іще три.

— Іноді можна й більше.

— Ну гаразд: припустімо, що за годину можна написати п'ять сторінок. Якщо поділити п'ятдесят дев'ять на п'ять, одержимо неповних дванадцять. Дванадцять годин! Невже ти з третьої пополудні тільки те й робив, що писав?

— Це моя справа. А як я пишу, не твоє діло!

— Тут не все гаразд із часом. Або доки ти лежав непритомний, пройшло більше, ніж двадцять чотири години, або внаслідок космічної катастрофи Земля сповільнила свій рух. Хоча можна висунути й зовсім іншу гіпотезу. Скажімо, що автор цих нотаток не ти. Нічого страшного в цьому немає.

— Навіщо вигадувати зайве? Все це понаписував я. Темний пляж, запах моря. Довкола електричної лампочки роздягальні в'ється зграя мошок, схожа на хмарку диму, та я туди не дивлюсь. Об коробку раз у раз щось стукає, але це не дощ: то вдарилась комаха, певно, якийсь жучок. Зараз я держу в роті цигарку. Черкаю сірником. Вогник освітлює мої ноги. Я підношу його до литки й відчуваю жар... Отже, все це — безсумнівна реальність! Якщо я покладу ручку, наступне слово в цих нотатках не з'явиться.

— А якщо це пише хтось інший і зовсім не тут?

— Хто ж це, цікаво?

— Ну хоча б я.

— Нісенітниця!

— Сиджу й пишу, уявляючи собі, ніби ти мене вигадав.

— Навіщо це тобі?

— Щоб вивести людину-коробку на чисту воду.

— А вийде навпаки. Бо якщо ти автор, то людина-коробка взагалі не існує: вона — витвір твоєї фантазії.

— Отож-бо! Це зайвий раз підтвердить її нереальність. І всі на-решті зрозуміють, що це звичайнісінька вигадка.

— Я передчував, що так воно й буде... Ти — втілення розпачу. І це я міг тобі довести ще тоді, до початку наших переговорів. Шкодную, що не застеріг тебе: в мене є речові докази. Якби ти знав про них, то, мабуть, повівся б розважніше. Ні, ні, я не збираюся ними користатися. Якби хотів, то вже скористався б... Згодом я тобі їх сам покажу. А тепер я цілком покладаюся на твою щирість. Згоден?

— Цілком. Тільки ніяк не збагну, на що це ти натякаєш?

— Пробач, від недосипання в мене паморочиться голова... Я хотів би почути твоє слово. Хто вибрав мене за мішень? Хто стріляв тоді з пневматичної рушниці?

Несподівано замість лікаря відповіла медсестра:

— Це міг зробити хто завгодно. Поблизу мешкає багато людей, які мають рушніці. По курниках нишпорять тхори...

Ці слова вже колись казав лікар, тепер їх повторила вона. Час нібито зрушив з місця. Я не мав права дорікати їй. Хоча не міг і вибачити, що вона тягне його сторону.

— А я маю незаперечні докази. Коли куля влучила мені в плече, я за професійною звичкою встиг клацнути затвором і ще того самого дня проявив плівку. Вийшло чітке фото. На ньому видно чоловіка, що тікає вгору дорогою, сховавши під пахву пневматичну рушницю. Старанно пригнана до сутулої спини куртка, добротні штани, а черевики схожі на капці...— Змінивши тон, я обернувся до дівчини: — Певне, в нього такий фак, що вимагає часто роззуватися... Що ти на це скажеш? Не важко здогадатися, що такі черевики носять тільки лікарі. І якщо зважити, що дорога йде повз соєву фабрику...

Ситуація несподівано змінилась. Псевдокоробка, досі лагідна й не страшна, мов сміттева скринька на ніжках, агресивно задеренчала. З розтуленого віконечка вистромився якийсь ціпок — навпроти мого лівого ока. Я відразу ж вгадав: та сама пневматична рушниця.

— Ну годі,— спробував я перевести все на жарт.— Ультрасучасна психастенія тобі не до лиця...

— Фото віддаси?

— Я не ношу його з собою. Бо це єдина річ, яка може стати козирем у моїх руках.

— Обшукай! — різким голосом звеліла медсестрі псевдокоробка.

Медсестра завагалась і благально глянула в мій бік. Тоді підняла руки й, поправляючи комірець, рушила до мене. Її випрасуваний халат (і коли вона встигла перевдягтися?) раптом розхилився. Застебнутий він був лише на один гудзик, під халатом сяяла голизна. Раптом вона здалася мені більше ніж голою, мовби цей халат був уже й не халат, а ритуальна туніка жертви. Гладенька пружна шкіра викликала хтиві почуття, й тільки гостре підборіддя та закруглений унизу живіт свідчили, що це ще дитина. Нас розділяло всього два кроки, й вона підступила ще ближче. Я мимовільно примружився й зненацька відчув у собі силу.

— Я зроблю все сам. Не завдавай собі клопоту.— Я повернувся до дверей і розв'язав свій речовий мішок, куплений колись давно на американській військовій базі. Мої руки намацали іграшкового крокодилчика. Тепер я був певен, що вони діють проти мене заодно. Всі ці хитрі балачки служили тільки одній меті: затягти мене в пастку.

Ця зелена цяцька завдовжки сорок п'ять сантиметрів мала червону пашу, ясно-бурі кігті й горбики на хребті, а зуби й очі були з білої пластмаси. Вигляд у крокодилчика був безневинний і жодних захисних імпульсів не викликав, хіба що в хворих на дитячу форму психастенії. Але мій крокодилчик був не просто цяцькою. Знаючи психіку більшості людей, я зробив з нього Чорного Джека¹. Це страшна зброя, якою навіть мафія та поліція користуються залюбки. Треба тільки витрусити з крокодилчика тирсу та інший потрух, що я сьогодні вранці й зробив: мов передчуваючи щось недобре, я завбачливо наповнив крокодилчика піском. Тепер це була грізна зброя, досить замахнутись нею, взявши за хвіст. А як добряче вдарити, то можна проламати людині череп. Однак захоплюватись не варто. Головне достоїнство Чорного Джека те,

¹ Поліцейський кийок (англ.).

що ним можна завдати смертельного удару, не залишивши на тілі жертви жодного сліду, а потім розстебнути його черево й висипати пісок на землю. Після цього ніхто вже не здогадається, що цей іграшковий полотняний крокодил — така страхітлива зброя.

Отож, удаючи, ніби протягаю цяцьку псевдокоробці, я раптом замахнувся і вдарив навідліг. Наслідки перевершили сподівання: коробка шарпнулася, і рушниця вткнулася дулом у картон. Це, видно, ошелешило лікаря, й він несамовито заверещав. Тієї ж хвилини пролунав постріл, схожий на свист проколеної цвяхом велосипедної камери. Куля влучила в стелю чи стіну. Я вихопив у нього рушницю, та він не здавався: вистромив руку з віконця й, наче коршак, уп'явся мені в праву щоку. Я вперішив його по нозі крокодилом: звук був такий, немов сокира цюкнула по живій деревині. Лікар зойкнув і відпустив мене, а мені від цього зойку стало млосно. Я вже ладен був ударити його по голові, та стало шкода коробки. Тоді я ще кілька разів луснув супротивника по волохатих ногах, аж він скарлючився й перетворився на коробку для сміття. Якби він не схлипував, наче водогінний кран, коли припиняють подачу води, коробка здавалася б зовсім порожньою. Вперше за весь цей час вона не викликала в мене жодних почуттів. Бліде світло похмурого ранку (була вже десята година), що сіялося крізь вікно, наче розсунуло стіни, й коробка посеред кімнати тепер нагадувала велику діру.

Я й зараз пишу. Ота суперечка була зовсім безглузда: якщо ці нотатки пишу не я, то хто ж тоді їх пише? Хоч зауваження псевдокоробки про те, що я допускаю розбіжності в часі, мушу визнати цілком справедливим. А все інше гаразд. Коли я зустріну медсестру, її поведінка багато чого скаже. Тепер я зможу визначити, що здобув, а що втратив, вилізши з коробки на світ. Приміром, вона поспішить мені назустріч у розстебненому халаті. Або ж застебне його на всі гудзики... Або, скажімо, урочисто попрямує до мене, розстібаючи гудзики на ходу, якщо раніше вони були застебнуті. Поки не переступила ще той особистий кордон, я зможу прочитати її наміри в очах. Якщо в них буде спокій, то це означатиме, що між нею й лікарем давно вже нелади, і я лише звільнив її від насильства й тиранії. Якщо ж, навпаки, очі забігають, то це свідчатиме про те, що вона діяла з лікарем заодно, а я дивом урятувався од пащі тигра...

Але годі про це. В таких дилемах немає ніякого сенсу. Турбує не те, що все нелогічне, а навпаки — те, що надто логічне. Правда схожа на мозаїчне панно, в якому бракує багатьох камінчиків. Хоча, можливо, я — вже не я, та все ж таки, що змушує мене жити? Мабуть, я повторюсь, коли скажу, що людина-коробка — ідеальна мішень. На місці лікаря, я б уже давно собі чогось підсипав. Крихту отрути в чашку чаю — і все гаразд... А що, коли мені вже підсипали? Це теж цілком можливо. Ніщо ж бо не підтверджує, що я ще й досі живий.

ПИСЬМОВЕ СВІДЧЕННЯ

Все, що я зараз розповім, — щира правда. Ви питаєте про труп, який викинула на берег морська хвиля в парку містечка Т.? Я про все розповім з власної волі.

Моє прізвище — С.

Місце проживання — (пропущено)

Фах — помічник лікаря (санітар)

Дата народження — 7 березня 1925 року.

Моє справжнє прізвище — С. А прізвище та ім'я, під якими я був зареєстрований у страховій конторі й займався лікарською практикою, дав мені мій колишній шеф, військовий лікар — у нього я служив санітаром під час війни.

Я не був ув'язнений, не був під судом і слідством.

Я ніколи не служив ні в державній, ні в громадській установі, не одержував нагород, пенсії та одноразової матеріальної допомоги. Я не одружений, до минулого року жив на віру з Наною, сестрою-хазяйкою лікарні. Нана була законною дружиною військового лікаря, під чийм прізвищем я працював. Я жив з нею з повної згоди лікаря, й ніяких непорозумінь у нас не було. Між мною й Наною до особливих суперечок теж не доходило, аж поки торік на роботу прийняли нову медсестру — Йоко Тояму. Нана сприйняла це як образу, й ми з обопільної згоди вирішили розстатися.

Напрактикувавшись біля шефа під час війни, я згодом почав лікувати самостійно — майже не звертався до нього за порадами, хоча й працював під його прізвищем. Особливої слави я зажив як хірург, оперуючи апендицити. Озираючись тепер на своє життя, я гірко каюся й обіцяю припинити незаконну лікарську практику.

Але повернуся трохи назад: вас передусім цікавить той нещасний випадок...

ЩО СТАЛОСЯ З С.

Тепер пишеш ти.

Світло ввімкнено тільки на столі. Ти відводиш очі від свого «Письмового свідчення» й глибоко зітхаєш. У коридорі горить лампа, і з-під зачинених дверей до темної кімнати пробивається вузька смужка світла. Якби хтось підійшов, вона б відразу зникла. Мляво пливають секунди. П'ять... сім... Ніде ані звуку.

Подзьобані білі двері тьмяно блищать, кілька шарів фарби так і не заховали подряпин. Ти замислився, наче прагнеш подивитись крізь двері в коридор. Але що це за звук?.. Невже причулося?.. Ні, таки справді щось шарудить, але не за дверима. Ти обертаєшся до вікна. Під вікном вузьке ліжко, на ньому картонний куб... Може, ти злякався справжньої людини-коробки? Але це прийшла не вона. Не схоже. Це навіть не пес. Мабуть, знову та сама клята курка, що бозна-відколи звикла вештатись вночі. Никає попід вікнами, шукаючи не знати чого. Нічна курка — велика дивина, еге ж? Довкола така темрява, а вона ходить і визбирує черв'яків. За незвичайні здібності — незвичайна й винагорода. Чому ж вона така задрипана й худа?

Ти підносиш до вуст надпиту склянку пива, але відразу ж ставиш її назад. Минуло вже чотири години, як ти сидиш тут. Хоч іще тільки кінець вересня, небо вкучало повсть темних хмар. Ти змочуєш спиртом ватку, обтираєш спітнілий лоб, облизуєш клейкі губи, але вентилятора не вмикаєш. Треба неодмінно почути, як хтось підійде до дверей. Ти став страшенно підозріливий.

На столі товсте скло. На ньому твоє недописане «Письмове свідчен-

ня». Свідчення про те, чого ще не сталося й, може, взагалі не станеться... Ти відсуваєш аркуш із свідченням і берешся до блокнота з нотатками. Невеличкі оранжеві сторінки, поліновані вертикально... Ти ба! Я й не підозрював, що в тебе блокнот точнісінько такий самий, як у мене. Тремтячою рукою розгортаєш його. Перша сторінка починається з таких слів:

«Це нотатки про людину-коробку. Я щойно почав їх писати в коробці з гофрованого картону, яка нижнім краєм сягає аж до стегон, коли її насадити на голову. Одне слово, я сам тепер людина-коробка».

Пропустивши добрих десять сторінок, ти застигаєш над чистим аркушем. Береш кулькову ручку, але передумуєш і дивишся на годинник. До півночі лишилося дев'ять хвилин. Закінчується остання субота вересня. Ти береш зошит і ручку і встаєш. Підходиш до тапчана. Перехиляєш коробку й залазиш усередину. Авжеж, це тобі не вперше. Повертаєш коробку так, щоб у віконце падало світло настільної лампи. Темно. Ти вмикаєш електричний ліхтарик, почеплений над віконцем, і кладеш блокнот на пластмасову дощечку:

«Якщо коротко говорити про той нещасний випадок, то сталося ось що. В містечку Т. в останній понеділок вересня...»

Невже ти збираєшся писати про подію застрашного дня, як про щось минуле? Чи не надто далеко ти зайшов? Невже ти абсолютно впевнений, що завтра все відбудеться точнісінько так? У такому разі, на спусковий гачок уже натиснуто. Зараз ти писатимеш про смерть — я цього майже певен, інакше ти б не писав цього свідчення.

І ти пишеш далі:

«...на берег безлюдного парку морські хвилі викинули людський труп. На ньому була картонна коробка, прив'язана до пояса мотузком. Напевне, це та сама людина-коробка, про яку в місті ходило стільки розмов. Можливо, цей бідолаха випадково зірвався з берега в канал, його потяг у море відплив, а припливом викинуло на берег. Як засвідчив медичний експерт, нещасний утонув приблизно тридцять годин тому».

Ти зважився й на такий крок? Припустімо, що медичну експертизу проведено в понеділок уранці. Якщо вернутися на тридцять годин назад, то виходить, що цей сердега помре найпізніше через кілька годин. Ти вже приготувався? Ти й справді складаєш блокнот, зсовуєшся з ліжка й, ставши навколішки, скидаєш коробку з голови. Всередині торохтить усяке причадалля. Ти тримаєш коробку в руках і озираєшся навколо. Ковзаєш очима по стінах, стелі й прислухаєшся. Пензель страху полакував твоє лице, й зморшки стали ще виразніші. Нерви в тебе теж напружилися. Чому ти не хочеш глянути на речі тверезо? Що б ти не робив, станеться те, що має статися.

Повернувшись до дверей, ти випростуєшся. Рушаєш. Лікті притиснути, пальці зціплені в кулаки... Після третього кроку бракне сил. Ти повертаєшся, сідаєш за стіл, обхопивши голову руками. Блокнот падає на скло, і час марно збігає...

... Ти дивишся на грань товстого скла. Зеленаво-синій колір, який не дає просторової перспективи. Зеленкувата безмежна глибина. Небезпечний колір, який спокушує до втечі; ти тонеш в ньому, але враження таке, що вічно плаватимеш у цій синяві, хоч би з головою зануривсь у її глибину. Вона вже не раз тебе вабила. Синява хвиля, збитих гвинтом пароплава... Водяні безодні у вироблених сірчаних шахтах... Бузкові світанки, сповнені гуркотом поїздів, що ладні завезти тебе світ за очі, звідки немає вороття... Кольорові окуляри, які роздає «Асоціація допомоги самогубцям». Досвідчений механік покриває скельця тонкою плівкою, яку мовби здерто з сонця в холодний зимовий день. Людина в таких окулярах бачить тільки станції відправлення, звідки поїзди вирушають і куди вже ніколи не повертаються.

Та чи не занадто ти прилип до цієї коробки? Ти, мабуть, очманів од неї. Кажуть, що й коробка може породжувати небезпечну синяву. Кольору отих дощів, після яких у жебрака починається нежить... Кольору пори, коли зачиняються ворота підземних переходів... Кольору невикуплених з ломбарду речей... Кольору ревнощів... Кольору безробіття... Кольору квитка на останній кіносеанс, купленого самогубцем...

Але досить було відвести очі трохи вбік, і ця зловісна синява перестала тебе лякати. Скільки б ти не заглиблювався у думки, все одно залишишся псевдокоробкою. Від себе не втечеш. Увагу твою раптом привернув календар фармацевтичної фірми. З одного боку від торговельної марки — кремове Гопократ, обведеного латинським висловом, — надруковано: «Пора вітаміну С й кортизону», з другого — «Вересень — місяць самодисципліни розладнаних нервів». Потім в очі тобі впало червоне число в лівому кутку. Остання неділя вересня. Мине ще день, і морська хвиля викине край парку запакованого в коробку утепленика... Але найголовніше станеться за кілька хвилин... Сьогодні. Скільки не вдавай, що не дивишся на календар, цифра все одно не зникне з нього. Так само, як і план твоїх майбутніх дій, складений у минулому часі. Ти зручно ставиш лікті на стіл. Спершись на них і нахилившись уперед, легше встати. Якщо натиснув на спусковий гачок, то слід чекати пострілу.

Однак тобі муляє оце недописане «Письмове свідчення». Може, ти б його порвав? Якщо все піде згідно з планом, то це тільки змарнований папір. А якщо план провалиться, то не зарадять ніякі слова.

ПИСЬМОВЕ СВИДЧЕННЯ (ПРОДОВЖЕННЯ)

Щодо нещасного випадку, я з певністю можу сказати таке: морські хвилі викинули на берег труп колишнього військового лікаря, під чийм ім'ям я досі практикував. Його довго переслідувала манія самогубства, мені щиро жаль цього бідолахи, і я каюся, що втратив пильність і завчасно цьому не запобіг. Уклінно благаю вас: вислухайте мене до кінця.

В останній рік війни, коли ми служили в Н-ському польовому госпіталі, я був його помічником. Саме в той час він так захопився ідеєю добування деревного цукру, що майже всю його роботу в госпіталі фактично виконував я. На щастя, в мене чудова пам'ять і спритні руки, тож під його керівництвом я багато чого навчився. Що ж до його досліджень, то слід відзначити таке. Під час війни відчувалася гостра нестача цукру. Якби пощастило добути його з деревини, то це, без сумніву, бу-

ло б відкриттям світового значення. Колись військовий лікар спостерігав, як вівці їли папір, виготовлений з деревини. Це наштовхнуло його на думку, що в їхніх кишках повинен бути активний фермент, здатний виділяти з целюлози крохмаль. Саме над екстракцією цього ферменту він працював день і ніч.

Та несподівано з ним сталося нещастя. Я вже не скажу, чи він заразився бактеріями з овечого шлунку, чи отруївся екстрактом деревини. Це була дивна хвороба: після трьох діб лихоманки усе тіло роздирав страшний біль, супроводжуваний судомою й розладом нервової системи. Про цю хворобу лікар нічого не знав, колеги теж безпорадно розводили руками. Я, коли тільки міг, переглядав наукову літературу, але ніяких згадок про таку хворобу не знаходив.

Я давно шанував цього чоловіка, отож не покинув його й тепер. Хвороба то загострювалася, то відступала на деякий час, але перспективи на одужання не бачив ніхто. Я не прощу собі до кінця життя, що не встояв перед його благаннями й дозволив уживати наркотики. Але ж він так страждав! Хворий поступово втягся й зрештою став наркоманом. Тим часом закінчилася війна, і ми разом демобілізувалися.

Я не пішов од нього й після війни, і незабаром ми спільно з ним відкрили приватну клініку. А тут усю роботу фактично виконував я, хоч уважався лише асистентом лікаря й адміністратором. В кращому разі він читав історію хвороби і давав мені поради. Ви, певне, спитаєте, чому я лікував, не маючи на те офіційного права. Зараз я щиро про все розповім.

По-перше, я мусив добувати наркотики для нещасного. Присилувати мене до роботи він уже не міг — я був його рівноправним компаньйоном. Мене спонукали тільки дружні почуття. Крім того, кожен повинен нести свій тягар відповідальності. Ви можете закинути мені, чому я не лікував його від наркоманії, якщо був його другом. Та тому, що ця хвороба практично невиліковна. Мої ін'єкції тільки прискорювали неминучий сумний кінець, але мною керувало почуття милосердя. Коли б не це почуття, я міг би покинути його напризволяще. Та я цього не зробив.

По-друге, я не заперечуватиму, що табличка на дверях із прізвищем військового лікаря забезпечувала мені прожитковий мінімум. Однак це не означає, що я мав користь із лікарєвого нещастя. Клініка лишалася в руках його дружини. Лише згодом ми з Наною створили свою сім'ю, хоча й жили на віру. Цього настирливо домагався й сам лікар, побоюючись, щоб я, бува, кудись не втік і не покинув його. Для запеклого споживача наркотиків такий різновид манії переслідування дуже характерний.

По-третє, я відчував, що моя репутація зростає з кожним днем, а майстерність дістає дедалі ширше визнання. Об'єктивної міри майстерності приватного лікаря немає й, мабуть, тому мене, псевдолікаря, не мучили докори сумління. Крім того, я старанно поповнював свої знання читанням медичних журналів і книжок. Гадаю, що двадцять років практики й сумлінне ставлення до науки дало мені більше, ніж може дати диплом. Я не раз консультував пацієнтів, що переходили до мене від інших, дипломованих лікарів, і мене часом жахало їхнє невігластво у визначенні діагнозів. Серед студентів ніколи не бракувало ледарів. Однак це не знімає з мене провини. Порушення закону нічим не можна виправдати.

Поворотним пунктом у моєму житті став восьмий рік роботи в клініці. Одного разу лікар потрапив на якусь медичну конференцію й вис-

тупив там з трибуни. Незабаром поширилась чутка, що в нього не все гаразд із психікою, одне слово, що він збожеволів. До того ж лікар почав вимагати дедалі більшої дози наркотиків. Я злякався не на жарт (в будь-яку хвилину могла наскочити поліція) й порадив лікареві закрити клініку, а самому переселитися в містечко Т.

Всі ці неприємності ще дужче розладнали психіку лікаря: песимізм і настирлива ідея самогубства переслідували його день у день. Нана вирішила замкнути чоловіка в хаті, а мені дозволила взяти собі його прізвище. Оскільки іншої ради не було, лікар із запалом пристав на цей план. Вийшло так, що й на новому місці я здобув собі довіру в пацієнтів, і якби ця справа набула розголосу, ніхто б не зміг на мене посягнути. Коли мої жертви не почуваються жертвами, то я і поготів не почуваюся злочинцем. Проте це не означає, що можна порушувати закон, який оберігає життя і майно кожного громадянина.

Як я вже казав, торік ми прийняли на роботу нову медсестру-практикантку, й Нана від мене пішла. Але до сварки між нами не дійшло, вона все одно лишалась моєю компаньйонкою, а потім відкрила приватну школу гри на піаніно. Якщо не вірите мені, розпитайте в неї: я від вас нічого не приховав.

Однак, чому все-таки військовий лікар покинув свій дім і пішов шукати смерті? Я не знаю безпосередніх причин, які спонукали його до цього. Він мешкав у кімнаті на другому поверсі, лягав спати і вставав, коли заманеться, часто взагалі зникав, користуючись чорним ходом, а тому відповідальності за його вчинки я не несу. А про ту незначну суперечку, що була спалахнула між нами, не варто й згадувати. Останнім часом він відчував хворобливий потяг до солодкого. Оскільки це могло остаточно підірвати його здоров'я, то я порадив йому берегтись, а він раптом розсердився. Та навряд, щоб саме це спонукало його заподіяти собі смерть. Що ж до коробки, в якій знайдено його труп, то її він теж надів не для того, щоб покінчити з собою. Мабуть, просто послизнувся і впав у канал, гуляючи греблею, бо напередодні якраз ішов дощ і коробка скоувала рухи.

Але чому він у ній ходив — цього сказати я не можу. Я тільки чув од інших людей, ніби вже кілька місяців містечком вештається волоцюга в картонній коробці. Може, це якраз він і був — не беруся спростовувати. Напевне, вважав, що разом з прізвищем і дипломом він оддав мені своє «я». Його душевний стан можна зрозуміти. Мабуть, він так боявся людей, що почав ховатися від них у коробку. Як засвідчив медичний експерт, сліди від шприца на руках і ногах нещасного вже вкрилися струпами. Якщо отруєння наркотиками досягло такої межі, то немає нічого дивного в його ексцентричній поведінці.

Поліцію повідомили, ніби якась людина з коробкою на голові часто відвідувала нашу клініку. Це та знаки від безлічі уколів на тілі небіжчика буцімто свідчать про те, що ми сприяємо наркоманам. Але наркотики я давав тільки йому, безнадійно хворому чоловікові, щоб полегшити його страждання. Я б одразу припинив незаконну лікарську практику, якби він помер чи навіть пропав безвісти. Цього разу ми схаменулися надто пізно. Він взагалі не любив, щоб його зайвий раз турбували, і ми заходили до нього тільки тоді, коли нас гукав дзвоник. Бувало й таке, що лікар не дзвонив до півдня і більше. В неділю ми схаменулись аж уночі. Лікаря в кімнаті не було. Я вирішив, що вранці неодмінно повідомлю поліцію, якщо він не з'явиться до того часу.

Хоч і добре усвідомлював, до чого це призведе: я просто сам себе викрию.

Я не міг припинити незаконної лікарської практики з багатьох причин. Насамперед проти цього палко заперечував сам лікар, благав не робити цього, не раз погрожував самогубством. Тепер уже відомо всім, що наркомани вдаються до хитрощів і найвідчайдушніших учинків, аби тільки домогтися свого. Я всіляко вмовляв його не згадувати про самогубство, він зрештою обіцяв, але вимагав за це ще більшої дози наркотика, а новій медсестрі Йоко Тоямі велів роздягатися перед ним догола. Здоровому важко зрозуміти хворого, тож, я гадаю, завжди треба бути співчутливим до чужих страждань.

Тепер я йому більше не потрібний, то нема для чого й зловживати довірою людей. Хоча я мушу сказати, що незаконну лікарську практику небіжчик злочином не вважав, якщо вона не завдавала хворому ні матеріальної, ні фізичної шкоди. Але я цілком іншої думки: бути псевдолікарем — це злочин. У будь-якому випадку й за будь-яких обставин. А тому я користуюсь цією нагодою, щоб чесно в усьому признатися і скинути з серця давній тягар.

Усе це щира правда.

КАТ НЕ ВИНЕН

...Мабуть, і ти вже збагнув, що зволікати далі не можна. Об дню стерилізаційної ванночки дзенькнув шприц — цей звук я міг би впізнати з будь-якої відстані.

Вітер погойдує незачинене вікно на сходах. Сумніву вже немає. Ти рипнув дверима своєї кімнати... Йдеш сюди пластмасовими плитами... Поволі наближаєшся... Одна секунда — один крок... Звісно, ти під коробкою... На одинадцятому кроці наче кудись пропав: це почалися бетонні сходи. Ти підіймаєшся сюди... Одна сходинка... Ще одна... Хода помалу сповільнюється... Нарешті ти ввійшов у коридор, трохи перехилив коробку й глянув... У кінці коридору — кімнатка. Кедрові двері, обкуті білою сталлю.

Трупарня... Найнепримітніша кімнатка в лікарні — щоб вона не привертала зайвої уваги пацієнтів. Чорний хід поруч: коли що — зручно виносити.

Однак я ще живу. Хоч мені й нелегко, але я все одно ще не труп. Чому ж я тут опинився? Признаюся, але тільки тобі: я тут не для того, щоб зі мною обходились, як із звичайним мерцем. Я сам вибрав цю кімнату. Вона мені подобається. Особливо тому, що без вікон. Кращої кімнати годі й знайти. Останнім часом денне світло ріже мені очі, мов пісок. Та й своїми пропорціями кімната точнісінько домовина: довга та вузька. Втративши захисні людські реакції, — ненависть, невдоволення і гнів, — я почуваюсь тут у затишку.

Ти завмер. Мабуть, стежиш за мною крізь двері так само, як я за тобою. Якби двері відчували, то, напевне, схопилися б з реготу за живіт. Хоча я розумію, чому ти й досі стоїш. Хай навіть з моєї згоди, але ти мій кат. Авжеж, тобі не легко. Коли б я перебрав у тебе твою роль, то я теж хвилювався б, ще й як! Свої дії вбивця чітко усвідомлює, а тому навряд чи зміг би різати жертву на шматки, ведучи безтурботну світську розмову. Навіть якщо це була дискусія про смерть, однаково він не міг би робити це спокійно. Інакше вийшла б надто гротескна сцена.

Їхні мовчазні погляди зустрінуться бодай один раз, і тоді ізоляція на його нервах прорветься й коротке замикання обпалить тіло.

Було б найкраще, якби я міцно заснув. Що не кажи, а це все-таки найлегший спосіб умерти. Але в наркоманів чутливий сон. Хоч вони постійно куняють, сон у них неміцний. А я зараз навіть не куняю. Протираю очі розчином борної кислоти й пишу. Ти волів бачити мене в іншому стані. Але не журись. Щойно твоя рука торкнеться клямки, щойно ти переступиш поріг — я відразу ж удам із себе сплячого. Можливо, ти це помітиш, але моє прикидання заспокоїть тебе більше, ніж справжній сон. Бо інакше загрожувала б небезпека, що я прокинувся саме тоді, коли не слід. А якщо я вдаватиму сонного, то все буде гаразд. Зараз я впущу блокнот на підлогу. То буде для тебе знак, що я вже вдаю сонного. Отже, головним злочинцем у цьому вбивстві буду я сам, а ти будеш лише моїм спільником. Ну, можеш починати, коли тобі схо-четься.

Якщо бажаєш, я залишу і якийсь заповіт. Хоча я певен, що він тобі абсолютно непотрібен: нікому навіть на думку не спаде звинуватити тебе в сприянні самогубству. Рядки заповіту ти виріж і заклеї у вініловий мішечок, щоб вони не намокли у воді, й прив'яжи мені потім до пальця... Ні, стривай, так не годиться. Треба, щоб я це зробив сам. Може, скрутити трубочкою й почепити собі на шию? Е ні, я ж хочу, щоб у всіх склалось враження, ніби я втонув випадково... У поліції виникне підозра, й вона, зрештою, добереться сюди, в цю кімнату... Отже, паперову смужечку слід покласти так, щоб вона не впала в око, але щоб обов'язково знайшлась... Ну, скажімо, під ніжку тапчана... Решту нота-ток треба спалити.

«Я сам заподіяв собі смерть. Якщо навіть виникне підозра, що мене хтось убив, то тільки через мою невинність...»

Не те. Схоже, що я виправдовуюсь. Це викличе небажані думки. Треба простіше, скажімо, отак:

«Я вирішив умерти. І мене вже не розрадить жоден лицемір. Будь-яка цукерка в роті здається твердою, однак її кортить розкусити. А розкушена цукерка вже перестає бути цукеркою»

А тепер мене розібрав жаль. Несподівано озвався голос свідомості. Але ти не турбуйся. Це всього-на-всього жаль, більш нічого. Розум підказав, що далі жити не варто, а це головне. Розум мені ще не відмовив. Хоча він уже схожий на вузеньку смужку піску, котру ось-ось поглине приплив: ще кілька хвилин, і вона зникне під водою... Мені раптом здалося, ніби я відступив од своїх намірів і роздумав умирати... Я запропоную їй своє серце, а якщо вона відмовиться (вона, напевне, відмовиться й цього разу), то вб'ю її й кілька днів ласуватиму її тілом. Всі почуття до неї вивітрилися, залишився тільки апетит до її тіла. Отож, поки розум не покинув мене, треба кінчати. Але ж самогубство — незвичайний крок, самого розуму та бажання тут замало. Потрібен ще й ти. Доки розум не потьмариться, я не відштовхну твоєї руки, мені потрібна твоя допомога.

Чому ти зволікаєш? Я ж обіцяв, що вдаватиму із себе сонного. Не

стій так довго, бо залякнеш. Невже ти повернувся назад? Але ж я чув твою скрадливу ходу!

— Гей, ти!.. Якщо ти за дверима, то швидше заходь!.. — напруживши охриплий голос, гукнув я в бік дверей. Відповіді не чути. Ні звуку. Лише нічна тиша боляче відскакує од барабаних перетинок, наче молоток від залізного листа. Невже мені приверзлося? Може, це й справді вітер шурхотить у коридорі ганчіркою й бавиться розчиненим віконом? Але це тільки самозаспокоєння. Сьогодні ввечері ти знову її не прислав, і я тебе розумію: гола вона могла тільки відстрочити мою смерть. Ти вже днів десять обладнуєш для мене коробку-труну, й відтоді вона не приходила жодного разу. Нема нічого дивного, що я тепер подумав, ніби ти вже остаточно підготувався до моєї смерті й навіть оголосив про неї. Десятьох днів цілком достатньо, й тобі час уже прийти.

Нарешті двері тихо відчинилися. Крім тебе, ніхто так не відчинятиме. Тож нема чого дивитися, хто зайшов. Я вдаю, що сплю. Від мене тхне, і я на хвилину затамовую віддих. Слина, ніби крижинка, спершу застряє мені в горлі, тоді опускається трохи нижче. Ти ставиш пластмасовий бачок біля мого тапчана, скидаєш із себе коробку й захоплено роздивляєшся вузьеньку сліпу кімнатку. Під стелею світить люмінесцентна лампа на тридцять ват, на її кронштейні висить липучка, схожа на штучний букет. Під лампою моє залізне ліжко, на якому я лежу, ледве вмістивши ноги. Після кожного віддиху тремчу, мов пакетик з розталим льодом. Я нічим не відрізняюся від залежаного на вітрині морського чорта-кректуна. Пухло випинається живіт кольору вареної спаржі, прикритий вилинялим картатим рушником. З-під того рушника стирчать ноги, схожі на висушених тунців. Я намагаюсь дихати закритим ротом. На губах осідають кристалики метану та аміаку й блищать, мов трико танцівниці. Тільки-но я засну, як частина моїх нутрощів одгниває. В цьому я не гірший за будь-якого трупа. Тобі аж у носі крутить і сльозяться очі. Ну, що я зроблю, як тобі вже несила терпіти? Я ж тобі казав, щоб ти не панькався. Це не вбивство серед білого дня, не перебільшуй. Ти просто припиниш гниття.

Ти торсаєш мене за плече, але я й далі вдаю сонного. Тоді ти перехоплюєш передпліччя джгутом, а скальпелем надрізуєш шкіру біля ліктя. Шкіра тверда, мов корж, і вену не так легко відшукати. Тіло зовсім бліде, кров ледве цідиться. Ти затискуєш вену ватою й берешся за шприц. Поршень відтягнений до поділки «20 кубиків», але морфію там лише три. Ти попускаєш джгут на передпліччі й упорскуєш спочатку цих три кубики. Якби я раптом прокинувся (та я не прокинуся, бо я не засинав), то ти міг би виправдатися — мовляв, помітив, що я мучусь, і вирішив терміново ввести морфій. Дихання враз поглибшало, обличчя поступово блідне, на вустах проглядає печать смерті. Ти не перестаєш тиснути на поршень, але тепер заганяєш у вену повітря, бо морфію в шприці вже давно нема. Вена розбухає, як риб'ячий міхур. Тоді ти замазуєш ранку чимось клейким і боляче тиснеш пальцем. Але дарма, сьогодні тобі можна пробачити й цю грубість. Мабуть, я вже справді заснув. Навіть якби зараз відтинали мої пальці, мені б здавалось, що це хрумають наперчені сосиски. Раптом дихання моє стає уривчастим і хрипким, як котячий кашель. Я не вірю своїм очам: переді мною яскраве місто, збудоване з безлічі осяйних склепінь. Я вбігаю під ці склепіння й раптом повисаю в повітрі. В мене зникли тінь і вага. В цю мить, скрегочучи зубами в ліжку, я стрепенувсь, мов спіймана рибина. Сот-

ні пружин, кожна своїм голосом, затріскотіли, як хмиз на вогні, але цей тріскіт розтанув, задзвенів у сяйві склепінь і перетворився на заупокійну пісню. А я, напрочуд веселий і навіть трохи зворушений, літаю навкруги, обхопивши руками коліна. Великим планом переді мною постає вона, заплакана. Пахне так, як узимку пахне молода глиця. Я простягаю палець, і в повітрі лишається діра.

Я задихаюся. Коли розтуляю рота, якась страшна сила виштовхує мій язик... Видиво блідне й тікає геть. Я вмираю.

Ти переступаєш однією ногою через мій труп. У руці в тебе бачок з водою. Ти вмощуєшся мені на грудях і сидиш, витискаючи з мене повітря. Здавивши легені, ти стромляєш мені в рот велику лійку й вливаєш у неї рідину з бачка. Водночас поволі підводишся. В бачку морська вода. Лійка забивається водоростями й коли ти їх викидаєш, з рота вихлюпується вода. В таку хвилину не завадило б послабити тиск на мої груди. Коли ти підвівся, у мої легені, напевне, вже ввійшла половина води з дволітрового бачка. Тепер цілком можна казати, що я утонув.

(Певна річ, судову експертизу не обдуриш. Щоб підтвердити таку смерть, необхідно взяти аналіз планктону не лише з легенів. Морська вода, виявлена тільки в легенях, може видатись підозрілою хитрістю. Можуть подумати: тут щось не те. А як закрадеться сумнів, то всі твої зусилля підуть нанівець. Хоч як би набряк мій труп, хоч як би його обкусали риби, а прикмет, яких не можна обминути, залишиться надто багато. На руках і шиї, на стегнах і під колінами в мене самі рубці. Будь-кому стане ясно, що перед ним наркоман, який протягом довгого часу вживав наркотики. Якщо зацікавляться, звідки я діставав таку кількість морфії, то в маленькому провінційному містечку коло замкнеться швидко. Метитувати тут довго не треба: передусім це може бути шантажист, що паразитує на гріхах лікаря. Або й сам лікар. Справді-бо, статистика показує, що найбільший процент наркоманів серед тих, хто зв'язаний з медиками. Ти матимеш неприємності, якщо поліція зробить ревізію. Я тільки тепер збагнув, чому тобі так закортіло повправлятися у складанні того «Письмового свідчення». Але воно тобі не допоможе. Вихід у тебе один: обережно довести справу до кінця. Поки що ти дієш абсолютно правильно. Я тебе щойно трохи засмутив, але далі втручатися не матиму змоги. Про існування в містечку бродяги в коробці ти вже, напевно, протуркав вуха всім поліцейським. Але ж ніхто не стане витрачати державні кошти на те, щоб тільки розслідувати, якою смертю я вмер.)

Тільки швидше кінчай. Ти добряче нагрієш чуба, поки знесеш мене чорними сходами вниз. Для такого, як ти, низенького чоловіка, ця робота заважка. До того ж, як нестимеш мене на плечах, з моїх легенів тобі цідитиметься вода за комір. Раджу обгорнути шию рушником. Потім побіжиш по коробку. І не забудь вилити решту води з бачка. Маленька необережність може стати фатальною. Запхнеш мене в коробку й прив'яжеш її мотузкою мені до пояса. Це краще зробити в причепі велосипеда. Штани ж і чоботи розумніше натягти перед цим. А тоді можеш рушати. На всякий випадок прикрий мене зверху рушником.

Але зваж, що білий рушник впадатиме в око. Якщо дорогою хтось і трапиться — обминеш. Дорога там спадиста, тож велосипед котитиметься сам. Але крий тебе бсже взяти з собою пса. Бо цей розпещений псюра причепиться до тебе так, що потім не обберешся біди. Краще посади його вдома на цеп.

Нагадаю тобі ще одне: куди мене скинути. Як я вже казав, зробиш це за соєвою фабрикою. Велосипедом спинятись там незручно, зате високий берег, і труп підхопить хвиля відпливу. Бач, уже минуло пів на другу. Найпізніше до третьої ти маєш упоратися геть з усім. Бо відплив сповільниться, вода в каналі стане, й ти не встигнеш сьогодні вночі завершити справу. Якщо ж відкласти на завтра...

(З невідомих причин текст раптом уривається.)

ЩЕ ОДИН, ОСТАННІЙ ДОДАТОК

Настав час сказати всю правду. Я хотів би скинути коробку, показати своє обличчя, щоб ти нарешті дізнався, хто ж справжній автор цих нотаток і яку він переслідував ними мету.

Ти, може, й не повіриш, але все, що написано вище — не брехня. Хай навіть це витвір уяви, але не брехня. Брехня заводить на манівці, уява ж може стати найкоротшою дорогою до правди. Ми вже підійшли до неї впритул. Ще одне коротке пояснення — і все стане зрозумілим.

Однак це не означає, що я мушу розкрити тобі геть усе. Та ти й не зобов'язаний усьому вірити. Про які обов'язки може йти мова, коли тут уплутано особисті інтереси! Хоча й на брехні далеко не заїдеш. Я відмовляюсь од такого детективного роману, що може мати кілька розгадок.

Мені здається, що наша епоха взагалі не сприяє детективному жанрові... Я написав це речення й раптом згадав, що система продажу й купівлі в кредит набула зараз небаченого поширення. На відміну від колишніх часів, тепер ніхто не сахається купівлі в кредит, так само як не боїться шприца. Але ж така купівля зобов'язує зазначити свій зарібок і місце проживання. В наш час розвелось стільки кредитоспроможних людей, що злодіям і детективам роботи поменшало. Не визнають вигод купівлі в кредит хіба що партизани та люди-коробки. Я теж один з противників такої купівлі, але висновки моїх нотаток будуть недвозначні й чіткі, навіть якщо суперечитимуть тенденції епохи.

Але постривай: як ти ставишся до «вбивства з милосердя»? Для орієнтації візьми, скажімо, постанову суду міста Нагої, ухвалену в лютому 1963 року.

«Кваліфікувати як убивство з милосердя такі випадки, коли:

1. Невиліковно хворий агонізує;
2. Пацієнт неспроможний далі терпіти біль, і цього висновку дійшли всі зацікавлені особи;
3. Треба звільнити пацієнта від страждань;
4. Пацієнт з незатьмареною свідомістю благає смерті або дає на неї згоду;

5. Смерть настала під лікарським скальпелем або з інших об'єктивних причин;

6. Спосіб умертвіння морально виправданий».

Якщо тобі цікава моя думка, то в цій постанові йдеться лише про фізичні страждання й зовсім не враховано мук душевних. А вони ж можуть бути так само нестерпними. Про них у постанові ані рядка. Я хотів сказати, що стосовно до людей, яких закон не охороняє, будь-яке вбивство — це вбивство з милосердя. Як виконання вироку катом або ж убивство на війні, так й умертвіння людини-коробки справа непідсудна. Я б волів, щоб у цій постанові замість слова «пацієнт» ти на мить поставив «людина-коробка».

Правда впливе швидше, якщо з'ясуєш не тільки те, хто був людиною-коробкою, а й хто нею не був. Людину-коробку може зрозуміти лише така сама людина-коробка. Псевдокоробка ніколи не зрозуміє її переживань.

Візьми хоча б кілька перших днів у коробці. Початок великих випробувань. Задуха така нестерпна, що хочеться пошматувати себе нігтями. Але це не найстрашніше. Коли вже надто припече, можна сісти під дверима багатопверхового будинку й удихнути кондиціонованого повітря. Прикромів завдає тільки липкий піт, змішаний із брудом. Найкраще середовище для бактерій і грибків. Під цим шаром кислого бруду потові залози задихаються, як молюски на висхлому піску. Шкіра свербить до запоморочення. Ні, це не вигадка про катів, що вони колись обмашували людей дьогтем, і про ту танцівницю, яку щедрі шанувальники обсіпали золотим порошком, а вона від задухи збожеволіла. Мені раз у раз увиждився сліпучо-білий плід, очищений ножиком, і я в думках здирав із себе шкіру разом з коробкою.

А тоді поступово звик. Шкіра теж призвичаїлась до бруду, і я вже не так страждав. А може, просто моє тіло навчилось ощадливо споживати кисень, бо спочатку я впрівав, а під осінь зовсім перестав. Поки я прів, то був псевдокоробкою.

Або згадаймо жебраків — отих, що з групи «Ваппен». Це найнеприємніші з усіх істот, які тільки трапляються людині-коробці. Їхня одежа вкрита лускою значків, іграшковими медалями, на шапках стирчать японські національні прапорці, мов свічки на іменинному торті. Побачать тебе — і з лементом накидаються. Я звик до сторонніх людей, тому цим жебракам якось пощастило захопити мене зненацька. Один з них підбіг до мене, почав стрибати довкола — й раптом сунув щось у коробку. Вирвавшись з його рук, я помітив, що це японський прапорець.

Я захвилювався: якби жебрак бодай трохи схибив, то був би проколов мені вухо держачком. Відтоді я завжди б'ю цих людей перший. Навіть навчився добре кидати з коробки. Беру в праву руку якийсь важкий предмет, вистромляю її по лікоть з віконця й, простягнувши паралельно до землі, разом з коробкою різко повертаюсь ліворуч. Як дискбол.

А загалом життя людини-коробки на вулиці проходить спокійно. Прикрі випадки трапляються лише вряди-годи. Боязнь людей і розгубленість проходять за два-три місяці. Натомість з'являється чимало всляких буденних справ. Переночувати можна будь-де. Зате з їжею складніше. Як її не стає, то мимоволі доводиться побігати. Коли хо-

чеш дістати щось без особливого клопоту й задарма — вдовольняйся недоїдками. А по них треба йти в людний квартал.

Пошуки теж вимагають кмітливості. На відміну від жебраків і бродяг, людина-коробка абищо не їстиме. Чуття гігієни їй не чуже, хоча в принципі вона не вередлива. Недоїдки викликають у неї огиду не тому, що це недоїдки, а тому, що вони смердять, аж з душі верне. За три роки я до цього запаху так і не звик. Можливо, через те, що смак і запах недоїдків часом викликають подив. Риба пахне так, городина зовсім інакше, й смак у них своєрідний. Але що можна сказати про вареного рака зі смаком банана? Або про шоколад, який тхне моллюском?

Головне — дістати продукт з оригінальним запахом. Та це завдання надто важке. З їдалень виносять два різновиди недоїдків. На відміну від цілком неїстівних речей, як, скажімо, паличок для їди та битого посуду, — їх скидають у пластмасові баки й щоранку вивозять на ферму відгодівлі свиней. Це — перший різновид недоїдків. Другий же різновид знайти взагалі нелегко: це рештки їжі одного відвідувача, скажімо, хліб, смажена риба, сир, солодощі, фрукти тощо. Їх мало б бути доволі в кожному баку, а почнеш копирсатись — і нічого не знайдеш. Мабуть, через те, що їх можна використати ще раз. Адже вони не псуються. Приміром, висушений і потовчений хліб обертається на панірувальні сухарі, із смаженої риби чи курки можна зварити юшку.

Правда, як я вже писав, людина-коробка може вільно добувати харчі з вітрини магазинів. Хай у неї голова не болить про те, як прохарчуватися. Для неї пошуки харчів — це лише нагода звикнути до життя на вулиці. Щоб жити під коробкою в людській юрбі, потрібні певні навички. І якщо вони є, то час починає описувати круг тебе концентричні кола. Далека перспектива відійде за горизонт, а близька не наблизитиметься. І нудитись у їх центрі не буде ніяких причин. Бо нудитись може тільки псевдокоробка.

Отож подумай: хто, власне, не був людиною-коробкою?
Кому не вдалося нею стати?

.

На дверях лікарні, куди я насилу прибивсь, висів замок і табличка «Сьогодні прийому не буде». За лікарнею хрипко скавулів знайомий пес. Я натиснув на кнопку дзвінка. Довго ніхто не виходив, тому я подзвонив ще й ще раз. Нарешті почув людські кроки, двері відчинилися — й переді мною з'явилась вона. Щось квапливо промимрила і впустила мене досередини. Я не зовсім її зрозумів, здається, вона сприйняла мене за псевдокоробку (чи то пак за псевдолікаря). Довелось якнайшвидше їй усе розтлумачити:

— Я не сенсей¹. Я справжня людина-коробка, подивись! Я — колишній фотограф, що вчора ввечері чекав на тебе під мостом...

Ледь розтуливши рота, вона ковзнула по мені здивованим поглядом. На обличчі їй застиг розгублений вираз.

— Леле! Ви ж обіцяли порвати коробку і викинути в канал! Негайно зніміть її з себе! Мабуть, ви ще не знаєте...

— Ти маєш на увазі сенсея? Я щойно зустрів його.

— Благаю, скиньте цю кляту коробку...

¹ Сенсей (дослівно вчитель) — ввічлива форма звертання.

— Я б радо зробив це, але не можу. Через те й прибіг сюди.

— Буде лихо... Чому ви не знищили її!..

— Я ж був зовсім голий! Помився в душовій на пляжі, виправ білизну й повісив сушитися. Щоб вийти з коробки до людей, треба належно підготуватись. Я вирішив: обсушуся й тоді знищу коробку, як пообіцяв. А вже потім прийду сюди подивитися, чи дотримала ти свого слова. Але несподівано я задрімав і спав, як убитий. Мені весь час снилися різні сни — навіть відпочити як слід не зміг. Нарешті прокинувся, дивлюсь — а штани мої зникли... На світанку мені наче снилося, що якісь дітлахи гасають навколо, почепивши штани на дрючок, мов прапор. Виявляється, що це був не сон, а дійсність... Що робити без штанів?.. Тоді я заспокоїв себе, що десь хоч дрантя якесь знайду, й пішов з берега. Коли це на греблі людина-коробка, точнісінько така, як я... Ну, думаю, біди тепер не минути... Штанів же на мені нема!..

Раптом вона зареготала, аж затряслася. Спочатку це був зловісний, глузливий сміх (принаймні так мені здалося), та за хвилину він уже кипів веселістю. Переставши реготати, вона сказала лагідним голосом:

— Ви б усе-таки скинули цю дурну коробку. Свою обіцянку треба виконувати.

— От лихо! Хоч би які-небудь старі штани! Ти не могла б мені позичити?

— Коли так, то я теж роздягнуся! Зрештою, може, ви схочете сфотографувати мене? Якщо ми обоє будемо голі, то почуватимемося на рівних правах.

— А хіба голий чоловік не здається жалюгідним?

— Чому? — Байдуже відповіла вона й почала швидко роздягатися: блузка... спідничка... ліф... — Мені бридко дивитись на цю коробку. Ще мить — і я не витримаю...

Роздягшись догола, вона стала переді мною. На губах бриніла глузлива посмішка. В очах палав темний вогонь. Вона чомусь не здавалася голою, їй дуже личила нагота. Зате я був такий кумедний! Особливо нижче коробки.

— Ти на хвилину відвернись...

— Гаразд, я вже відвернулася. — Душачись од сміху, вона повернулася до мене спиною й сперлася плечем на стіну.

Стягаючи з ніг гумові чоботи, я відчув, що все моє тіло тремтить, мов осиковий лист. Зненацька я вислизнув з коробки, нечутно підступив до неї ззаду й поклав їй на плече руку. Вона не сахнулась, і я підступив ще на крок. «От коли б завжди бути так близько від неї!» — снувалася думка в голові.

— Ти рада? А якщо вернеться сенсей?..

— Не вернеться. Мабуть, не захоче...

— Твоє волосся так пахне...

— А ти такий кругленький...

— Справжньої людини-коробки з мене так і не вийшло.

— Тепер уже помовч...

— Однак ці нотатки я взяв у справжньої людини-коробки. Це її заповіт.

— Ти весь мокрий...

(Звісна річ, не всі заповіді — щира правда. Людей перед смертю охоплює незрозуміла для живих досада й лють, му-

чить заздрість. Напевне, трапляються вперті диваки, що зі злості на фіктивний вексель правди ладні хоч віко своєї домовини забити цвяхами брехні. Отож не слід вірити заповітові лише тому, що це заповіт.)

ЗА П'ЯТЬ ХВИЛИН ДО ПІДНЯТТЯ ЗАВІСИ

— Між нами лютує ураган, болісно-пекучий вітер. Я не берусь сказати, коли він знявся. Від цього вітру й високого тиску я наче втратив відчуття часу. Але я знаю, що колись він пові в інший бік, з заходу зненацька потягне холодом, і цей пекучий вітер не залишить слідів, зникне, як кара. Так, повітря надто гаряче. В ньому ховається передчуття власного ж кінця. Чому? Якби мене запитали, чому, я б зміг пояснити. Але чи слухала б ти ці пояснення?.. Можливо, ти розумієш гру в театрі одного актора, але я не хочу наганяти на тебе нудьгу. Ну що, говорити далі?..

— Якщо недовго...

— П'ять хвилин.

— Тоді говори.

— Це, напевне, любов. Але не та, що поступово зростає й піднімається, наче вежа з імли, а тоді знову тане. А любов, що народилася з відчаю... Парадоксальна любов, що почалася з кінця. Один поет сказав: кохати — це прекрасно, бути коханим — неприємно. А тому любов, що почалася з відчаю, не кидає на душу темної тіні. Не знаю, прекрасна вона чи ні. В усякому разі, біль, якого вона завдає, каяття не викликає...

— Чому?

— Що «чому»?

— Чому ти говориш про те, що вмерло?

— Вона не вмерла. Вона ж почалася з відчаю. Пекучий вітер дме саме тепер.

— Мабуть, він пече тому, що літо.

— Ти не розумієш усього. Це повість. Сучасна прогресивна повість. Якщо вже ти прослухала її, то й сама мусиш стати її героїнею. Я щойно сказав тобі про свою любов. Хоч тобі й неприємно, але доручену роль доведеться грати до кінця.

— Цікаво, чому?

— Найважливіше в цій історії — не її кінець. Зараз треба витримати шквал цих палких вітрів. Це зараз найважливіше. Бо саме від них, мов електричні дроти від високої напруги, випромінюють зеленаве сяйво приспані колись слова й почуття. Настала та рідкісна мить, коли людина зможе перетворити дух у субстанцію.

— Прекрасно! Таким ліричним відступом ти собі, звичайно, не пошкодиш. Видно зразу, на що ти розраховував.

— Це лише один бік правди. Якщо ти не бачиш її другого боку, то я про нього й не згадуватиму.

— Ти думаєш, я цього хочу?

— Хочеш.

— Ти маєш у своєму розпорядженні хвилину чи дві.

— Ти вимагаєш неможливого.

— А хіба краще марнувати час?

— Ні, я хотів би ощадити кожную хвилину. Але вертатись у минуле

теж не збираюся. Я в твоїй душі — мізерне створіння. Не те що ти в моїй. Та коли б я спробував утекти від цієї муки, час би поволі розтанув. Я певен, що коли вдамся до спокус, то хоч на мить здобуду спокій і щастя. Тому я хочу зберегти ці палючі вітри, що народилися з нещасного кохання. Чарівні хащі слів і море почувань... Як тільки я торкнуся пальцями твого тіла, час одразу спинить свій плин, і тоді настане вічність. Відчуваючи на собі подих цих палких вітрів, я до смерті не перестану тілесно перероджуватись...

ДЗВІНОК ІЩЕ НЕ СПОВІСТИВ, ЩО ПІДНЯТО ЗАВІСУ, А ВИСТАВА ВЖЕ ЗАКІНЧИЛАСЯ

Тепер я вже з певністю можу сказати, що не помилився. Можливо, зробив щось не так, але не помилився. Невдача — не підстава для каяття. Бо ж існував я не заради закінчення цієї історії.

Мені чути, як зачинилися парадні двері — вона вийшла з дому. Тепер уже пізно сердитися й на щось нарікати. В рипінні дверей мені чувся глибокий жаль і співчуття. Між нами ніколи не доходило до сварок, зненависті теж не було. Я певен, що коли б вона могла, то пішла б непомітно. Тому так обережно зачиняла двері. Почекаю ще хвилин з десяти і заб'ю парадний вхід цвяхами. Адже надії на те, що вона повернеться назад, немає ніякої. Я б тільки не хотів, щоб вона чула, як я грюкаю молотком.

Коли впораюсь із парадними дверима, лишиться ще замкнути зсередини чорний хід на другому поверсі. Вікна й вентиляційні душники я позатуляю фанерою і картоном так, що жоден промінчик світла не проникне знадвору. Тим паче, що світла немає й надворі — настало похмуре надвечір'я. Ніхто й ніщо не прокрадеться відтепер сюди, в цей дім без входу й виходу. Коли я все це зроблю, то зникну. Втечу, як може втекти лише людина-коробка. Куди — сподіваюсь написати в кінці цих нотаток.

Минуло десять хвилин. Я саме скінчив забивати парадні двері. Молоток зісковзнув, і я збив собі ніготь на великому пальці. Але кров майже не текла й біль швидко минув.

Правду кажучи, поки ми жили з нею разом, то не перекинулися й словом, аж досада бере. Але я не певен, чи ця досада зникла б, якби ми часто розмовляли. Бо вже минув той час, коли слова можуть зарадити. Нам вистачало й самих очей. Досконалість — провісник занепаду.

Її обличчя було ледь напружене, хоч, може, це мені тільки так здавалось, може, цього виразу йому надавав тонкий грим. Та це мене турбувало найменше. Важливо було те, що вперше за останні два місяці вона вдяглась.

Нас досі ніхто не турбував. Табличку з іменем і вивіску ми зняли, вимкнули червону лампочку на брамі, й оскільки в двір лікарні більше ніхто не заглядав, то не було потреби вішати й табличку: «Сьогодні прийому не буде».

Раз у день, надівши коробку, я виходив у світ. Блукав містом, шукав харчі, залишаючись людиною-невидимкою. Так ми й жили: не в розкошах, але й не бідували. Я був певен, що так ми проживемо не один рік. Я піднімався східцями чорного ходу, знімав коробку й чоботи в коридорі нагорі, а вона бігла мені знизу назустріч зовсім гола. Це була така чарівна мить... Мене заповнювало бажання. Ми жадібно тулились

одне до одного. Якщо й розмовляли, то це були якісь уривчасті й смішні слова. Вона була трохи нижча за мене, і я шепотів: «Твоє волосся так пахне». А вона, обнявши мене, повторювала: «Ти такий кругленький!» Але річ не в тому. Слова часом на те й існують, щоб одгородити людину від людини. А в нас такої загрози не було. Нам не заважала навіть трупарня поряд зі сходами — вона для нас просто не існувала.

Коли ми нарешті вгамовували жагу, наші обійми слабли, й ми йшли на кухню в кінці коридора. Та відірватись одне від одного ми не могли й там. Коли вона чистила картоплю або кришила цибулю, я сідав поряд і гладив її. Підлогу в кухні вкривала пліснява. Справжня кухня містилась унизу, а ця кімнатка колись призначалася для прийому хворих, але сюди ніхто не заглядав. Ми зробили з неї кухню, бо навпроти через коридор була порожня ще одна кімнатка, куди зручно було виносити покидьки. Ми викидали їх у вінілових мішечках, але миші ці мішечки прогризали й недоїдки валялися на підлозі, гнили, й з цієї кімнати завжди тхнуло смородом. Та нас не бентежило й це. Коли тулишся до чийогось тіла, нюх притупляється. Крім того, це дозволяло нам забувати про трупарню через коридор. За нашими оптимістичними підрахунками, ця кімната вщерть заповниться сміттям не раніш як за півроку.

Але чи й справді тут можна говорити про якийсь оптимізм? Мені здається, що з першого ж дня ми тільки втрачали надію. Пристрасть — вогонь душі, й ми намагалися його роздмухувати, щоб не погас, але навряд чи й тоді вірили, що він горітиме до кінця наших днів. Ми не могли навіть собі уявити, що півроку, поки кімната вщерть заповниться сміттям, — це надто довгий час. Ми й далі цілими днями тулились одне до одного, рідко виходячи за межі кола з радіусом у два з половиною метра. На такій відстані партнера майже не видно, але це не біда. На поміч приходить уява. Твій партнер теж сліпий, і ти навіть відчуваєш полегкість. Я перед нею мовби розпадався. Відчуваючи моє тіло, вона не бачила моєї душі — її це не цікавило. Слова втрачали зміст. Час зупинився. Три тижні чи три дні — все одно. Хоч як довго палало б полум'я, а прийде мить — воно спалахне востаннє й згасне навіки.

А тому, коли сьогодні я помітив, що вона, замість вибігти голою мені назустріч, як в усі попередні дні, — стоїть одягнена й мовчки дивиться, я раптом відчув, що знову повертаюсь назад, у своє безрадісне минуле. Мені стало соромно за свій вигляд. Швиденько пірнувши в коробку, я завмер. Вона насупила брови, роззирнулась, мовби мене тут і не було, навіть потягла носом повітря, ніби відчула неприємний запах. Потім поволі обернулась і зникла в своїй кімнаті, а я пішов навшпинею до колишнього лікарського кабінету. Чи зміг би я розпочати все наново? Напевне, зміг би. За стіною панувала мертва тиша. Вона явно цього чекала, щоб я перший переступив межу, й тоді все почалося б спочатку. Та хоч би ми починали й сто разів, а все одно повернемося до цього самого місця, годинник відлічить той самий час...

Годинниковий циферблат стирається нерівномірно:
Найбільше біля цифри вісім,
Бо двічі на день
Погляд шорсткий за неї зачіпається
І роз'їдає, як дощ і вітер.
Цифра ж навпроти,

Цифра два,
Стирається наполовину —
Заплющене око вночі
Її не бачить.
А в кого циферблат гладкий
Однаково усюди стертий, —
Той стартував, спізнившись
На цілий оберт стрілки.
А тому світ,
Що на цей оберт перегнав його,
Для нього ще не почався.
Примара часу...
Стрілка стала сторч,
Дзвінок іще не сповістив,
Що піднято завісу, —
А вистава вже скінчилася.

.

Нарешті настав час в усьому зізнатися. Насправді я чув, як рипнули двері її кімнати. Саме її, парадні двері не могли рипнути, бо я їх забив. Поморочився, зате добре забив. Тепер вона не зможе від мене втекти. На дверях чорного ходу я теж повісив замок, вона ніколи не вибереться з будинку. Тільки ця проклята блузка й спідничка розділятимуть нас. Але як тільки я вимкну світло, одяг утратить свою силу й вагу. Бо коли його не видно, тоді все одно, вдягнена вона чи гола. Я не зношу її очей, коли вона дивиться на мене вдягнена. А в темряві всі сліпі. Тоді вона знову стає лагідною, й мене більше не переслідують настирливі думки, як би виколоти їй очі.

Отож, замість вилазити з коробки, я замкну в ній цілий світ. Усе, що в цьому домі творить форму й тінь, — ліхтарик, свічка, запальничка, сірники, — треба забрати.

За хвилину я все світло в будинку повимикав, тоді вибрався з коробки й голий нишком зайшов до її кімнати, уявляючи собі її, маленьку й безпорадну, в чорному кутку. Але раптом кімната перетворилась на щілину за крамницею коло якоїсь залізничної станції... Навпроти контора торговця нерухомим майном, що править водночас за камеру схову. В такі щілини ніхто зроду не заглядає, хіба для того, щоб справити малу потребу.

В'язка гумових шлангів... Залізний бак, перероблений на пічку... Го-ра картонних коробок... Старі велосипедні колеса й п'ять глечиків з-під карликових сосен... Вона забрела сюди не просто так. Якщо шукала собі картонну коробку, то, мабуть, вилізла в оцю діру.

Розгрібаючи старий мотлох, я просувався вперед. Там, де щілина, здавалось, має скінчитися глухим кутом, я виявив бетонні сходи. Не дуже круті, всього на п'ять сходинок. Я спустився ними й не повірив своїм очам: далі йшла бетонована доріжка. Певно, тут планували збудувати віадук, а потім роздумали.

Я зійшов униз. Несподівано знявся рвучкий вітер. Деся гупали по рейках робітники, ремонтуючи колію. Небо зясніло — мабуть, хмари відбивали неонові вогні вулиць. Я ступив іще крок — і переді мною відкрилось небо, а внизу зміїлося сім чи вісім колій. Затиснуті між двох

бетонних стін, заляпаних пташиним послідом, вони скидалися на робочий ліфт у каркасі незакінченої будівлі.

Я шукав її. Адже вона щойно була тут... Я роззирнувся уважніше, та звідусіль знову насунулась пільма. Я був певен, що коли зроблю будь-який крок уперед, побачу те саме. Немов я опинився в домі, в якому відбуваються одні й ті самі події.

...Стривай, поки не забулося: ще одна важлива деталь. Якщо вже коробка готова, то на стінці треба лишити вільне місце — для анонімних записів. Хоча цього місця в коробці завжди досхочу: його ніколи не заповниш. Мені часом дивно стає: деякі такі записи однаково що порожнє місце. В усякому разі, написати своє ім'я там можна завжди. Однак, якщо ти не хочеш вірити цьому, то не вір.

Зовні коробка — простий предмет, звичайний прямокутний паралелепіпед, але це справжній лабіринт, з'єднаний сотнею логічних кілець. Що відчайдушніше борсаєшся в них, то швидше коробка обертається на ще одну твою епідерму, а в лабіринті з'являються нові ходи й вузли нових схрещень.

Я певен, що вона заховалася десь у цьому лабіринті. Не втекла, а, мабуть, заблукала й не може мене розшукати. Тепер я кажу про це відверто. Нітрохи не каюся. Бо з-поміж багатьох слідів деякі все ж таки ведуть до правди.

Завила сирена невідкладної допомоги.

*З японської переклав
Іван ДЗЮБ*

НОВИЙ РОМАН КОБО АБЕ

З іменем Кобо Абе пов'язаний якісний стрибок японської літератури, що стався за останнє десятиліття.

В сучасній Японії, країні, де сконцентрувалися, здається, всі суперечності капіталістичного Сходу й Заходу, особливої актуальності набула проблема внутрішнього світу людини. В повоєнні роки стрімкі темпи розвитку японської економіки викликали розмови про «економічне чудо». Але «чудо» це мало свій страшний зворотній бік. У країні дуже давньої культури, де перша друкована книга з'явилася тисяча двісті років тому, почалося катастрофічне зубожіння особистості. Тому не викликає подиву інтерес до творчості Кобо Абе, який прагне показати конфлікт між людиною й ворожим їй світом. Саме така тема більшості його творів.

Кобо Абе народився 1924 року в родині лікаря. Незабаром після його народження родина переїздить до

Маньчжурії, де батько дістає посаду лікаря в клініці Мукденського медичного інституту.

1943 року, в розпалі війни, Абе на вимогу батька поїхав до Токіо й вступив на медичний факультет університету, але за рік повернувся до Мукдена, де його й застав кінець війни. Того ж року помер батько, і родина лишилася без засобів до існування. 1946 року Абе переїхав до Токіо, 1948 року закінчив університет і одержав диплом лікаря. Останній іспит зі спеціальності був найважчий, і професор, знаючи відразу Абе до медицини, згодився прийняти його лише після того, як Абе пообіцяв ніколи не займатися медичною практикою.

Перший помічений критикою твір Абе — повість «Стіна» — здобув 1951 року найвищу літературну премію — премію Акутагави. Абе в той час перебував під впливом Кафки й написав щось подібне до «Перетворення». Повість починається з того,

що герой «Стіни» позбувся імені — в шпарку під дверима випурхнула його візетка. Сталося, так би мовити, відчуження першого ступеня — герой без імені протиставлений суспільству чи, вірніше, викреслений суспільством. Але цим справа не обмежується. Відчуження триває: в ньому самому починає рости стіна, що роздвоює його власне «я», — відбувається відчуження другого ступеня...

Досить характерна для творчості Абе тих літ невелика повість «Непрохані гості» (1952), яка стала основою п'єси «Друзі». Абе вперше підійшов до своєї основної теми: зіткнення людини й ворожого їй буржуазного суспільства. В «Непроханих гостях», а потім і в «Друзях» показаний справжній фасад буржуазної лжедемократії, з якого зірвано рекламні щити.

Що таке людина в сучасному японському суспільстві? Чим вона є для суспільства? Чим суспільство є для неї? Абе відповідає на ці запитання в своїй славнозвісній трилогії, що поставила його в число найвищих японських і, мабуть, не тільки японських, а й світових письменників: «Жінка в пісках» (1962), «Чуже обличчя» (1964), «Спалена карта» (1967).

Філософський стрижень трилогії — спроба людини знайти опору в житті, знайти те головне, що допоможе вистояти й вижити, — і висновок, що спроба ця приречена на невдачу в суспільстві, де живуть герої Абе. Суспільство вороже людині. Щодня, щогодини, щохвилини людина чекає від нього удару. Як зустріти цей удар? Боротися чи змиритися? Це найскладніше, найважче питання для героїв Абе, і розв'язати його вони не можуть.

«Людина-коробка» (1973) — продовження теми, порушеної Абе в названій нами трилогії: спроба людини звільнити себе від суспільства. Але чому в героя народилася така думка? Що змусило його сховатися в коробці, тобто перетворитися на якусь нову істоту, таку собі «людину-коробку»? Адже він справді перемінив саме своє ество. Коробка, як і маска в «Чужому обличчі», породила істоту, психологічно відмінну від інших людей. Ожила коробка. Що сховано в ній, нікому невідомо. «Людина-коробка», як їй здається, майже не обтяжує суспільства, хоче вона тільки одного: щоб суспільство дало їй спокій.

Але все не так просто, як здається

ся цій наївній істоті. Передусім, коробка — це спокуса, величезна спокуса для оточення. Виявляється, немає людини, якій не хотілося б сховатися від очей присутніх, втекти від численних обтяжливих обов'язків щодо суспільства. Ось чому перший імпульс того, хто не звільнив себе від суспільства, — знищити «людину-коробку», убити спокусу. Але постріл з пневматичної рушниці призводить до результату прямо протилежного: той, хто стріляв, сам стає «людиною-коробкою»...

Що змушує індивіда сховатися від суспільства? В цьому творі Абе наводить невелику газетну замітку (не має значення, справжня вона чи вигадана), у якій ідеться про те, що в підземному переході помер невідомий і ніхто з кількох сот тисяч перехожих навіть не помітив, що під колоною — труп. Жахливий приклад людської байдужості! Він, очевидно, й підказав авторові тему та сюжет роману.

На перший погляд, твердження, що стрижень цього твору — згадка коротенької газетної замітки, — може видатися необґрунтованим. Але досить звернутися до попереднього роману Абе «Спалена карта», щоб переконатися, що наше твердження не таке вже й парадоксальне. Згадаймо коротеньку сценку з цього роману. В підземному переході, під колоною, навпочіпки сидить чоловік. Але «людей, що проходять повз нього, цей дивний чоловік анітрохи не хвилює. Очевидно, тому, що для них він не більше ніж порожнеча, яка зникає під ногами, подібно до візерунка на кахлі». Дуже точно сказано: порожнеча, що зникає під ногами. Тобто чоловік не просто байдужий цим людям, він для них справді подібний до кахляної плитки, на яку можна ступити ногою. Вони здатні спокійно розтоптати його, ні на хвилину не замислюючись над тим, що розтоптали собі подібного.

Ця сценка — символ граничної самотності людини, — безперечно, може служити ключем і для «Спаленої карти». Невипадково вона майже текстуально відтворена в «Людині-коробці». Більш того, тут її подано, так би мовити, документально, як газетну замітку. Зроблено це для того, щоб ще рельєфніше показати реальність самотності. І якщо людина не спроможна протистояти цій загальній байдужості, боротися з нею — їй, мабуть, лишається єдиний вихід: забитися в нору. Суспільство відкинуло мене — що ж, і я відки-

даю суспільство, — така філософія «людини-коробки», філософія обивателя, яку заперечує Абе.

Існує старовинна японська картина «Пекло самотності». На ній зображено безліч людей, що летять. Вони тіснять одне одного, випереджають, відстають, але кожен із них самотній. Це душі найстрашніших грішників, приречених на вічну самотність. Саме такими постають перед нами герої Абе. Та якщо в попередніх його творох герої потрапляли в таке становище через зовнішні обставини (так, герой «Чужого обличчя» змушений надягти маску й фактично перекреслити своє минуле через опіки, що спотворили його обличчя), то в «Людині-коробці» герой сам вирішує викреслити себе з суспільства. Він сам прирікає себе на пекло самотності. Але іншого рішення чекати від нього безглуздо: воно відповідає його життєвій філософії.

Людина нікому не потрібна в буржуазному суспільстві, що прагне роз'єднати людей, зламати поняття «колектив» в ім'я «незалежної особистості». Але жодна коробка, навіть незмірно міцніша за картонну, не може відгородити людину від суспільства, розірвати зв'язок, між ними. Коробка — це, зрештою, лише механічне відторгнення людини від суспільства, й головне не в цьому, а в духовному поневоленні людини суспільством. А тут уже ніяка коробка, ніяка нора не допоможе.

Щоб змінити характер взаємин між людиною й суспільством, треба передусім змінити характер суспільства. Не тікати від нього, а, навпаки, активно втручатися в життя. І герої Абе зазнають поразки перш за все тому, що не спроможні зрозуміти цього.

Особливе місце в романі займає Жінка. Власне, вона — центр, навколо якого обертається вся оповідь. Але було б неправильно бачити в ній об'єкт лише фізичного потягу героя. Ця жінка уособлює Життя. І вона єдина може врятувати героя від коробки, дати сили, які дозволять йому протиставити себе ворожому суспільству, вистояти під його ударами, а може, й самому завдати удару.

В такій якості Жінка виступає в Абе не вперше. Той самий символ ми знаходимо в «Спаленій карті». Згадаймо, як у вимерлому місті герої бачить у кафе тендітну жінку, що сидить на високому нестійкому табуреті, і як після цього місто оживає знов.

На запитання, чи прийде «люди-ні-коробці» на допомогу Жінка, автор не відповідає. Інакше кажучи, він не відповідає на запитання, чи зможе герой перетворитися на активного учасника життя, на його перетворювача.

Дивно, що Кобо Абе, який так глибоко розуміє соціальну суть людини і так майстерно змальовує механізм відчуження індивідуума від суспільства, не задається метою проаналізувати тип активного і передового члена сучасного японського суспільства, а саме тип робітника, прийнятого ідеєю боротьби з експлуататорами, того робітника, якого знає цілий світ. Адресуючи цю думку видатному письменнику, ми в той же час пропонуємо читачеві цей твір, оскільки він яскраво показує безперспективність обивательської самоізоляції від суспільства.

Володимир ГРИВНІН

Москва.

ДИМИТР МЕТОДІЄВ

Димитр Методієв (нар. 1922 р.) — болгарський поет і громадський діяч. Активний учасник антифашистського руху; під час другої світової війни був політпрацівником у болгарській Народній армії. Нині — на партійній роботі, редагує також журнал «Наша Родина». Автор книжок «На штурм» (1945), «Димитровське плем'я» (1951), «Країна мрій» (1956), «Про час і про себе» (1963), «Пісня про Росію» (1967), «Велике переселення» (1970) та ін. Перекладає з російської та української мов; за переклад «Кобзаря» Т. Шевченка поетові присуджено премію імені Максима Рильського (1974). Народний діяч культури, двічі лауреат Димитровської премії.

Ти знаєш, я кохаю і чекаю.
Все знаєш ти. Й мовчиш мені на страх.
— Не муч мене... — Нема ні меж, ні краю
благанням у стривожених очах.

Та ти мовчиш. Мені тебе корити?
Гірчить цигарка. І димок зачах.
І що вже застається говорити,
коли все видно по твоїх очах?

РОСІЙСЬКІ ОЧІ

Російське небо, сповнене блакиті,
проміниться у весняній красі,
немов не небеса в росі відбиті,—
російські очі світяться в росі.

Так радісно мені в промінній зливі,
і простір твій такий безмежний, Русь,
що мовчки я в священному пориві
тобі в любові й вірності клянусь.

Чи це лиш хвиля,— настрій цей пісенний,—
чи весняний лиш цей порив? О ні!
Бо ти і рідний край благословенний
в одну любов злилися у мені.

Іду я мовчки в тишині урочій.
Мовчить земля. І небеса ясні.
І лагідно синіють з неба очі,
російські очі ніжні, осяйні...

ДОПОКИ ДИХАЮ

Знов почали тебе хулить шалено
і нашу віру в тебе...

Знову десь
в твоє Жовтневе ціляться знамено,
і виє проти тебе злобний пес...

Та де б не був — з тобою я навіки,
твоя лиш правда світить мені всюди.
На клич твій — вірний, мудрий і великий —
допоки дихаю, відгукуватись буду.

І в час нового лютого двобою
свою судьбу готов з твоєю злить.
Бо щастя —

залишатися з тобою,
навіки твою долю поділить!

ЦВІТ

Провесінь велить брунькам на гіллі
розкривати пригорщі зелені,
розпускати квіти ніжно-білі —
мов метелики в дитячій жмені.
Жадні першу гошу весну стріти,
нерозважні і нетерпеливі,
розцвіли галузки над землею,
розгойдалися веселі сливи.

Білі квіти, ви — надії білі!
Сніг покрив узгір'їв контур синій,
на полях регоче гострий вітер,
і цілує вас холодний іній.
Білі квіти, ви — надії білі,
чи воскреснете ви в час весінній?..

Тільки ж сумнів, клопіт цей навіщо?
Ледве свіжий вітерець засвище —
все відчує на земнім терені:
встане поле, сонцеві одвітне —
знов бруньки розпустяться зелені,
й серце забрунькує і розквітне.

ЗИМОВА НІЧ

В спокої білім спочивають гори.
А сніг почав і зорі засипати,
і тіні від ялин покрив, лапатий.
Лягає біла тиша на простори.
Вгорі сипнув на скелі наостанок,
вітри бентежні колобродять зрідка,
й питає їх маленька змерзла квітка:
— Коли світанок, га? Коли світанок?..

Коли світанок? Хто те знає, квіте!
А сніг іде, а сніг шепоче: спіте!

Все — вітер, поле — замовкає,
і навіть річки голос зичний.
Одна ялина горда сніг змітає
і у своїй шинелі вічній
чатує білий супокій,
немов безсмертний вартовий.

ТОБОЮ СПОВНЕНА ДУША

Моя колиска тут і перші лю-лі, лю-лі,
левади, і поля, і гори на просторі.
Мій краю!
Тут почув я перший спів зозулі,
побачив юності своєї перші зорі.

Де в світі я не був!
Під голубим цим небом
стрічав дива, красоти несказанні.
Та чи в Парижі був, а чи в Гавані —
до тебе линув серцем я, до тебе!

Тобою сповнена душа.
І не бажаю,
щоб над землею десь в мою останню весну
розвіяли мій прах. В твоїй землі, мій краю,
мене хай покладуть.
І я в тобі воскресну!

ХРИЗАНТЕМА

Ніжна рука, мов тендітне стебло.
Хризантема, з долонею злита...
Хто мені скаже,

коли це було —

учора?
Минулого літа?

Все вже покірно край нас одцвіло —
квіти,
 дерева,
 кущі і зело.
Сонце он гріло — і те одцвіло.
Що ж зацвіте перед хвижею зимною темною?

А вона
зацвіла,
зацвіла хризантема!

Мовчки беру я цю квітку у руку.
Знаю, що квіти горять на розлуку.
Тихо палає — бо осінь же пізня —
і замовкає улюблена пісня;
глибоко в серці
ніжне тремтіння...

Ах, хризантема!
Квітка осіння...

ВІД ДОТИКУ ПЛЕЧА В СТРОЮ ЩАСЛИВИЙ

Прожектори горять, засліплюють сонцями.
Які ж
 у фото-

 теле-

 кіно-

 репортерів запити?

Колеги, знаю: тремтите ви до нестями,
щоб мить у суєті промінь
 не втратити.

Даремно боїтесь! Як все, що тимчасове є,
мить на стремені часу вам сама позує,
мить у житті сама себе просовує,
щось навіть підтасовує,
 щоб не минути всує.

Бо мить панує мить.

 З трибуни все одно вона
зіходить, як не вічно панівна.
Однак ж, об'єктивами цілована,
хіба не вічність втілює вона?

64

ІДУ ДО ЗАПОВІТНОЇ ВЕРШИНИ

Від юних літ поклав я досягти
своєї заповітної вершини.
Із юних літ іду я до мети
і йтиму через гори і долини,
моя душа бентежна

завжди лине

угору...

А з боків у всі кінці
біжать дороги, наче промінці
якогось сяєва:

близький, далекий світ,
якого зрікся я ще з юних літ,
бунтується,—

і пісня, й сміх, і гомін,
і наче десь далекі міражі...

Я чую втому спраглої душі.

Доносить вітер
літ минулих спомин.

І думаю:

не поверну назад.

Дійду до заповітної вершини;
безповоротно рік за роком лине, —
вони летять, зринають, мов хвилини,
немов міста обабіч автострад!
Вершину ту густий туман обліг.
Супутники і друзі, де дорога?
Лунає грім...

Охоплює тривога —
стою я біля схрещених доріг...

І я іду, напружую всі жили,
всі сто очей в одне зливаю в млі,
щоб напряду не втратить до вершини,
лягти в окоп, як треба, на землі
і, не шукаючи легкого броду,
піти, як треба, у вогонь і в воду,
змагатися в запеклій боротьбі,
десь полягти на чорному горбі,
щоб тільки серця чуйного радарам
не втратити доріг до висоти,
де юність, мов орел, кружля не даром,
запрагнувши високої мети.

ЗАБУТІ СНИ

В мій сон прийшли не видава омани,—
вернулися забуті сні...

Мовчить
нависле небо сіро-олов'яне.
Знов стежать очі? Не дають спочить.
А палець на курку? І знов засада?
Ах, зорі — де вони в цю тьму нічну —
хай бачать, як юнак від кулі пада,
лягаючи у чорну борозну;
хай бачать, як усмішку вбивця ронить,
щоб нею слід ганебний замести!

Лунає постріл. І вночі холоне
моє юнацьке серце, прагле мсти.

Прокинувсь. До посмертної тягнуся
цигарки. Ледь вернувся супокій.
І ось — ввійшла моя стара матуся
в своїй тривозі вічній і святій.

Сідає. І мовчить. Очей не зводить.
Не докоряє. Тьми густий заслон.
Я розумію — в голові проходять
ті самі мислі і той самий сон...

Ще вороги далеко не розбиті.
Не до спокою в вирі-течії.

Живуть сини спокійно в цьому світі
лише тоді, коли ведуть бої!..

ОДА НЕПРИМИРЕННОСТІ

І знову в бій...

Тож будь благословенна
ти, душе, що мене зовеш,
змагань тривогою натхненна,
в крутіж, котрий не знає меж
часу!..

Непримиренний сам,
я відчував — терпів несила...
і ти, спасибі, воскресила —
не дим з кадильниці, не храм,—
свята непримиренність наша,
сіль боротьби, солодка чаша!..

Хвилююсь без кінця, без краю,
неначе вперше йду на бій,
до болю ясно відчуваю,
чи вражий ти солдат, чи свій.

Я житиму
твоїм, вітчизно, бодем,
з пером
а чи з рушницею в путі,
й перевірятиму твоїм паролем
себе і все в навколишнім житті!

ТОМУ, ЩО Я ІДУ ПОСЛОМ ВІД МЕРТВИХ

Слава богу, отак
засну і я сном своїм вічним:
непридатний до іншого, на нетесану схожий колоду...

А скільки одмучили, щоб зробити мене обтічним,
мирно-сучасним зразком свого роду!..

Учили мене.
Наставляли —
кулаками по морді.
Елегантно
і досить грубо
давали в скули.
Тягли за собою — на волю,
щоб опинитися за бортом —
ті,
що при струсах
тонули.

Од хитавиці мене нудило.
Іноді — даруйте! — навіть до блювоти.

Але я
продовжував,
закусивши вудила,
труднощі бороти —
такий же одвертий,
стомлено упертий,
безкомпромісно рішучий...
Живучий!

Друзі!
Навіщо шум і крик від неполадок,
ці хитрощі, злісні облуди?
Нате,
стріляйте в мої розхристані груди.

Так,
я —
фанатик!
З гордих.
Незмінних і затвердлх —
як пісні слова, як граніт...
Тому, що я іду послом від мертвих.
Врятований ними
і посланий у світ
із Революцією у віки майбутні,
щоб принести її у світлі будні.

Втрачати гордості не можу я ніяк.
І якщо десь помру від ран нестерпних,
я мушу
і тоді
померти так,
щоб не згубитися в безславних жертвах,
щоб жити і тоді,
як візьме смерть кощава.

Тому, що я іду послом від мертвих.
А бути іншим я не маю права.

*З болгарської переклав
Дмитро БІЛОУС*

ДЖЕЙМС ДЖОЙС

ПОРТРЕТ МИТЦЯ ЗАМОЛОДУ

І він спрямував думки свої на досі не-
знане мистецтво.

ОВІДІЙ, *Метаморфози*, VIII, 18.

Розділ I

Одного чудового дня, чудового-пречудового дня йшла собі дорогою корова-мукавка, йшла вона, йшла собі дорогою і зустріла хорошого хлопчика на ім'я Малюк-Ласюк...

Цю історію розповів йому тато; він дивився на сина крізь монокль, і в нього було неголене обличчя.

Син був Малюк-Ласюк. Мукавка йшла собі дорогою, туди, де жила Бетті Бірн, та сама, що торгувала лимонними півниками.

О, цвіте троянда дика
У садку зеленому.

Він співав цієї пісеньки. Це була його пісенька:

О-о, сатьку селеному.

Коли помочишся в ліжко — то спочатку стає тепло, а потім холодно. Мама підкладала йому клейонку. Від неї такий чудний запах.

А мама пахла краще від тата. Вона грала на піаніно матроський танок, щоб він танцював. І він танцював:

Траляля ляля,
Траляля тралялядді,
Траляля ляля,
Траляля ляля.

Дядько Чарлз і Данті плескали в долоні. Вони були старші за тата з мамою, а дядько Чарлз був старший і за Данті.

У Данті в стінній шафі лежали дві щітки. Одна — з брунотною ок-

самитовою спинкою — на честь Майкла Девіта¹, а друга, з зеленою оксамитовою спинкою, — на честь Парнела². Данті щоразу пригощала малого льодяником, коли він приносив їй цигарковий папір.

Ванси жили в будинку № 7. Батько і мати були там зовсім не такі, як у нього. Вони були батьками Айлін. Він збирався одружитися з Айлін, коли вони виростуть. А зараз він заліз під стіл. Мама сказала:

— О, Стівен перепросить.

Данті докинула:

— А якщо ні, то прилетять орли й виключать йому очі.

Виключать очі,
Перепроси,
Перепроси,
Виключать очі.

Перепроси,
Виключать очі,
Виключать очі,
Перепроси.

На просторих майданчиках хлопців аж кишіло. Довкола стояв галас, а префекти³ ще й підохочували їх голосними вигуками. Вечірнє повітря було тьмяне й прохолодне, і після кожної атаки й удару котрогось із футболістів брудний шкіряний м'яч важким птахом прорізав сірий присмерк. Стівен стояв край поля, якнайдалі від очей свого префекта, якнайдалі від отих прубих ніг, лише інколи вдаючи, ніби він бігає. У вихорі гравців Стівен відчував себе малим і слабосилим, очі його були слабосилі й сльозаві. А от Роді Кікгем зовсім не такий, і всі хлопці казали, що він стане капітаном команди.

Роді Кікгем — славний хлопчина, а от Нахаба Рош — той таки мерзотник. В кімнаті у Роді Кікгема лежали наголінники, а в трапезній у нього був кошик із їжею. Нахаба Рош мав здорові руки, і пудинг, який подавали щоп'ятниці, він називав «клейтих у тісті». А одного дня він запитав:

— Як тебе звуть?

Стівен відповів:

— Стівен Дедалус.

Нахаба Рош здивувався:

— Що це за ім'я таке?

І коли Стівен не знайшов, що відповісти, Нахаба Рош запитав:

— А хто твій батько?

— Джентльмен.

Та Нахаба Рош не вгамувався.

— Він у тебе суддя?

Стівен тупцявся край поля, час від часу роблячи короткі перебіжки. Руки його посиніли з холоду, і він устроїв їх у бокові кишені своєї сірої, підперезаної паском куртки. Це був пасок від його куртки, а ще є пасок, яким дають лупня. Одного разу котрийсь парубійко гиркнув на Кентвела:

— Я тобі зараз дам такого лупня!

Кентвел відказав:

¹ Майкл Девіт (1846—1906) — діяч ірландського національно-визвольного руху. (Тут і далі примітки перекладача.)

² Чарлз Стюарт Парнел (1846—1891). Народився в англо-ірландській протестантській сім'ї. У 1877 році очолював рух «Гомрул», метою якого було надання Ірландії автономії і створення ірландського парламенту в Дубліні.

³ Префект — учень старшого класу, котрий виконував обов'язки наглядача в молодших класах.

— Чіпляйся краще до таких, як сам. Спробуй-но дай лупня Сесілу Тандеру. Хотів би я побачити! Він тобі самому накладе по гузну.

То був негарний вираз. Мама веліла йому не розмовляти в коледжі з невихованими хлопцями. Мила матуся! Того першого дня, коли вона прощалася з ним у залі замку¹, вона трохи відгорнула свою густу вуаль — хотіла поцілувати його, а очі й ніс у неї були червоні. Та він удав, ніби й не помітив, що вона ось-ось заплаче. В нього була симпатична мама, але не тоді, коли плакала. А батько подарував йому десять шилінгів на дрібні витрати й додав: коли він чогось потребуватиме, то нехай напише додому, тільки щоб ніколи ні на кого не доносив. Потім, уже коло виходу, ректор — вітер шарпнув його сутану — потис руки батькові і матері, і екіпаж їхній рушив. Вони махали руками й кричали:

— До побачення, Стівене, до побачення!

— До побачення, Стівене, до побачення!

Нараз біля нього почалася сутичка навколо м'яча, і він, наляканий блиском очей і забрюханими черевиками гравців, нахилився так, щоб видно було між їхніми ногами. Хлопці борюкались, аж хрипіли, і ноги їхні стинались, тупали й терлись одна об одну. Та ось жовтий бутс Джека Лоутона вгатив по м'ячу і всі інші бутси й ноги побігли геть. Стівен теж трохи пробіг із гуртом, а тоді спинився. І чого б ото бігти? Скоро вони почнуть роз'їжджатись по домівках на канікули. Після вечері він обов'язково змінить цифру, наклеєну зсередини його парти, з сімдесяти семи на сімдесят шість.

У таку холоднечу куди краще сидіти в приміщенні! Небо було бліде і холодне, а в замку світилося світло. Цікаво, з якого саме вікна Гамільтон Роуен² кинув свого капелюха на штахетину парканчика в дворі замку, і чи були тоді під вікнами клумби? Одного разу, коли Стівен викликали до замку, управитель показав йому сліди від солдатських куль на дверях і почаствував печивом, що його споживають члени братства. Гарно й любо дивитись на вогні замку. Ніби це в якійсь книжці. Мабуть, Лестерське абатство теж так виглядає. І такі гарні речення в «Граматичі» Доктора Корнуелла! Вони звучали, як вірш, хоча насправді були тільки прикладами на різні правила правопису.

Вулсі вмер у Лестерському абатстві,
Де абати його й поховали.
Некроз — це хвороба рослин,
А рак — хвороба тварин.

Приємно було б зараз лежати на килимку перед вогнищем у каміні, поклавши голову на руки, і розмірковувати над цими реченнями. Він зіщулився, наче шубовснув у холодну каламутну воду. А падлюка же Уеллс — штовхнув його в оту яму, коли він не згодився проміняти свою табакерку на Уеллсів випробуваний у боях каштан, яким той розбив аж сорок інших каштанів³. Вода була така холодна й каламутна! А один хлопець раз бачив, як у цю ж таки ковбаню втрапив здоровенний пацюк.

Мати й Данті сиділи біля каміна і чекали, поки Бріджід подасть чай. Мати поставила ноги на камінні ґратки, і її оздоблені пантофлі нагрілись і так приємно й тепло пахли! Данті знала багато всякої всячи-

¹ Закрита школа, в якій учився Стівен, містилася в замку Клонгоуз.

² Гамільтон Роуен (1751—1834), герой ірландського повстання 1793 р.

³ Гра на кшталт нашої, коли билися крашанками.

ни. Вона розповіла йому, де Мозамбікська протока, яка найдовша річка в Америці і як зветься найвища гора на Місяці. Отець Арнел знав більше за Данті, бо він був священик, але Стівенів батько і дядько Чарлз в один голос казали, що Данті — розумна й начитана жінка. А коли вона, пообідавши, гикала і зразу ж підносила руку до губів, — то це було через згагу.

Десь далеко на майданчику почулося:

— Всі в приміщення!

Звідти, де були молодші й середні класи, теж закричали:

— Всі в приміщення! В приміщення!

Гравці йшли гуртом — розпашілі й забруднені, і він разом із ними — радий, що повертається в дім. Роді Кікгем тримав м'яча за брудну шнурівку. Хтось запропонував пасонуті ще разок, та Роді Кікгем навіть не озвався: Саймон Мунен сказав йому не грати більше, бо дивиться префект. Тоді той хлопець обернувся до Саймона й кинув:

— Знаємо, чого ти такий мудрий, — ти ж Макглейдів лизунчик.

Лизунчик — неприємне слово, хлопець назвав так Мунена для сміху, бо той мав звичай зав'язувати короткі рукава на мантії префекта за спиною в нього, а префект звичайно вдавав, ніби сердиться. А слово звучало огидно! Колись у туалетній кімнаті готелю у Віклоу Стівен мив руки, а після цього батько, сіпнувши за ланцюжок, вийняв затичку, й брудна вода потекла в отвір. І коли вона вся стекла, з отвору почувся такий звук — «лиз-з» — як оцей «лизунчик». Тільки голосніший.

Від згадки про цей звук і про білість туалетної кімнати йому стало на мить холодно, а тоді жарко. Там було два крани: крутнеш їх і тече вода — холодна чи гаряча. Отак і йому стало холодно, а тоді жарко; і видно було написи на кранах. Дуже неприємно!

✦ повітря в коридорі, якесь неприємне і вологе, також морозило його. Але скоро засвітіть газові лампи, і газ буде бриніти, ніби співатиме тихеньку пісеньку. І завжди ту саму: тільки-но хлопці змовкнуть у залі для ігор, як знов її чути.

Почався урок арифметики. Отець Арнел написав на дошці важку задачу й сказав:

— Ну, хто переможе? Давай, Йорку! Давай, Ланкастере! ¹

Стівен старався, як тільки міг, та задача виявилася заважкою, і він заплутався. Маленька шовкова стрічка з білою трояндою, пришпилена до його грудей, затремтіла. В арифметиці він нічим не міг похвалитися, проте зараз старавсь, як міг, аби лиш Йорк не програв. Обличчя в отця Арнела геть потемніло, та зовсім не від люті — він реготав. Аж ось Джек Лоутон ляснув пальцями, і отець Арнел, глянувши в його зошит, вигукнув:

— Правильно! Браво, Ланкастере! Червоні троянди виграють! Ану, Йорку! Покажіть їм!

Джек Лоутон позирнув зі свого місця на сусідній ряд. Маленька шовкова стрічка з червоною трояндою на його синій матросці мала дуже пишний вигляд. Стівен аж почервонів, згадавши, як хлопці заклалися — хто стане переможцем у підготовчому відділенні — Джек Лоутон чи він. Траплялося, що кілька тижнів картку першості тримав Джек Лоутон, а кілька — він. Отець Арнел щось говорив, а біла стрічка все поколихувалась на Стівенових грудях — він узявся за наступну задачу. Раптом увесь його запал зник, обличчя його похололо. Він

¹ Команди в класі мають назви Йоркської і Ланкастерської династій, між якими велась уперта боротьба, що наприкінці XV століття призвела до громадянської війни (Червоної й Білої троянд).

подумав: коли обличчя таке холодне, то воно, певно, зовсім бліде. Відповідь усе не виходила, але це байдуже. Білі й червоні троянди — гарні кольори, як подумати. Картки за перші місця в класі теж гарні — рожеві, кремові та блідо-фіалкові. Блідо-фіалкові, кремові та рожеві троянди — вони гарні, як подумати. Мабуть, і дикі троянди бувають таких кольорів. Він пригадав пісню про дику троянду, що цвіте в садку зеленому. А от зелених троянд не буває. Хоча, може, десь у світі й бувають...

Та ось пролунав дзвоник, і з усіх класів до трапезної посунули учні. Стівен сидів і дивився на два шматочки масла на своїй тарілці; хліб виявився глевким, і він не міг його їсти. Скатертина була зім'ята й мокра. Він випив тільки ріденький чай, що налив йому в чашку незграбний кухарчук, хлопчисько в білому фартушку. Цікаво,— подумав Стівен,— чи фартушок у нього теж вологий, чи, може, всі білі речі холодні й вологі? Нахаба Рош і Сорін пили какао, яке присилали їм батьки. Тут дають не чай, а помиї,— твердили вони,— як же його можна пити? Батьки в них, кажуть, судді.

Всі хлопці видавалися Стівенові дуже дивними — в кожного були свої батько й мати, різний одяг і різні голоси. З якою радістю опинився б він зараз удома й поклав голову матері на коліна! Та це було неможливо, отож він удовольниться меншим: щоб уже швидше скінчилися ігри, уроки і молитви, і щоб він ліг спати.

— Що з тобою? У тебе щось болить, чи що?

— Не знаю,— відповів Стівен.

— Виблюй у кошичок з-під хліба, — порадив Флемінг. — Ти ж зовсім блідий. Воно пройде.

— Авжеж,— погодився Стівен.

Але він не виблював. Він подумав, це в нього нудить серце, якщо тільки можна так сказати. Як зворушливо, що Флемінг потурбувався про нього. Стівенові хотілося плакати. Він сперся ліктями на стіл і почав затуляти й відтуляти собі вуха. Коли він відтуляв їх — чути було шарварок у трапезній. Шум був такий, наче це гуркотів поїзд уночі, а коли він затуляв вуха, шум стихав, наче поїзд заходив у тунель. Тієї ночі в Далкі так само прогуркотів поїзд, а як зайшов у тунель, гуркіт ущух. Стівен заплющив очі; поїзд то гуркотів, то стихав, то гуркотів, то стихав. Приємно було слухати, як поїзд прогуркоче і стихне, потім знов прогуркоче, виходячи з тунелю, і стихне.

Доріжкою, простеленою в трапезній, почали проходити старші хлопці — Педді Рат, Джіммі Меджі, іспанець, якому дозволяли палити сигари, і маленький португалець, який носив вовняну шапочку. Тоді рушили до дверей учні середнього і молодшого відділів. І в кожного була своя особлива хода.

Стівен сидів у кутку зали для ігор, вдаючи, ніби приглядається до гри в доміно, і раз чи двічі йому вдалося підслухати на мить тихеньку пісеньку запаленого газу. Префект з кількома хлопцями стояв біля дверей, розповідаючи щось про Туллабег¹.

Та ось він одійшов від дверей, і тоді Уеллс наблизився до Стівена й запитав:

— Скажи-но, Дедалусе, ти цілуєш матір, як лягаєш спати?

Стівен відповів:

— Цілую.

¹ Єзуїтська закрита школа.

Уеллс повернувся до присутніх:

— О, чуєте, ось тут один каже, що він щовечора цілує матір, як лягає спати.

Хлопці припинили гру і, сміючись, обернулися до Стівена. Під їхніми поглядами він почервонів і промовив:

— Ні, не цілую.

Тоді Уеллс сказав:

— О, чуєте, ось тут один каже, що він не цілує матір, як лягає спати.

Всі знову засміялися. Стівен спробував засміятись разом із ними, та відчув, як умить усе його тіло пройняло жаром, і збентежився. Де ж правильна відповідь? Він сказав і так, і так, а Уеллс усе одно сміється. Уеллс мусить знати правильну відповідь, адже він уже в третьому граматичному класі! Стівен спробував уявити собі його матір, хоч і не наважувався подивитись хлопцеві просто в обличчя. Не подобалось йому Уеллсове обличчя. Це ж він, Уеллс, штовхнув його вчора в оту яму, коли Стівен не згодився проміняти свою табакерку на Уеллсів випробуваний у боях каштан, яким той розбив аж сорок інших каштанів. Підло він повівся, усі хлопці так кажуть, а вода була така холодна й каламутна! Один хлопець навіть бачив, як у цю ж таки ковбаню шувовснув якось здоровенний пацюк.

Все тіло Стівена було липке від холодної застоюної води, а коли дзвоник сповістив про кінець перерви і всі класи по черзі вийшли із зали для їор, хлопець відчув, як холодний протяг коридору й сходів забирається йому під одяг. Він усе ще силкувався знайти правильну відповідь. Добре чи ні — цілувати свою матір? І що це значить — поцілувати? Ти підводиш обличчя, кажучи «Добраніч», а мати нахиляється до тебе своїм обличчям. Це і є — поцілувати. Мати торкається губами твоєї щоки; губи в неї — ласкаві, вони зволожують шкіру і роблять ледь чутний звук — цмок. І навіщо люди так роблять?

Сидячи в класній залі, він відкинув кришку парти й змінив наклеєну там цифру сімдесят сім на сімдесят шість. До різдвяних канікул було ще дуже далеко, та колись вони неодмінно настануть, бо Земля весь час крутиться.

На першій сторінці його підручника з географії була намальована Земля — велика куля, повита хмарами. Флемінг мав коробку з кольоровими олівцями і одного разу розмалював Землю в зелений колір, а хмари в брунатний. Немов дві щітки в шафі у Данті: одна з зеленою оксамитовою спинкою — на честь Парнела, і друга — з брунатною спинкою — на честь Майкла Девіта. Але Стівен не казав Флемінгові розфарбувати малюнок саме в такі кольори. Флемінг надумав це сам.

Стівен розгорнув підручника й засів за уроки. Він ніяк не міг запам'ятати назв місцевостей в Америці. Їх було багато, і кожна називалася по-своєму. Всі вони в різних країнах, країни — на різних континентах, континенти — на Землі, а Земля — у Всесвіті.

Стівен глянув на форзац підручника і прочитав написане його ж таки рукою: його ім'я, хто він і де перебуває:

Стівен Дедалус
Підготовчий клас
Коледж Клонгоуз-Вуд
Селінс
Графство Кілдер

Ірландія
Європа
Земля
Всесвіт

Це було написано його рукою; а Флемінг якось увечері написав задля сміху на протилежній сторінці:

Стівен Дедалус — моє ім'я,
Батьківщина моя — Ірландія,
Клонгоуз — це моє мешкання,
А рай — моє сподівання.

Він прочитав ці рядки задом наперед, але тепер вони зовсім не нагадували поезії. Потім перечитав їх знизу вгору, аж поки не дійшов до власного імені. Ось він тут, — і знов перечитав написане. А що там, за Всесвітом? Нічого... А чи є щось навколо Всесвіту, що показує, де він кінчається і де починається ніщо? Там не може бути стіни, а тільки тоненька-тоненька плівка навкруг усього. Дуже важко думати про все, що відбувається всюди. Тільки бог спроможний на таке. Стівен спробував уявити, яка ж це величезна мусить бути думка, щоб усе нею обійняти, але спромігся думати лише про бога. Бога звали Бог — так, як от його звали Стівен. Французи зовуть бога — Dieu, і це теж його ім'я; і коли хто каже Dieu, Бог одразу знає, що то моляться француз. Та хоч у бога стільки імен, скільки мов на світі, і він розуміє кожного, хто моляться до нього своєю рідною мовою, він, бог, завжди лишається Богом і його справжнє ім'я — Бог.

Від таких думок Стівен дуже стомився, йому здалося, ніби голова в нього зробилась здорова-здорова. Він перегорнув сторінку і втомлено подивився на круглу зелену Землю, повиту брунатними хмарами.

Цікаво, що ж правильніше — відстоювати зелений чи брунатний колір? Бо ось якось Данті одідрала зелену оксамитову спинку щітки, тієї, що була на честь Парнела, і сказала, що Парнел — погана людина. Чи вони й досі дома сперечаються про це? Це називається політикою. Всі діляться на два табори: Данті — в одному, батько й містер Кейсі — в другому, а мати й дядько Чарлз — ні в якому. І в газетах обов'язково щодня пишуть про політику.

Стівенові було прикро, бо він не знав до ладу, що таке політика, і не знав, де кінчається Всесвіт. Він відчував себе малим і слабосилим. Коли ж він буде таким, як оті хлопці з відділу поетики та риторики? Вони голосно розмовляють, носять важкі черевики й вивчають тригонометрію. Йому ще далеко до цього! Спочатку настануть канікули, потім — наступний триместр, потім знову канікули, і ще один триместр і знову канікули. Наче поїзд, що заходить у тунель і виходить із нього, ніби галас, який вчиняють хлопці в трапезній, якщо відтуляти й затуляти вуха. Триместр — канікули, тунель — з тунелю, тиша — галас. Як далеко ще до цього! Краще лягти спати. Тільки помолитися в каплиці й у ліжку. Він здригнувся й позіхнув. У ліжку так приємно, коли простирадла трошки нагріються. А спочатку вони такі холодні, як лягаєш! Його пройняв дроз, коли він згадав це. Але потім вони нагріваються, і тоді можна заснути. Приємно відчувати втому! Він знову позіхнув. Вечірні молитви, а потім сон. Його знову пройняв дроз, і він ледь стримався, щоб не позіхнути. За кілька хвилин буде чудово. Він відчував, як у холодних на дотик простирадлах робиться тепліше й тепліше.

Аж ось уже зовсім тепло, хоч усе-таки його знов затрусило, і він мало не позіхнув.

Дзвін покликав хлопців на вечірню молитву, і Стівен услід за іншими вийшов із класної зали і сходами та коридором подався до каплиці. І в коридорі, і в каплиці ледве світилося. Невдовзі погасять світло, і все засне. У каплиці було по-вечірньому прохолодно, і мармурові стіни в ній були такого кольору, як море вночі. Море холодне і вдень, і вночі, але вночі воно холодніше. Воно холодне й темне під дамбою, поруч із батьковим будинком. А на полиці на каміні завжди стоїть посудина для пуншу.

Префект каплиці молився над схиленою Стівеновою головою, а в пам'яті хлопця виринали готові відповіді:

О господи, розтули нам уста
І наші уста виголосять тобі хвалу.
Змилуйся й допоможи нам, боже!
О господи, прийди на поміч нам!

У церкві відчувався запах прохолодного вечора. Проте це був благородний запах, зовсім не схожий на той, що йшов від старих селян, які стояли навколішки ближче до виходу під час недільної меси. Від них відгонило вітром і дощем, торфом і вельветом, але вони були дуже побожні селяни. Молячись, вони дихали йому в потилицю і зітхали. Один хлопець розповідав, що ті селяни з Клейна, у них там невеличкі хатини і одного разу, коли він проїхав візком із Саллінза, то побачив біля порога жінку з дитиною на руках. Цікаво було б переночувати якось у такій хатині біля каміна, в якому куриться торф, у темряві, освітленій вогнищем, у теплій темряві, вдихаючи запах селян, від яких відгонить вітром і дощем, торфом і вельветом. Але ж яка там темна дорога поміж дерев! Можна й заблукати. Від цієї думки йому стало лячно.

До нього долинули слова останньої молитви, яку проказував префект. І Стівен теж молився, боячись темряви, що залягла під деревами:

«Ми молимо тебе, о господи, завітай в оселю цю й одверни од неї ворожі підступи. Нехай янголи твої святі витають у ній і вбережуть нас у мирі, і милість твоя нехай завжди буде з нами заради господа нашого Ісуса Христа. Амінь».

Пальці в Стівена тремтіли, коли він роздягався у спальні. Він примусив їх рухатися швидше. Поки газ не погасили, він мав ще роздягтися і навколішки проказати свої власні молитви, щоб не потрапити до пекла по смерті. Стягнув з ніг панчохи, хутко надів нічну сорочку і, тремтячи, заляк біля свого ліжка. У поспіху зашепотів:

«Господи, благослови батька мого й матір мою і збережи їх для мене!

Господи, благослови малих братів і сестер моїх і збережи їх для мене!

Господи, благослови Данті і дядька Чарлза і збережи їх для мене!»

Він перехрестився, мерщій заліз у ліжко, підіткнув поли нічної сорочки під ноги і, тремтячи всім тілом, згорнувся калачиком під прохолодними білими простиралами. Зате він не потрапить до пекла по смерті, а тремтіння зараз припиниться. Чийсь голос побажав хлопцям

у спальні «Добраніч». На мить Стівен визирнув з-під ковдри і побачив навкруг самі тільки жовті штори. Світло повільно згасло.

Кроки подаленіли: префект пішов. Куди? Вниз сходами й по коридорах, чи до своєї кімнати в самому кінці? Видно було тільки темінь. Чи це правда, що розповідають про чорного собаку, який блукає тут щоночі з очима завбільшки, мов ліхтарі? Кажуть, це привид убивці. Від жаху Стівен затремтів усім тілом. Перед ним постала темна передня зала замку. Старі слуги у стародавньому одязі зібрались у кімнаті для прасування над східцями. Це було давно. Старі слуги мовчали. В каміні палахкотів вогонь, але зала була темна. Якесь постать піднялася сходами із зали. На ній була біла маршальська мантия, а обличчя бліде й дивне. Одна рука притиснута до боку. Своїми дивними очима постать уп'ялася в старих слуг. Вони дивляться на неї, пізнають обличчя свого хазяїна, його мантию, і їм стає зрозуміло, що він дістав смертельну рану. Та тільки темінь там, куди вони дивляться, тільки темна німотна порожнеча. Їхній хазяїн дістав смертельну рану в бою під Прагою, далеко за морем. Він стояв на полі битви — одна рука притиснута до боку, обличчя бліде і дивне, — вдягнений у білу мантию маршала.

О, як холодно й дивно думати про це! Усяка темрява холодна й дивна, а в ній бліді дивні обличчя, очі, великі, мов ліхтарі. Це привиди вбивць, тіні маршалів, які дістали смертельні рани на полях битв далеко за морем. Що вони хочуть сказати, коли в них такі дивні обличчя?

«Ми молимо тебе, о господи, завітай в оселю цю й одверни од неї...»

Додому на канікули! Оце чудова пора — так усі кажуть. Одного зимового ранку вибігаєш із воріт замку і вмощуєшся на візку. Колеса котяться по жорстві... Слава ректорові!

Ура! Ура! Ура!

Візки проїжджають повз каплицю, і школярі махають руками. Вони жваво їдуть сільськими дорогами. Візники вказують батогами на Боденстаун¹. Хлопці кричать «Ура!» Проминули будинок Веселого Фермера. І знову привітальні вигуки, і ще раз, і ще. Проїжджають через Клейн — і хлопці вітають, і хлопців вітають. Біля дверей стоять жінки, а іноді трапляються і чоловіки. І знову в зимовому повітрі чути такі гарні запахи — пахне Клейном, дощем і зимовим повітрям, курним торфом і вельветом.

У поїзді повно хлопців — у довгому-довгому шоколадному поїзді із кремовою обшивкою. Провідники снують туди-сюди і відчиняють, зачиняють, замикають, відмикають двері. В синій зі сріблом уніформі вони ще мають сріблясті свистки, і їхні ключі мелодійно подзвякують: дзінь-брязь, дзінь-брязь.

А поїзд мчить рівниною, вже проминув Гіл-ов-Аллен, телеграфні стовпи миготять один за одним. Поїзд мчить усе далі й далі, він знає свою дорогу. Стівенові пригадалися ліхтарики в холі батькового будинку і плетиво зеленого віття. Гостролист і плющ обвивали трюмо, гостролист і плющ — зелене й червоне — обвивали канделябри. Чер-

¹ Там похований герой Ірландії Теобальд Вулф Тон (1763—1798).

воний гостролист і зелений плющ обвивали старі портрети на стінах. Гостролист і плющ — на честь його і на честь різдва.

Як гарно це...

І всі люди... Просимо в дім, Стівене! Гамір привітань. Мати цілує його. Чи це правильно? Його батько тепер маршал — це важливіше, ніж суддя. Просимо в дім, Стівене!

Гамір...

Чути було, як розсовують штори, — кільця ковзали по рейках карнизів, — як вода хлюпає в тазах. У спальні стояв гамір: хлопці вставали, одягались і умивались, префект ходив узад-вперед, плескав у долоні й казав усім поспішати. Бліде сонце освітлювало жовті розсунуті штори, неприбрані ліжка. Яка гаряча в нього постіль, і обличчя, і все тіло!

Стівен підвівся й сів на краєчок ліжка. Все тіло його ломило. Він спробував натягти панчохи. Страх яка шорстка видалася вона на дотик! А сонячне світло було дивним і холодним.

Флемінг запитав:

— Тобі погано?

Стівен не знав. Тоді Флемінг скомандував:

— Лягай назад. Я скажу Макглейдові, що тобі погано.

— Він хворий.

— Хто він?

— Скажи Макглейдові.

— Лягай назад.

— Він що, хворий?

Хтось підтримав Стівена під руки, поки він стягнув панчохи, що немов пристала до ноги, й заліз назад у теплу постіль.

Він скрутився калачиком під простирадлами, тішачись, що вони пашать теплом. Хлопці вдягались до меси і розмовляли про нього. Вони казали, що то було підлістю — штовхнути його в оту яму.

Потім голоси стихли — хлопці пішли. Нараз хтось зовсім поруч із ліжком сказав:

— Дедалусе, не виказуй нас, добре?

Уеллсове обличчя. Стівен глянув на нього і побачив — Уеллс наляканий.

— Я не хотів. А ти не викажеш, добре?

Батько наказував йому, — що б не трапилось, ніколи не доносити на товаришів. Він хитнув головою й сказав: «Ні» — і відчув приємність.

Уеллс сказав:

— Я не хотів, слово честі. Я тільки пожартував. Вибач мені.

Обличчя й голос зникли. Він попросив вибачення, бо злякався. Злякався, що Стівен захворів. Некроз точить рослини, а рак — хвороба тварин чи, може, навпаки... То було дуже давно — у надвечірню пору на спортивному майданчику. Він тупцявся край поля, а важкий птах пролітав низько в присмерку. Лестерське абатство — освітлене. Там помер Вулсі. Абати самі поховали його.

Цього разу з'явилося обличчя префекта, а не Уеллсове. Він не прикидається, — ні, ні, він справді хворий. Він зовсім не прикидається. І він відчув префектову долоню на своїм лобі, і відчув, що лоб у нього гарячий і вогкий проти холодної й вогкої руки префекта. Пацюки теж такі на дотик — слизькуваті, мокрі й холодні. Кожен має два очка, щоб ними визирати. Гладенька, слизькувата шерсть, маленькі лапки, підібгані для стрибка, чорні слизькуваті очка, щоб ними визирати. Пацюки можуть навчитися стрибати, але мозок їхній не спро-

можний зрозуміти тригонометрії. Мертві, вони лежать на боці. Хутро тоді в них сухе. Вони просто мертві. Знову прийшов префект, бо його голос промовив, що треба встати. Отець проректор сказав, щоб він устав, одягнувся й пішов до лазарету. І поки Стівен покvapливо, як тільки міг, одягався, префект пожартував:

— Мусимо вимітатись до брата Майкла, бо в нас животик буркоче.

Добр'ячий хлопець префект! Адже він сказав це, щоб Стівен засміявся. Але він не міг сміятися, бо щоки й губи в нього тремтіли, і префектові довелося засміятися самому.

Він вигукнув:

— Кроком руш! Сіно! Солома!

Вони спустилися сходами, далі пройшли коридором і проминули купальню. Коли двері купальні залишились позаду, Стівен із якимось невиразним острахом згадав теплу воду, кольору торфу й багнища, тепле вологе повітря, плюскіт тіл у воді і запах рушників, що відгонив ліками.

Брат Майкл стояв на порозі лазарету, а з дверцят темної шафи праворуч від нього відгонило ліками. Запах цей ішов від пляшок на полицях. Префект сказав щось братові Майклу, і той, відповідаючи, назвав префекта «сер». У нього було рудувате волосся, де-не-де побите сивиною, і якийсь дивний вигляд. Дивно, що він назавжди залишиться «братом». Дивно й те, що його не можна назвати «сер», бо він же «брат» і виглядом на «сера» зовсім не схожий. Чи він не надто побожний, а чи якась інша причина заважає йому підвестися вище?

У кімнаті стояло два ліжка, і на одному з них лежав якийсь хлопець; коли вони обоє ввійшли, він вигукнув:

— Ти диви! Це ж малий Дедалус! Чого це тебе?

— А того, що цабе, — відповів брат Майкл.

То був хлопець із третього граматичного класу, і поки Стівен роздягався, він попросив брата Майкла принести грінок із маслом.

— Та принесіть уже! — мовив він.

— А може, ще й привезти? — відповів брат Майкл. — Он уранці прийде лікар і викурить тебе звідси.

— Мене? — здивувався хлопець. — Але ж я ще не видужав!

— Кажу тобі — викурить, — повторив брат Майкл.

Він нахилився поворушити поліняки в каміні. Спина його схожа була на круп коня, запряженого в конку. Він повагом поворушив дрова коцюбою й кивнув головою до хлопця з третього граматичного.

Потім брат Майкл вийшов, і трохи згодом той хлопець повернувся до стіни й заснув.

Оце такий лазарет. Отже, він і справді захворів. Чи вони написали додому батькові й матері? Швидше було б, якби котрий із священників сам поїхав туди і сповістив їх. Або він напише листа, і священник відвезе його.

«Дорога мамо! Я хворий. І я хочу додому. Прошу, приїдь і забери мене додому. Я в лазареті. Твій люблячий син

СТІВЕН».

Як далеко батьки! За вікном — холодне сонячне світло. А що, коли він помере? Адже він любісінько може померти й у погожий день. Можна вмерти ще й до приїзду матері. Потім по ньому відправлять у каплиці заупокійну месу, таку, як тоді, коли помер Малий — хлопці розповідали йому про це. На месі будуть усі хлопці — вбрані у чорне, із сумними обличчями. Уеллс теж буде, та ніхто й не гляне на нього. І ректор буде присутній — у чорній із золотом ризі, а на олтарі й навкруг катафалка горітимуть довгі жовті свічки. Труну повільно винесуть з каплиці, і поховають його на невеличкому місцевому цвинтарі обік головної липової алеї. Ось тоді Уеллс пожалкує, що так учинив! І дзвін повільно бамкатиме...

Лунатиме подзвін... Стівен подумки повторив пісню, якої навчила його Бріджід:

Дін-дон — дзвін б'є,
Матінко, прощай!
На старому цвинтарі
Мене поховай.
І до чорної труни
Враз прилинуть янголи
Із журбою, з молитвою,
Щоб забрати душу мою.

Як це чудово й сумно! Які чарівні слова оці — «На старому цвинтарі мене поховай!» Дрож пройняв усе його тіло. Хотілося тихо заплакати, але не від жалю до себе — його розчулили слова, такі чудові й сумні, мов музика. Прощай! Прощай! Поховай! Поховай!

Холодне сонячне світло примеркло, і біля його ліжка стояв брат Майкл із чашкою міцного бульйону. Стівен зрадив, бо в горлі у нього пересохло й пекло. Він чув, як хлопці гралися на майданчиках. І день у коледжі минав так само, ніби й він був разом з усіма.

...Він поглянув у вікно й побачив, що день уже згасав. Над майданчиками завис притьмарений присмерк. Звідти не долиняло жодного відголосу. Його клас, певно, пише якийсь твір, а, може, отець Арнел читає щось уголос.

Дивно, що досі йому не принесли ніяких ліків. Мабуть, брат Майкл дасть їх, коли прийде. Кажуть, що в лазареті дають пити різну смердючу гидоту. Та Стівен почувався вже краще. Гарно, коли поволі одужуєш. Тоді можна взяти книжку. У бібліотеці є книжка про Голландію, і в ній такі чудові іноземні назви й малюнки дивних міст і кораблів. Так приємно розглядати це все!

А яке бліде світло за вікном! Але це добре. Відблиски вогню піднімаються і спадають на стіні. Немов хвилі. Хтось підклав вугілля, почувлися голоси. Розмовляють. Це шум хвиль. Чи то хвилі розмовляють між собою, піднімаючись і спадаючи?

Він бачить море хвиль, довгі темні хвилі піднімаються і спадають, темні у безмісячній ночі. І маленький вогник мерехтить біля причалу, там, де підходить корабель, і видно натовп, що зібрався, щоб побачити корабель, який заходить у гавань. Високий чоловік стоїть на палубі і вдивляється в темну лінію берега. І при світлі вогника з причалу Стівен бачить його обличчя, скорботне обличчя брата Майкла.

Стівен бачить, як той простягає руку до людей, чує, як лине над водою його гучний скорботний голос:

— Він помер. Ми бачили його на катафалку.

Люди на березі заголосили:

— Парнел, Парнел! Він помер.

Усі попадали на коліна, стогнучи з горя.

І Стівен побачив Данті — у брунатній оксамитовій сукні із зеленою оксамитовою накидкою, що звисала з пліч, вона проходила гордо й мовчки повз людей, які стояли навколішках коло самої води.

...У клас увійшов отець Арнел і розпочався урок латини, а Стівен так і сидів, склавши руки і ліктями спершись на парту. Отець Арнел роздав учнівські зошити й сказав, що такі роботи — просто сором, і що їх треба переписати начисто, без усяких помилок. А найгіршою була робота Флемінга, бо сторінки в ній позлипалися. Отець Арнел підніс його зошит за краєчок і сказав, що подавати таку роботу — це образа для будь-якого вчителя. Потім він викликав Джека Лоутона провідмівлювати іменник *mare*, а Джек Лоутон застрів на орудному відмінку однини, а в множині зовсім не зміг продовжувати.

— Тобі мусить бути соромно за самого себе, — суворо мовив учитель. — Тобі, найкращому учневі класу.

Він викликав іншого хлопця, потім ще одного й ще. Ніхто не вмів відмінювати. З кожною невдалою відповіддю отець Арнел став усе спокійнішим і спокійнішим, тільки обличчя його аж потемніло та погляд спохмурнів, хоч голос лишався спокійним. Тоді він спитав Флемінга, і той відповів, що це слово не має множини. Отець Арнел рвучко закрив книжку й grimнув на нього:

— На коліна посеред класу! Ти такий ледар, якого я зроду не бачив! А ви всі переписуйте свої твори!

Флемінг натужно підвівся зі свого місця і став навколішки між останніми двома партами. Решта хлопців поскилялися над зошитами й почали переписувати. Тиша залягла в класі, і Стівен, боязко глянувши на обличчя отця Арнела, побачив, що воно і досі трохи червоне від гніву.

Чи це гріх для отця Арнела — гніватися, чи йому дозволяється гніватися, щоб примусити хлопців учитись, коли вони лінуються? Чи, може, він тільки вдає, ніби сердиться? Мабуть, дозволяється, бо священнослужитель знає, що таке гріх, і не попустив би собі цього. А раптом він ненароком розсердиться — як йому тоді йти на сповідь? Мабуть, він піде на сповідь до священика, а якщо ненароком впаде у гнів священик — то він піде до ректора, а ректор до намісника, а намісник до генерала єзуїтів. Єзуїти об'єднані в орден, і Стівен чув від батька, що вони розумні люди. Всі вони могли б досягти високого становища в суспільстві, якби не зробились єзуїтами. І він задумався, ким би стали отець Арнел і Педді Баррет, містер Макглейд і містер Глісон, якби не зробились єзуїтами. Важко сказати, бо кожного треба було уявити по-різному, в піджаках і штанах різного кольору, з бородами й вусами і в різних капелюхах.

Двері тихо відчинились і зачинились. По класу враз пробіг шепіт: інспектор. На мить запала мертва тиша, а тоді почувся голосний удар лінійкою по останній парті. Серце Стівена аж тіпнулося зі страху.

— Чи потрібна тут комусь хлоста, отче Арнел? — вигукнув інспектор. — Чи не треба дати хлости якому-небудь лінивому, ледачому неробі в цьому класі?

Він вийшов на середину кімнати і тут побачив Флемінга, що стояв навколішки.

— Хо-хо! — заволав він. — Що це за один? Чого це він укляк? Як тебе звати, хлопче?

— Флемінг, сер.

— Хо-хо, Флемінг! Ледацюга, звичайно. Я бачу по твоїх очах. Чого він навколішках, отче Арнел?

— Він написав поганий твір з латини, — відповів отець Арнел, — і не зміг відповісти на жодне запитання з граматики.

— Звичайно, не зміг! — загорлав інспектор. — Звичайно! Вроджений ледацюга. Це видно по його очах.

Він ляснув лінійкою по парті й вигукнув:

— На ноги, Флемінг! На ноги, мій любий!

Флемінг поволі підвівся.

— Простягай! — вигукнув інспектор.

Флемінг простягнув руку, і лінійка стала гучно виляскувати по ній: раз, два, три, чотири, п'ять, шість.

— Другу руку!

І знову почулося шість гучних вилясків.

— На коліна! — гримнув інспектор.

Із скривленим од болю обличчям, затиснувши руки під пахвами, хлопець опустився навколішки. Стівен знав, які шорсткі були в нього долоні: Флемінг завжди натирав їх каніфоллю, але, мабуть, йому так неабияк боліло, бо виляскувала лінійка просто жахливо. Серце у Стівена тріпотіло.

— Всі за роботу! — закричав інспектор. — Нам не потрібні лінії, ледачі нероби, ліниві, ледачі хитрунці. За роботу, чуєте? Отець Долан заходитиме до вас кожного дня. Отець Долан зайде до вас і завтра.

Він тицьнув одного з хлопців лінійкою в бік і запитав:

— Ось ти, хлопче! Коли отець Долан зайде сюди знову?

— Завтра, сер, — почувся голос Тома Фурлонга.

— Завтра, і знов завтра, і знов завтра. Запам'ятайте це собі добре. Кожного дня отець Долан. А тепер пишіть. А ти, хлопче, як тебе звуть?

Серце в Стівена підскочило.

— Дедалус, сер.

— А чого ти не пишеш, як усі інші?

— Я... мої...

Від страху він не міг і слова сказати.

— Чому він не пише, отче Арнел?

— Він розбив свої окуляри, — відповів отець Арнел, — і я звільнив його від роботи.

— Розбив? Що я чую? Як це так? Тебе звуть...

— Дедалус, сер.

— Виходь-но сюди, Дедалусе. Ледачий хитрунець! Я бачу хитрощі у тебе на обличчі. — Стівен нетвердою ходою вийшов на середину класу, нічого не бачачи зі страху й поспіху. — Де це ти розбив окуляри?

— На біговій доріжці, сер.

— Хо-хо! На біговій доріжці! — вигукнув інспектор. — Знаю я ці штучки.

Стівен здивовано підвів очі й на мить побачив немолоде сірувате обличчя отця Долана, його лису сірувату голову із пушком по бо-

ках, сталеву оправу окулярів і безбарвні очі за скельцями. Чому він сказав, що знає ці штучки?

— Ледачий, лінивий хитрунець! — знову вигукнув інспектор. — Розбив окуляри! Давні шкільні штучки! Ану давай руку!

Стівен заплющив очі й простяг тремтячу руку долонею догори. Він відчув, як інспектор торкнувся на мить пальців, щоб випрямити долоню, і зразу по тому почувся шерхіт сутани, коли лінійку було піднято для удару. Гарячий, маленький жалкій, палючий удар — ляснуло так, немовби дрючок розламався навпіл, і його тремтячу руку немов аж скоцюрбило, як листок у вогнищі, і від цього звуку, від болю пекучі сльози набігли хлопцеві на очі. Усе його тіло тіпалося зі страху, рука здригалася, а скоцюрблена синювато-багрова долоня тремтіла, мов опалий листок. Ридання застигло на його вустах, готових благодати пощади. Та хоч на очі у нього й набігли сльози, а руки й ноги трусилися від болю й страху, він стримав ці гарячі сльози й ридання, що підступили до горла.

— Другу руку! — вигукнув інспектор.

Стівен опустил набиту й тремтячу праву руку й простяг ліву. Знов почувся шерхіт сутани, коли піднімалась лінійка, і гучний виляск, і долоню опік лютий божевільний біль, і пальці стислися в кулак, у синювато-багрову тремтячу масу. Пекуча рідина приснула з очей і, весь палаючи від сорому, муки й страху, пройнятий жахом, Стівен відшарпнув тремтячу руку й голосно схлипнув від болю. Його тіло билось в спазмах перестрашу, сорому й люті, пекучий зойк вирвався в нього з вуст, а з очей по палаючих щоках збігали пекучі сльози.

— На коліна! — закричав інспектор.

Стівен опустився на коліна, швидко притиснувши побиті долоні до боків. Подумавши, які вони побиті й розбухлі від болю, він на хвилику пройнявся таким жалем до них, ніби вони належали не йому, а комусь зовсім іншому. Стоячи навколішках і відчуваючи пекучий біль у долонях, він тамував останні ридання в горлі й думав про свої руки, як він тримав їх у повітрі догори долонями, думав про грубий доторк інспектора, коли той випростував тремтячі Стівенові пальці, про побитий, розпухлий і почервонілий згусток долоні й пальців, що безпорадно здригався в повітрі.

— Беріться за роботу, всі! — скомандував від дверей інспектор. — Отець Долан приходитиме кожного дня, щоб пересвідчитись, чи не потрібно хлости якомусь хлопчиськові, якомусь лінивому, ледачому неробі. Кожного дня приходитиме. Кожного дня.

Двері за інспектором зачинились.

Принишклий клас знов заходився переписувати твори. Отець Арнел підвівся зі свого місця й пішов між рядами, — одних хлопців підбадьорював лагідними словами, іншим вказував на зроблені помилки. Голос його звучав дуже лагідно й тихо. Потім він повернувся до кафедри й сказав Флемінгові й Стівену:

— Ви обоє можете сісти на свої місця.

Вони підвелися, підійшли до своїх парт і сіли. Стівен, червоний від сорому, рвучко відкрив книжку зболілою рукою й схилився до сторінки, мало не торкаючись її обличчям.

З ним вчинено несправедливо й жорстоко, бо лікар сказав йому не читати без окулярів, і того ж ранку він написав додому батькові, щоб прислали нові окуляри. Та й отець Арнел звільнив його від письмових робіт, поки їх не пришлють. І після цього його перед усім кла-

сом узивають хитруном і карають лінійкою, тоді як він завжди одержував картки за перше і друге місця і був лідером «йоркстів». Чому інспектор вирішив, що це хитрощі? Стівен відчув доторк пальців інспектора, коли той випростав у повітрі його долоню — аж йому спершу здалося, ніби він хоче її потиснути, бо пальці інспекторові були пружні й лагідні, але в ту ж таки мить почувся шурхіт сутани, і сильний удар обпік хлопцеві долоню. Це було жорстоко і несправедливо — ще й поставити його після цього на коліна посеред класу. А отець Арнел сказав їм обом повернутися на свої місця, так, ніби між ними не було ніякої різниці. Стівен прислухався до тихого й лагідного голосу отця Арнела, котрий вказував на помилки в творах. Мабуть, йому й самому прикро, і він хоче виявити добрість. Але це було несправедливо й жорстоко. Інспектор теж священик, та все одно — це було жорстоко й несправедливо. Його сірвате обличчя і безбарвні очі поза скельцями окулярів із сталевою оправою мали хижий вигляд, коли він своїми пружними й м'якими пальцями вгамував дроз Стівенової руки, зробивши це тільки для того, щоб ударити зручніше й лункіше.

— Це остання підлість, ось що це таке, — мовив Флемінг у коридорі, коли класи проходили черідкою до трапезної, — карати людину за те, чого вона не зробила.

— А ти справді розбив окуляри ненароком? — запитав Нахаба Рош.

У Стівена ще бриніли в ушах Флемінгові слова, і він нічого не відповів.

— Звичайно, ненароком! — відказав замість нього Флемінг. — Я цього не подарував би. Я пішов би поскаржитись на нього ректорові.

— А й справді, — ревно підтримав його Сесіл Тандер. — Крім того, я бачив, як він підносив лінійку вище плеча, а цього робити не дозволяється.

— А дуже болить? — поцікавився Нахаба Рош.

— Ще й як дуже, — відповів Стівен.

— Я цього не подарував би, — повторив Флемінг, — ні цьому Голомозому, ні будь-якому іншому. Це така підлість, якої світ не бачив, — от що це таке. Я пішов би до самого ректора й розповів йому про все після обіду.

— Справді, піди. Справді, — докинув Сесіл Тандер.

— Обов'язково піди. Піди до ректора й поскаржся на нього. Дедалусе, — мовив Нахаба Рош, — адже він сказав, що завтра знов прийде й покарає тебе.

— Еге ж, еге ж. Розкажи ректорові, — погодилися всі.

Цю розмову слухало кілька хлопців із другого граматичного класу, і один із них сказав:

— Сенат і римський народ проголошують, що Дедалуса покарано безневинно.

Його покарали безневинно, несправедливо й жорстоко, і, сидячи в трапезній, він знов і знов переживав те приниження, аж поки йому не спало на думку: а може, й справді його обличчя чимось нагадує хитруна? Стівен пожалкував, що в нього немає маленького дзеркальця, щоб переконатися, правда це чи ні. Але ні, такого не може бути. З ним повелися нечесно, жорстоко, несправедливо.

Він не міг з'їсти й шматочка чорнуватої смаженої риби, яку їм

давали щосереді у великий піст; а на одній картоплині виднів слід від лопати. Він і справді зробить так, як радили хлопці, — піде до ректора й розкаже, що його несправедливо покарали. Хтось із великих людей, чий портрет був у підручнику з історії, уже вчинив так колись. І ректор проголосить, що Стівена покарано безневинно, адже сенат і римський народ завжди проголошували, коли людей безневинно покарано. То були великі люди, і їх імена згадувались у «Питаннях» Річмала Магнала. Та й весь підручник з історії — про таких людей і їхні діяння, і «Оповіді про Грецію й Рим» Пітера Парлі теж про них. І самого Пітера Парлі зображено на першій сторінці. Там намальовано дорогу через пустище, поросле травою й низенькими кущами: і Пітер Парлі у капелюсі з широкими, як у протестантського пастора, крисами, з довгою патерицею швидко простує тією дорогою до Греції й Риму.

То було просто — те, що він мав зробити. А зробити треба було ось що: коли закінчиться обід і всі почнуть виходити з трапезної, він теж вийде, але не в коридор, а праворуч на сходи, що ведуть до замку. Зробити тільки це: звернути праворуч і швидко піднятися сходами, а за півхвилини він опиниться в низькому темному й неширокому коридорі, що веде через увесь замок до кабінету ректора. Адже всі, як один, казали, що це несправедливо, навіть хлопець із другого граматичного, котрий згадав про сенат і римський народ!

Нічого страшного не буде. Він чув, як старшокласники підвелись у протилежному кінці трапезної, і чув, як вони підходили по простелених доріжках: Педді Рат та Джиммі Меджі, і іспанець та португалець, а п'ятим ішов здоровань Корріган, якого збирався налупцювати містер Глісон. Ось чому інспектор назвав його хитруном і покарав ні за що ні про що. Напружуючи слабкі очі, втомлені від сліз, Стівен дивився на широкі плечі Коррігана і його здорову похилену чорну голову, коли той проходив повз нього. Але він таки щось накоїв, та й містер Глісон не стане сильно бити; Стівен згадав, яким здорованем виглядав цей Корріган у купальні. Шкіра в нього була такого ж кольору, що й вода на мілкому в купальні — кольору торфу й багницька, і коли він ступав по мокрих кахлях, ноги його гучно виляскували, а стегна з кожним кроком трусились, бо він був гладкий.

Трапезна напівспорожняла — хлопці один по одному виходили. За дверима трапезної ніколи не буває ні священика, ні префекта, отже, спокійно можна звернути на сходи. Але Стівен усе не міг наважитись. Ректор стане на бік інспектора й подумає, що це все школярські викрути, і тоді інспектор усе одно приходитиме щодня, тільки буде ще гірше, бо він страшенно розгнівається на всіх, хто скаржитись на нього ректорові. Хлопці сказали Стівенові піти, але самі на таке не зважилися б. Вони вже все забули. Ні, краще й собі забути про цей випадок і... А може, інспектор тільки погрожував, що приходитиме щодня. Ні, краще-таки зійти з дороги — коли ти малий і непомітний, завжди можна в такий спосіб обминути лихо.

Хлопці за його столом підвелися. Стівен теж підвівся і разом з ними став у ряд. Треба вирішувати. Двері все ближче й ближче. Якщо він піде з усіма, то вже не підніметься до ректора, бо не зможе полишити майданчик. Якщо ж він піде, а його знову відшмагають лінійкою, то всі хлопці візьмуть його на кпини й будуть розповідати один одному, як малий Дедалус ходив до ректора скаржитись на інспектора.

Він ступав доріжкою і вже побачив перед собою двері. Ні, це неможливо! Він подумав про лису голову інспектора з хижими безбарвними очима, що вп'ялись у нього, і знову почув, як той перепитує Стівенове прізвище. Що, він не міг запам'ятати прізвища, коли хлопець назвався вперше? Він не слухав, чи, може, хотів поглузувати з нього? У деяких великих людей в історії теж були подібні прізвища, та ніхто з них не кпив. А якщо вже йому так хочеться сміху, то нехай сміється із свого власного прізвища. Долан! Ніби в якоїсь прачки!

Дійшовши до дверей, він хутко звернув праворуч і став підніматися сходами. Перш ніж устиг подумати про те, щоб повернутись, він уже ввійшов у невисокий, темний і вузький коридор, що вів до замку. І коли він переступав поріг коридору, то, не повертаючи голови, помітив, що всі хлопці, які виходили з дверей трапезної, дивляться йому вслід.

Стівен ішов вузьким коридором повз маленькі двері, які вели в кімнати ченців. Він вдивлявся в присмерк перед собою і звертав погляд то праворуч, то ліворуч, і думав, що тут ось мають висіти портрети. Було темно й тихо, а очі його ослабли й стомились від сліз, і він погано бачив. Але думав, що то були портрети святих і великих людей ордену, які мовчазно дивилися на нього, коли він минав їх: святого Ігнатія Лойоли¹, який тримає розкриту книгу й показує на слова: «*Ad Majorem Dei Gloriam*»², святого Франціска Ксав'є³, що показує собі на груди, Лоренцо Річчі⁴ з беретом на голові, схожого на одного з префектів, — усієї трійці заступників святоблिवого юнацтва, святого Станіслава Костки, святого Алоїзія Гонзага і блаженного Іоанна Берчманса, — усі з молодими обличчями, бо померли вони замолоду, і отця Пітера Кенні, що сидить у кріслі, закутаний у простору мантию.

Стівен вийшов на площадку сходів над холом при вході й розглянувся. Саме тут проходив Гамільтон Роуен і ще видніли сліди від куль. І саме тут бачили старі челядьники привид в білій маршальській мантиї.

Скраю площадки старий служник замітав підлогу. Стівен запитав у нього, де ректорів кабінет, і той вказав на двері в самому кінці, і весь час, поки Стівен підходив до дверей і стукав у них, служник не зводив із нього погляду.

За першим разом ніхто не відповів. Стівен постукав удруге, вже голосніше, і серце його стріпнулося, коли він почув приглушений голос: — Прошу!

Він повернув ручку, відчинив двері і якусь хвилю намацував ручку других, внутрішніх дверей, обтягнутих зеленим сукном. Знайшовши її, він розчинив ті другі двері й увійшов.

Ректор сидів за столом і писав. Перед ним лежав череп, а в кабінеті пахло якось дивно й урочисто, як ото пахне стара шкіра на кріслах.

Серце хлопця сильно калатало, адже він у такому врочистому місці і кругом така тиша! Він поглянув на череп і на привітне ректорове обличчя.

— Ну, мій хлопчику, — сказав ректор, — що привело тебе сюди? Стівен проковтнув клубок у горлі й сказав:

— Я розбив окуляри, сер.

¹ Ігнатій Лойола (1491—1556) — засновник ордену єзуїтів (1534).

² «Для більшої слави господа» — девіз ордену.

³ Франціск Ксав'є — один із перших місіонерів єзуїтського ордену на сході Азії. Католицька церква оголосила його мучеником і святим.

⁴ Лоренцо Річчі — один із перших генералів ордену.

Ректор відкрив рота й проказав:

— О!

Потім усміхнувся й зауважив:

— Ну, якщо ми розбили окуляри, то повинні написати додому й попросити, хай пришлють нові.

— Я написав додому, сер,— відповів Стівен,— і отець Арнел звільнив мене від письмових робіт, поки мені їх не пришлють.

— І правильно зробив,— сказав ректор.

Стівен знову проковтнув клубок і спробував угамувати дроз у голосі й тремтіння в колінах.

— Але, сер...

— Так?

— Сьогодні в клас прийшов отець Долан і покарав мене лінійкою за те, що я не писав твір.

Ректор мовчки подивився на хлопця, і він відчув, як кров приливає йому до обличчя і сльози готові бризнути з очей.

— Твоє ім'я Дедалус, так? — спитав ректор.

— Так, сер.

— А де ти розбив окуляри?

— На біговій доріжці, сер. Якийсь хлопець виїхав з повідки, де велосипеди, і я впав, а вони розбилися. Я не знаю, як його прізвище.

Ректор ще раз мовчки подивився на Стівена, потім усміхнувся й сказав:

— О, в такому разі то була помилка. Я певен, отець Долан не знав цього.

— Але ж я пояснив йому, що розбив окуляри, сер, а він побив мене.

— А ти сказав, що написав додому, просячи батьків вислати тобі нові?

— Ні, сер.

— Ось бачиш,— мовив ректор.— Отець Долан не зрозумів. Можеш сказати, що я на кілька днів звільняю тебе від уроків.

Боючись, щоб не зірватися через дроз у голосі, Стівен швидко заговорив:

— Так, сер, але отець Долан обіцяв прийти ще завтра і знову відшмагати мене за це лінійкою.

— Гаразд, тоді я сам поговорю з отцем Доланом і залагоджу це непорозуміння,— сказав ректор.— Цього достатньо?

Стівен відчув, як сльози виступили у нього на очах, і прошепотів:

— О, так, сер, я дуже вдячний.

Ректор простяг руку через стіл, з того краю, де лежав череп, і Стівен подав йому на мить свою, і відчув прохолодну вологість долоні.

— А тепер — на все добре,— сказав ректор, забираючи руку й нахиляючи голову на знак прощання.

— На все добре, сер,— відповів Стівен.

Він уклонився й тихо вийшов з кабінету, обережно й повільно зачинивши за собою двері.

Та коли він проминув старого служника на площадці й знов опинився в невисокому, вузькому й темному коридорі, хода його мимохить прискорилась. Збуджений, він усе швидше й швидше йшов крізь темряву. В кінці коридору з розмаху відчинив ліктем двері, квапливо спустився сходами, хутко пройшов через два коридори й опинився надворі.

До нього долинув галас хлопців на майданчиках. Він зірвався з місця й побіг, дедалі шпаркіше, перетнув бігову доріжку і, захекавшись, опинився на майданчику свого класу.

Хлопці бачили, як Стівен біг. Вони оточили його щільним кільцем щоб краще було чути:

— Розкажуй, розкажуй, швидше!

— Що він сказав?

— Ти був у нього?

— Що він сказав?

— Розкажуй, розкажуй швидше!

Стівен розповів їм, що сказав він, і що відповів ректор, і коли він усе те виклав, хлопці стали підкидати вгору свої картузи й закричали:

— Ur-pal

Потім вони спіймали картузи і знову пожбурили їх угору, аж ті закружляли там у височині, і знов закричали:

— Ur-pal Ur-pal

Зробивши із сплєтених рук сідало, хлопці вмостили на ньому Стівена й стали носити його, хоч як він пручався. А коли він урешті вирвався від них і втік, вони розбіглися на всі боки і знов заходилися кидати картузи вгору й вигукувати:

— Ur-pal

Тричі вони вигукнули «пхе» на адресу Голомозого Долана, і тричі «браво» на честь Конмі, заявивши при цьому, що він найсправедливіший ректор з усіх, що будь-коли були в Клонгоузі.

Вигуки завмерли в лагідному смерку. Стівен залишивсь один. Він був щасливий і вільний: та він не пишатиметься перед отцем Доланом, а буде дуже тихим і покірливим. Йому навіть схотілося зробити щось приємне для отця Долана, показати, що він зовсім не пишається.

Смерк стояв лагідний, і сірий, і ніжний — западав вечір. У повітрі вчувався запах вечора, запах полів, на яких вони викопували, чистили і їли ріпу, коли виходили на прогулянку дорогою до садиби майора Бартона, запах гайка за павільйоном, де росли чорнильні горішки.

Хлопці вправлялися в повздовжних кидках, кручених подачах і подачах «свічкою». У лагідній сірій тиші чутно було глухий перестук м'ячів, і вряди-годи чулося в нерухомому повітрі, як б'ють крикетні бити: тік, так, ток, тук — наче краплі води, що тихо падають у повну чашу фонтана.

Розділ II

Дядько Чарлз кури́в такий міцний самосад, що, зрештою, небіж порадив йому насолоджуватися ранковою люлькою у повітці в самому кінці саду.

— Гаразд, Саймоне. Я не проти, — спокійно відказав старий. — Де ти захочеш. У повітці навіть привільніше, та й для здоров'я краще.

— Не уявляю навіть, — щиро здивувався містер Дедалус, — як можна смалити такий диявольський тютюн. Справжнісінький тобі порох, їй-богу!

— Ото ж то й воно, Саймоне, — посміхнувся старий. — Він чудово освіжає й заспокоює.

Щоранку дядько Чарлз чимчикував до повітки, але спершу мастив і старанно розчісував волосся на потилиці, чистив і надягав циліндр.

Коли він кутив, з-за одвірка тільки й видніли криси отого циліндра та ще голівка люльки. Його альтанка,— так він охрестив затхлу повітку, що її ділив з котом і садовим реманентом, правила йому й за місце вокальних вправ: щоранку дядько Чарлз вдоволено мугикав собі під носа одну з улюблених пісень: «О, звий мені кубельце», або «Сині очі, золоте волосся», або «Райські кущі», а блакитні й сірі спіралі диму соталися з люльки й танули в прозорому повітрі.

Всю першу половину літа в Блекроку дядько Чарлз, бадьорий дідок із видубленою шкірою, грубими рисами обличчя й сивими баками, був незмінним супутником Стівена. У будні він завжди гасав поміж будинком на Керісфорт-авеню, де мешкала їхня родина, й крамницями, де вони були постійними клієнтами. Стівен радо ходив із ним у справах, бо дядько Чарлз щедро пригощав його всім, що було на прилавках у скриньках та барильцях. Він брав жменю винограду з налиплими стружками чи кілька яблук-американок і великодушно простягав їх небожеві, — продавець ніяково посміхавсь, — а коли Стівен удавав, ніби не хоче брати, супився й кидав:

— Та візьми ж, хлопче. Це корисно для шлунка.

Зробивши замовлення, вони прямували до парку, де на лаві вже чекав на них Майкл Флінн, давній приятель Стівенового батька. Стівен починав бігати навколо парку. Майкл Флінн з годинником у руці ставав біля шлагбаума залізничного переїзду, а Стівен бігав понад колією, як учив його тренер: голову тримав рівно, високо піднімав коліна, а руки притискав до боків. Після ранкового тренування Майкл робив зауваження, а іноді й сам показував, як треба бігати, кумедно трюхикаючи в своїх стоптаних голубих парусинових черевиках. Збиралася купка дітлахів і няньок, здивовано витріщаючись на нього, і стовбичила ще й тоді, коли Майкл підсідав знову до дядька Чарлза, щоб побалакати про спорт і політику. І хоча Стівен чув од батька, що через руки Майкла Флінна пройшло кілька найкращих бігунів свого часу, проте він нишком раз у раз позирав на одутле неголене обличчя тренера, поки той довгими пожовклими пальцями скручував цигарку, і з жалем дивився на його лагідні збляклі сині очі, які раптом відривалися від цигарки й задивлялись у голубу далечінь, а довгі набряклі пальці в цю мить застигали, і крихти й волоконця тютюну падали назад у кисет.

По дорозі додому дядько Чарлз частенько завертав до церкви. Стівен не міг дотягнутися до кропильниці, тому старий умочав руку і спритно кропив Стівенів одяг і паперть. Дядько молився, ставши навколішки на червоний носовик, і пошепки читав замацаний, аж чорний, молитовник із колонтитулами наприкінці кожної сторінки. Стівен не моливсь, але з поваги до дядькової побожності теж укліяв. Його часто дивувало, чому той так б'є поклони. Можливо, дядько молився за покаянні душі в чистилищі, або просив легкої смерті, чи, може, він благав бога повернути йому хоч би частку великого багатства, розтраченого в Корку.

Щонеділі Стівен гуляв з батьком і дядьком. Незважаючи на свої мозолі, старий був добрий ходак, і вони часто покривали десять, а то й дванадцять миль. Сільце Стіллогран стояло на роздоріжжі. Вони або повертали ліворуч до Дублінських гір або прямували Готстаунським шляхом на Дандрам, а додому верталися через Сандіфорд. Зморено плентаючи дорогою, чи зупиняючись у брудному придорожньому шинку, дорослі звичайно балакали про своє: про ірландську політику, про Манстера, про сімейні перекази, а Стівен жадібно слухав. Незрозумілі

слова він повторював багато разів, щоб запам'ятати: вони були наче вікна в навколишній світ. Наближалася година, коли він вступить у життя, і він потай готувався до величної ролі, відведеної, як відчував, йому, хоч її сутність лише неясно усвідомлював.

Вечори він мав вільні, отож поринав у пошарпаний томик перекладу «Графа Монте-Крісто». Постать цього лиховісного месника втілювала для Стівена все надзвичайне і страшне, що тільки могла знати чи уявити собі дитина.

Перед сном він споруджував на обідньому столі подобу дивовижної острівної печери з штучних квітів, кольорових паперових серветок, і смужок золотої та срібної фольги від шоколаду. Коли ж Стівен руйнував свій витвір, стомившись од тієї сухозлотної пишноти, його уяву полонило світле видіння — Марсель, залиті сонцем виноградники і Мерседес.

За Блекроком при дорозі, що вела в гори, в садочку, де росли трояндіві кущі, тулився побілений будиночок, а в цьому будиночку, як він собі уявляв, мешкала інша Мерседес. Саме від нього він міряв відстань, коли йшов з дому або вертався назад. І в уяві Стівен переживав безліч незвичайних, як і в книжці, пригод, і всі вони кінчалися тим, що він, дорослий і скорботний, стояв у залитому місячним сяйвом саду біля Мерседес, так довго байдужої до його кохання, і з печально гордим жестом відмови кидав:

— Мадам, я не їм мускатного винограду.

Він потоваришував із хлопчиком на ім'я Обрей Міллз, і вони зібрали вуличну ватагу. Обрей носив у петельці сюрчок і велосипедну фару на паску, інші ж хлопці позатикали за пояс, ніби кинджали, короткі палиці. Стівен, вичитавши десь про звичку Наполеона одягатися просто, волів обходитися без прикрас і дуже пишався цим, особливо під час нарад зі своїм заступником. Ватага обносила сади старих дів або спускалась до замку і заводила бій на порослих бур'яном скелях. Потім наморені вояки верталися додому, приносячи в ніздрях багnistий запах узбережжя, а на руках і в волоссі масні плями від водоростей.

Міллзів і Дедалусів обслуговував той самий молочар, тож Обрей і Стівен частенько їздили його фургоном на вигін до Керрікмайнса. Поки чоловіки доїли корів, хлопці по черзі катались круг поля верхи на плоскій кобилі. Але восени корів одігнали з пасовиська, і сам вигляд брудного корівника в Стредбруку зі смердючими зеленими калюжами, купами рідкого кізняка й яслами зопрілих висівок викликав у Стівена відразу. Худоба, така гарна на селі в сонячні дні, тепер видавалася йому брідкою, а на молоко він і дивитися не міг.

Настав вересень, та Стівена це не турбувало, оскільки цього року до Клонгоуза його не відправляли. Тренування в парку урвалось, бо Майкла Флінна поклали до лікарні. Обрей ходив до школи і з'являвся лише ввечері, та й то на одну-дві години. Ватага розпалась, припинились нічні наскоки й бої серед скель. Часом Стівен їздив візком, що розвозив вечірнє молоко, і ці мандрівки в холодну пору вивітрювали спогад про брудні корівники, і коров'яча шерсть та сінна потерть на плащі молочаря вже не будили в ньому огиди. Щоразу, коли візок стояв перед будинком, він зазирає у чисто прибрану кухню чи тьмяно освітлений передпокій, спостерігаючи, як служниця бере глечик і зачиняє двері. Він думав, коли б йому теплі рукавички і повні кишені імбирного печива, то зовсім непогано було б отак жити — роз'їжджати дорогами й розвозити вечірнє молоко.

Але те ж саме видіння майбутнього, від якого стискалося його серце й раптово підламувались ноги, коли він бігав парком, те ж саме передчуття, що змушувало його з недовірою позирати на одутле, неголене обличчя тренера, коли той похмуро дивився на свої довгі, пожовклі пальці, розвіювали картину прийдешнього. Він невиразно здогадувався, що батько потрапив у скруту, саме тому його й не відправили до Клонгоуза. З деякого часу йому впало в око, що вдома відбуваються незначні зміни; і кожна зміна, пов'язана з досі ніби сталими речами, неабияк вражала його дитяче світосприймання. Честолюбні марення, а вони раз по раз ворушились у глибині його душі, не знаходили виходу. Смерк, подібний до навколишнього смерку, затуманював його свідомість, коли він чув цокіт кінських копит уздовж колії на Рок-Роуд і грюкіт цебра, прив'язаного ззаду до конки.

Він повертався до Мерседес, і коли перед ним поставав її образ, незрозуміле хвилювання полонило його. Нервові збудження огортало хлопця і тягло блукати пелірними мовчазними вулицями. Тиша садів і привітне світло у вікнах заспокоювали збентежене серце. Галас дітей, захоплених забавками, дратував його, а їхні пустотливі голоси ще гостріше, ніж у Клонгоузі, наvertsали до думки, що він не такий, як інші. Його не вабили ігри. Безтілесний образ, постійно виношуваний у душі, він жадав зустріти в реальному світі. Він не знав, де і як його шукати, але передчуття підказувало — без усяких зусиль він таки стріне її. Вони зійдуться тихо, ніби давні знайомі, на побачення, можливо, біля якоїсь хвіртки, чи десь у відлюднішому місці. Вони будуть лише удвох, оточені темрявою і тишею: і в цю мить найщирішої ніжності він зміниться під її поглядом. Він перетвориться у щось невідчутне, а тоді враз стане іншим. Слабкість, і боязкість, і недосвідченість зникнуть у цю чарівну мить.

Одного ранку перед хвірткою зупинилися два великі жовті фургони, і якісь чоловіки, важко ступаючи, зайшли в будинок, щоб усе звідти винести. Вони протягли меблі через садок, засмічений обривками мотузки й пучками соломи, і повантажили їх у величезні фургони перед ворітьми. І коли все надійно закріпили, фургони загуркотіли вулицею: з вікна вагона, де поруч із заплаканою мамою сидів Стівен, було видно, як вони важко їхали по Меріон-Роуд.

Камін у вітальні того вечора горів погано, і містер Дедалус увесь час шурував кочергою, щоб не згас вогонь. Дядечко Чарлз дрімив у кутку напівпорожньої кімнати, де вже не було килимів, а коло нього стояли прихилені до стіни родинні портрети. Тьмяне світло настільної лампи лилося на паркет, затоптаний вантажниками. Стівен сидів на ослінчику для ніг поруч із батьком і слухав довгий, безладний монолог. Спершу він майже нічого, а то й зовсім нічого не збагнув, але поступово до нього дійшло, що батько має ворогів і що з ними буде ще боротьба. Хлопець відчував — він теж причетний до цієї боротьби, якийсь обов'язок лів і на його плечі. Раптовий переїзд із затишного, сповненого мрій Блекрока, шлях через похмуре й туманне місто, думка про порожній похмурий будинок, де тепер доведеться жити, давили тягарем на серце; і знов у ньому зродилося якесь передчуття, видіння прийдешнього. Він зрозумів, чому так часто шепталися в передпокої слуги і чому нерідко батько, стоячи спиною до вогню на килимку перед камином, попри всі намагання заспокоїти його й усадовити за обід, щось голосно доводив дядечкові Чарлзу.

— Я вже прочувавсь од удару, Стівене, друже,— вигукував містер

Дедалус, люто розгрібаючи пригаслий вогонь.— Ще не все втрачено, синку, ні, присягаюся всевишнім (господи, прости), нам ще далеко до цього.

У Дубліні його чекали нові, складні враження. Дядечко Чарлз так здитинів, що годі його було посилати з дорученнями, а безладдя при обживанні нового дому давало Стівенові більше волі, ніж він мав у Блекроку. Спершу він нерішуче обходив сусідній сквер чимнайдалі — обстежував до половини одну з бічних вулиць. Та коли уявив собі при- близний план міста, сміливо рушив по одному з центральних проспектів і дістався митниці. Він залюбки тинявся між доками і по молах, зачудовано розглядаючи безліч корків, що колисалися в густій жовтій піні, купки портових вантажників, гуркотливі візки і неохайно вдягненого бородатого полісмена. Незвичний довколишній рух, паки товарів, нагро- маджених попід стінами та вивантажуваних кранами з трюмів паропла- вів, будили в ньому те саме хвилювання, що змушувало його блукати від саду до саду в пошуках Мерседес.

Але і в цьому новому метушливому житті він міг би уявити, що опинився в другому Марселі, якби тут світило променисте небо й були осяяні сонцем ґратки з плющем перед винарнями. Невиразна нехіть зростала в ньому від споглядання причалу, річки й похмурого неба, та все ж він вештався всюди день у день, немов справді шукав когось, хто уникав зустрічі з ним.

Кілька разів вони з мамою навідали родичів: та хоча і проходили повз веселі, яскраво прикрашені й освітлені на різдво вітрини, настрої німої гіркоти не полишав його. Причин було достатньо — і безпосеред- ніх, і прихованих. Він сердився на себе за свою юність, за нескінченні безглузді поривання, сердився на долю, що кинула його в нове оточен- ня — злиденне і нещире. Проте роздратування не затуманило ясності його зору. Він терпляче помічав усе, з чим стрічався, відмежовуючись од цього світу, і потай пізнавав його гнітючий присмак.

Він сидів на ослінчику в тітчиній кухні. Лампа з рефлектором висіла на стінці над каміном, і в її світлі тітка читала вечірню газету, розклав- ши її на колінах. Вона довго роздивлялась у газеті усміхнену фотогра- фію, а потім задумливо мовила:

— Яка гарна ця Мейбл Гантер!

Кучерява дівчинка звелася навшпиньки, щоб глянути на фотографію, й тихо спитала:

— А де вона грає, мам?

— В різдвяній виставі, люба.

Дівчинка сперлася кучерявою голівкою на мамине плече і, милую- чись фотографією, зачудовано прошепотіла:

— Яка гарна ця Мейбл Гантер!

І зачаровані очі довго вдивлялися в холодні й глумливі очі акторки, потім вона вражено мовила:

— Ах, яка чарівлива жінка!

Її слова почув хлопець, він саме з грюкотом зайшов знадвору, зігнутий під тягарем мішка вугілля. Він хутко скинув ношу на підлогу й теж поспішив глянути. Почервонілими брудними руками незграбно скопив газету, відтис дівчинку плечем, нарікаючи, що нічого не бачить.

Стівен сидів у тісній їдальні на другому поверсі старого будинку з темними вікнами. Зблиски вогню від каміна тріпотіли на стіні, а за вік- ном згущалися над річкою примарні сутінки. Перед каміном стара жінка готувала чай і водночас тихо розповідала, що їй сказали свяще-

ник і лікар. Вона розповідала, які зміни ті помітили в ній, про свою дивну вдачу і дивну балаканину. Стівен прислухався до слів, а сам дививсь, як у полум'ї постає казковий світ — арки й склепи, звивисті галереї й печери з обваленими стінами.

Раптом Стівен помітив щось у рамі дверей. У темряві, немов завислий у повітрі, з'явився череп. Квола істота, схожа на мавпу, стояла там, приваблена розмовою біля каміна; пронизливий, верескливий голос запитав з дверей:

— Це Джозефіна?

Стара жінка коло вогню весело кинула:

— Ні, Еллен, це Стівен.

— А-а, добрий вечір, Стівене.

Він відповів на привітання, а обличчя в дверях розтяглося в дурнуватій усмішці.

— Ти щось хотіла, Еллен? — поцікавилася стара жінка.

Замість відповіді та промимрила:

— Мені здалося, ніби це Джозефіна. Мені здалося, ніби ти Джозефіна, Стівене.

І повторивши це кілька разів, Еллен стиха захихотіла.

Стівен був на дитячій ялинці в Гарольд-Кроссі. Настрій мовчазної спостережливості полонив його, і хлопець майже не брав участі в іграх. Діти, обсіпані конфетті, галасливо танцювали й стрибали, а він, хоч і намагався веселитися з усіма, проте відчував — для цих маскарадних капелюхів і капелюшків він занадто похмура особа.

Тож він відспівав свою пісеньку й забився в затишний куток, тішачись самотністю. Веселощі, які на початку вечірки здавалися такими вдаваними й штучними, тепер лунали в його вухах заспокійливою мелодією і ховали від її погляду, як вирує в ньому кров. Крізь вихор танцюристів, крізь музику й сміх її лествий, глузливий, допитливий погляд звертав у його куток, бентежачи його серце.

Уже останні діти одягалися в передпокої, вечірка скінчилася. Дівчина напнула хустину, і вони разом рушили до конки. Пара з її свіжих і теплих уст тонко вилася над її голівкою в каптурі, а черевички весело вистукували по склистому тротуару.

То була остання конка. Худі гніді коні знали про це й застережливо баламкали дзвіночками в ясну ніч. Кучер і кондуктор розмовляли між собою, і обидва куняли в зеленому світлі ліхтаря. На порожніх сидіннях валялися різноколірні квітки. На вулиці не чути було жодного кроку. Жоден звук не порушував нічної тиші, лише худі коні, штовхаючись мордами, дзеленчали дзвіночками.

Вони стояли, ніби до чогось прислухалися: він на верхній приступці, вона на нижній. Під час розмови вона кілька разів піднімалася на його приступку і знов спускалася, а раз чи двічі затрималася на якусь хвилину на верхній приступці біля нього і забула спуститися. Але потім усе ж таки спустилася. Від кожного її руху серце його підстрибувало, ніби корок на хвилі. Він чув розмову її очей з-під каптура і знав, що колись у неясному минулому, вві сні чи наяву, чув уже цю мову. Він помітив, яка вона кокетка і як хизується гарною сукнею, шарфом і довгими чорними панчохами, і знав, що він уже скорявся колись цьому всьому безліч разів. Одначе якийсь голос, глушачи клекіт розтривоженого серця, питав, чи прийме він від неї дар, до якого досить лише простягти руку? І Стівен пригадав день, коли разом з Айлін стояв і дививсь на готельний парк, де офіціанти піднімали на флагштоці прапор, і

фокстер'єр гасав по залитій сонцем галяві. Айлін тоді раптом дзвінко розсміялась і збігла вниз по крутій звивистій стежці. Тепер, як і тоді, він спокійно стояв на місці, наче байдужий спостерігач.

«Вона теж хоче, щоб я обняв її, — подумав Стівен. — Саме тому й пішла зі мною до конки. І я обійму її, — це зовсім не важко, — коли вона підніметься до мене на приступку: ніхто нас не бачить. Я зможу пригорнути її й поцілувати».

Він не зробив ні того, ні того: і потім, сидячи самотньо в порожньому вагоні, рвав на клаптики свій квиток і похмуро втупився в рифлену приступку.

Наступного дня він довго сидів за столом у порожній горішній кімнаті. Перед ним були — нова ручка, нова пляшка чорнила і новий зошит у палітурці смарагдового кольору. За звичкою написав зверху першої сторінки ініціали єзуїтського девізу: А. М. D. G¹. На першому рядку сторінки з'явилась назва нового вірша: «До А. К.» На його думку, це був непоганий початок, бо подібні назви він бачив у вибраних творах лорда Байрона. Написавши заголовок і підкресливши його фігурною рисою, хлопець заглибився в роздуми й став щось малювати на палітурці. Він згадав, як сидів за столом у Бреї і після балачок за різдвяним обідом силкувався написати поему про Парнела на звороті одного з батькових рахунків. Але думка не бажала заглиблюватися в обрану тему, тоді він усе кинув і розписав сторінку іменами й адресами деяких своїх шкільних приятелів:

Родерік Кікгем
Джон Лоутон
Антоні Максуїні
Саймон Мунен.

Скидалося на те, що й теперішня спроба скінчиться невдало, але роздуми над учорашнім випадком повернули йому впевненість. Поки він розмірковував, не лишилось і сліду від конки, кучера з кондуктором, коней: навіть він і вона забулися. Вірш оповідав лише про ніч, про лагідний вітерець і цнотливе місячне сяйво. Якийсь невиразний сум точив серця героїв, застиглих під безлистими деревами, а коли настала пора прощатись, поцілунок, од якого він насправді відмовивсь, злив вуста обох. Стівен закінчив писати, вивів у кінці сторінки літери L. D. S.², сховав зошит і пішов до маминої спальні, де довго роздивлявся своє обличчя в дзеркалі на туалетному столику.

Та настав кінець і солодкому тривалому неробству й волі. Одного вечора батько прийшов з цілою купою новин і за обідом говорив про них без угаву. Стівен чекав батька, бо того дня на обід були баранячі зрази, і він знав, що батько дозволить йому вмочати хліб у підливу. Але зрази не смакували Стівену — згадка про Клонгоуз сповнила його рот гіркотою.

— Я наскочив на нього саме на площі, на розі, — вчетверте повторив містер Дедалус.

— Може, він зуміє якось це залагодити, — озвалася місіс Дедалус.

— Певна річ, зуміє, — підтвердив містер Дедалус. — Чи не казав я тобі, що зараз він намісник ордену?

— Мене ніколи не приваблювала думка віддати його до братів-християн, — сказала місіс Дедалус.

¹ Для більшої слави господа.

² Laus Deo semper — Славте господа довіку (лат.).

— Та к бісу братів-християн, — вигукнув містер Дедалус, — з їхніми брудними смердючими байстрюками! Хай уже, ради бога, краще лишається в єзуїтів. Вони стануть у пригоді йому через кілька років. Тільки завдяки їм і можна вибитись у люди.

— А це орден дуже багатий, Саймоне?

— Ще б пак! Їм живеться добре, можеш мені повірити. Ти ж бачила, як вони їдять у Клонгоузі. Слово честі, вгодовані, мов каплуни.

Містер Дедалус підсунув Стівенові свою тарілку й наказав доїсти.

— А тепер, Стівене, — мовив він, — тобі доведеться закасати рукава і взятися до роботи. Задовго ти вже байдикував.

— О, я просто переконана, що тепер він старатиметься з усіх сил, — додала місіс Дедалус. — Особливо, коли з ним буде Моріс.

— Святий Павле, я й забув про Моріса! — вигукнув містер Дедалус. — Гей, Морісе! Іди-но сюди, телепню! Знай, я пошлю тебе до коледжу. Там тебе навчать, як пишеться «кіт»: ка, і, те. А тато купить тобі за пенні гарний носовик, щоб ти витирав собі носа. Хіба це не прекрасно?

Моріс усміхнувся до батька, а потім до брата. А містер Дедалус вставив у око монокль і пильно подивився на обох синів. Стівен жував хліб, не відповідаючи на батьків погляд.

— До речі, — мовив під кінець містер Дедалус, — ректор, точніше намісник, розповів мені оту історію про тебе й отця Долана. Він казав, що ти зухвалий лобуряка.

— Невже так сказав, Саймоне!

— Такого він не сказав, — заспокоїв дружину містер Дедалус. — Але він мені розповів усе до подробиць. Ми собі балакали, ти знаєш, про всяку всячину... Між іншим, він сказав мені, — хто, на твою думку, посяде те місце в конгрегації? Ну, гаразд, про це потім. Ото я й кажу, балакаємо собі дружньо, а він і питає, чи наш друг Стівен усе ще носить окуляри, а тоді розповів мені про той випадок.

— І він сердився, Саймоне?

— Сердився? Та що ти! «Відважний хлопчина!» — ось його слова.

Містер Дедалус манірно заговорив у ніс, імітуючи голос намісника.

— «Ми з отцем Доланом, коли я розповів йому все за обідом, — ми з отцем Доланом трохи не вмерли од сміху. Я сказав йому: «Отче Долане, стережіться, бо інакше цей малий Дедалус дасть вам доброго бобу». От ми вже з ним тоді пореготали. Ха! Ха! Ха!»

Містер Дедалус повернувся до дружини й додав уже своїм голосом:

— Ось так вони виховують хлопців. О, єзуїти — нема дипломатів кращих за них! Він знову заговорив голосом намісника і повторив: — «Я розповів про це за обідом. Ми з отцем Доланом і всі, скільки нас було, щиро посміялися. Ха-ха-ха!»

Настав вечір трійці, учні ставили виставу, і Стівен дивився з вікна убиральні на невеличкий газон, над яким простяглися гірлянди китайських ліхтариків. Гості спускалися східцями з дому й заходили до театру. Розпорядники, давні вихованці Бельведера, купками стояли перед входом і церемонно вводили гостей до театру. У раптовому спалаху ліхтариків Стівен упізнав усміхнене обличчя священика. З дарохранительниці забрали святі дари, а передні лави посунули назад так, щоб вивільнити

амвон і місце перед ним. Попід стінами лежали штанги і гімнастичні булави; гантелі звалили в куток, а серед незліченних куп спортивних шапочок, светрів і майок, складених у неохайні коричневі паки, бовванів широкий, оббитий шкірою кінь і чекав, поки його винесуть на поміст і поставлять перед командою-переможницею наприкінці змагання з гімнастики.

Хоч і з поваги до Стівенових здібностей писати твори, його обрали секретарем гімнастичного гуртка, проте в першій частині програми він участі не брав; зате в другій частині мав головну роль: грав пародійну роль вихователя. Йому дали цю роль за високий зріст і поважний вигляд, до того ж він у Бельведері уже другий рік і закінчував передостанній клас. Зграйка молодших учнів у білих бриджах і майках спустилася з помосту і кинулася через різницю в каплицю. Гладкий лисий старшина пробував ногою трамплін перед конем. А худий юнак у довгому пальті — він мав показувати складне жонглювання булавами — з цікавістю стояв поруч, і посрібнені булави стирчали з його глибоких кишень. Щоразу, коли чергова команда збиралася сходити на поміст, чувся глухий грюкіт дерев'яних гантель: а вже наступної миті схвильований префект гнав хлопців через різницю, ніби стадо гусей, нервово вимахуючи полами своєї сутани і покрикуючи на забарних поквапитись. Невеликий гурт неаполітанських селян повторював свої па в глибині каплиці — дехто поводив руками над головою, дехто погойдував кошиками з паперовими фіалками й присідав. У темному кутку каплиці перед олтарем, з того боку, де читають євангеліє, стояла навколішки серед власних пишних чорних спідниць стара тілиста леді. Жінка підвелася, і за нею всі побачили вбрану в рожеве постать у кучерявій золотій перуці й старосвітському солом'яному брилику, з чорними мальованими бровами й злегка підрум'яненими та напудреними щоками. При появі цієї дівочої постаті притишений цікавий шепіт пронісся по каплиці. Один із наставників, посміхаючись і киваючи головою, наблизився до темного кутка, вклонився старій леді і люб'язно спитав:

— Місіс Таллон, що це там у вас — чарівна юна леді чи лялька?

Потім нахилився, щоб зазирнути під брилика в усміхнене нафарбоване обличчя й вигукнув:

— Отакої! Слово честі, це ж малий Берті Таллон!

Стівенові було чутно біля вікна, як засміялися стара леді і священник, і захоплений шепіт хлопців — вони вийшли наперед, щоб роздивитись того, хто мав танцювати сольний танок із бриликом. Стівена охопило нетерпіння. Він одпустив край штори і, скочивши з лави, на якій стояв, подався з каплиці.

Він вийшов з шкільного приміщення й зупинився під навісом, що тягнувся обабіч саду. З театру напроти долинав приглушений гамір глядачів і раптові мідні сплески військового оркестру.

Згори крізь скляний дах струмувало світло, і од цього театр схожий був на святково прибраний корабель, що стояв між масивними будинками, пришвартований до причалу тендітними ланцюжками ліхтариків. Раптом бічні двері театру розчахнулися і потік світла хлюпнув на моріжки. Раптовий вихор музики — вступ до вальса, вихопився з корабля: а коли двері знову зачинилися, розрізнити можна було лише приглушений ритм.

Чари перших тактів, їхня розміреність і плавність збудили в ньому те невимовне відчуття, що цілий день непокоїло його і спонукало мить

тому до поспішної втечі. І цей неспокій ширився від нього, як звукова хвиля, і корабель плів по гребенях розколисані музики, а за ним тяглися гірлянди ліхтариків. Та враз усе спинилося — вдарила карликова артилерія. То плескали в долоні глядачі, вітаючи вихід команди з ганталями.

У дальньому кінці навісу, коло вулиці, в темряві блиснула червона цятка світла, і, підійшовши ближче, Стівен відчув слабкі пахощі. У дверях курили двоє хлопців, і Стівен ще здалеку по голосу впізнав Герона.

— Ось іде шляхетний Дедалус! — почувся пронизливий хрипкий голос. — Вітаємо тебе, наш вірний друже!

Привітання завершилось тихим і невеселим сміхом. Герон уклонився й став бити ціпком об землю.

— Ось і я, — відказав Стівен, зупиняючись і позираючи то на Герона, то на його товариша. Цього товариша він не знав, але при слабкому світлі сигарети розгледів у темряві бліде жевжикувате обличчя, на котрому неквапно блукала посмішка, довгу постать у пальті й цупкому капелюсі.

Герон, не завдаючи собі клопоту познайомити їх, мовив натомість:

— Я саме розповідав моєму другові Уоллісу, як було б смішно, коли б в отій-от ролі вчителя ти передражнив ректора. Це був би чудодій жарт.

Герон зробив жалюгідну спробу наслідувати для свого друга Уолліса педантичний ректорів бас, але по хвилі, засміявшись зі своєї невдачі, попросив Стівена зробити це.

— Ану, Дедалусе, — наполягав він, — у тебе ж чудово виходить! А той, хто не слуха ЦЕРКВИ-ИИ, хай буде для тебе-е-е ПОГАНИНОМ І МИТА-АРЕ-ЕМ.

Проте його урвав неголосний роздратований вигук Уолліса — його сигарета застряла в мундштуці.

— А щоб тебе... Цей чортів мундштук, — лайнувся він і, виймаючи мундштук з рота, посміхнувся і поблажливо насупив брови. — Його треба щоразу прочищати. А ти користуєшся мундштуком?

— Я не курю, — відповів Стівен.

— Так, — повторив Герон. — Дедалус зразковий хлопчина. Він не курить, не ходить на базари, не впадає за дівчатами і ще нікого не вилаяв, бо взагалі не лається.

Стівен хитнув головою і, глянувши на червоне рухливе обличчя свого суперника, схоже на пташине, посміхнувся. Його часто дивувало, що у Вінсента Герона не тільки пташине ім'я, а й пташине обличчя¹. Копичка наkostenеного волосся нерівним чубчиком спадала на низький кістлявий лоб, а між вузько поставленими витрішкуватими очима, світлими й невиразними, стирчав гачкуватий гострий ніс. Обидва суперники були однокласниками. Вони сиділи за однією партою, поруч молилися в каплиці, і після молитов базікали за сніданком. А що в останньому класі всі учні були тупаки, то Стівен і Герон стали цього року вожаками школи. Саме вони могли удвох піти до ректора, щоб випросити вільний день чи вмовити його не карати когось із хлопців.

— О, до речі, — кинув раптом Герон. — Я бачив, як заходив твій старий!

Посмішка згасла на Стівеновому обличчі. Кожне слово про батька з уст однокласника чи вчителя миттю позбавляло його спокою. Він у

¹ Герон — по-англійськи «чапля».

боязкому мовчанні чекав, що ж казатиме Герон далі. Але той значуще штовхнув його ліктем і мовив:

— А ти — хитрий лис.

— Чому? — здивувався Стівен.

— Ти гадаєш, що можеш щось приховати? — спитав Герон. — А таки хитрий лис.

— Дозволь спитати, що ти маєш на увазі? — поцікавився ввічливо Стівен.

— Будь ласка, — відказав Герон. — Ми бачили її, чи не так, Уоллісе? До речі, гарненька дівчинка. І цікава. «А яку роль грає Стівен, містере Дедалус? А чи буде Стівен співати, містере Дедалус?»

Твій старий так розглядав її через свій монокль, що я подумав — він теж викрив тебе. Мені зовсім байдуже, слово честі, але дівчинка — пречудова, чи не так, Уоллісе?

— Та нічого, — спокійно погодився Уолліс, знову вставляючи мундштук у кутик рота.

Цей нескромний натяк при незнайомцеві на мить збудив гнів у Стівена. Як на його думку, то нічого смішного не було у дівочій цікавості та увазі. Весь день він тільки й згадував про те, як вони прощались на підніжжі конки біля Гарольд-Крос, про те, який потік мінливих почуттів викликало в ньому це прощання, згадував написаний про це вірш. Весь день він уявляв, як знову зустрінеться з нею, бо знав, що вона прийде на виставу. Давній настрій понурого неспокою сповнив його груди, як і того вечора на ялинці, але вже не міг вилитись у вірші. Знання і досвід двох років, збіглих відтоді, стояли на заваді. І весь день каламутний потік журної ніжності переливався й нуртував у ньому, не знаходячи виходу, аж поки жарти наставника з розфарбованим хлопчиськом не призвели до поспішної втечі.

— Отже, погодься, — вів далі Герон, — що ми розкусили тебе. Можеш тепер не вдавати переді мною святенника, це вже певно.

Тихий невеселий сміх зірвався з його вуст, і, як перше, Герон нахилився і злегка, ніби з жартівливим докором, ударив Стівена ціпком по нозі.

Стівен уже пересердився. Він ані заспокоївсь, ані збентежився, він лише жадав, щоб глузування припинилось. Він навіть не обурився тією нетактовністю, бо знав — для його душевних переживань не страшні ніякі слова. І його обличчя відобразило фальшиву посмішку суперника.

— Погодься, — повторив Герон і знов ударив його ціпком по литці.

Ударив він ніби жартома, але вже не так легко, як першого разу. Литка защеміла, хоч і не дуже боляче; сумирно схиливши голову, ніби приймаючи жартівливий настрій товариша, Стівен почав проказувати «Confiteor»¹. На тому все й обійшлося; обидва — Герон і Уолліс — милостиво засміялися з такого блюзнірства.

Та коли губи його безтямно повторювали слова молитви, в пробудженому зненацька спогаді ожила інша сцена, ніби викликана чарами саме в ту мить, коли він помітив жорстокі западинки в кутиках усміхнених уст Герона і відчув знайомий несильний удар по литці, і почув знайоме напучування:

— Погодься.

¹ Молитва при сповіді.

Це сталося наприкінці першого триместру, коли він учився в шостому класі. Його чутлива натура все ще страждала від ударів нового, незрозумілого й сірого життя. Душа його все ще не заспокоїлась і гнітилась од загадок про Дублін. Він пробудився од дворічного зачарованого сну і помітив, що попав у нове оточення. Кожна подія чи постать глибоко вражали його, засмучували або ж чарували, але при цьому завжди сповнювали постійним неспокоєм і гіркими думками. Весь вільний од школи час він перебував у товаристві шкідливих письменників, чий сарказм і гострі вислови бентежили Стівенів мозок, щоб вилитися згодом у його недолугих писаннях.

Щотижневий шкільний твір Стівен ставив над усе, і кожного вівторка, ідучи з дому до школи, намагався вгадати свою долю з пригодою по дорозі, то обравши випадкового перехожого попереду, наддавав ходи і старався перегнати його й дійти першим до якогось місця, то уважно слідкував, щоб не наступати на прогалини між плитами бруку, загадуючи, буде його твір кращим у класі чи ні.

Але якогось вівторка його звияжний похід був грубо перерваний. Містер Тейт, викладач англійської мови, тицьнув у нього пальцем і різко кинув:

— У творі цього хлопця єресь.

В класі запала тиша. Містер Тейт мовчав і лише чухав стегна, при цьому його сильно накрохмалена сорочка тріщала біля коміра й манжет. Стівен сидів похнюплений. Був холодний весняний ранок, і його короткозорі очі сльозилися. Він думав про те, що його спіткала невдача і його викрито, про убогість свого розуму і про убогість свого дому, і відчував, як тисне йому шию пружок перелицьованого вистріпаного комірця.

Короткий гучний смішок містера Тейта трохи розворушив клас.

— Ти, мабуть, не знаєш, про що я кажу? — спитав він.

— Про що? — поцікавився Стівен.

Містер Тейт перестав чухатись і розгорнув твір.

— Ось тут. Про творця і людську душу. Гм... Гм... Гм... Ага! «...неможливо ніколи наблизитися до нього». Це єресь.

Стівен промимрив:

— Я мав на увазі «неможливо ніколи дорівнятися йому».

Це прозвучало смиренно, і містер Тейт вгамувався, згорнув твір і передав йому, мовивши:

— А... Ну! «...ніколи дорівнятися». Це зовсім інша річ.

Зате клас так швидко не заспокоївся. Хоча після уроку ніхто нічого йому не сказав, проте Стівен відчував навколо себе якесь причаєне загальне злорадство. А за кілька днів після цього привселюдного докору він ішов увечері з листом по Драмкондра-Роуд, коли почув чийсь вигук:

— Стривай!

Стівен обернувся й побачив, як до нього в смерку підходять троє однокласників. Його погукав Герон, ідучи попереду своїх супутників і тонким ціпком розтинаючи повітря в такт кроків. Боланд, його приятель, простував збоку, широко посміхаючись, а Неш ішов за кілька кроків позаду, поспішаючи й погойдуючи великою рудою головою.

Хлопці гуртом завернули на Клонліф-Роуд і почали розмову про книжки й письменників. Вони розповіли, які книжки читають і скільки книжок мають їхні батьки. Стівен слухав усе те з великим подивом

— адже в класі Боланд уважався тупаком, а Неш запеклим ледарем. Наприкінці, після недовгої балачки про улюблених письменників Неш заявив, що найкращий серед них — капітан Марріет.

— Дурниці! — втрутився Герон. — Спитаймо Дедалуса. Дедалусе, хто, по-твоєму, найкращий письменник?

Стівен відчув у запитанні глузливі нотки, тож уточнив:

— Ти маєш на увазі прозаїків?

— Авжеж.

— По-моєму, Ньюмен.

— Кардинал Ньюмен? — перепитав Боланд.

— Так, — відповів Стівен.

Усмішка на веснянкуватому обличчі Неша стала ще ширшою, він обернувся до Стівена й крикнув:

— І тобі подобається кардинал Ньюмен, Дедалусе?

— Ну, багато людей вважає, що він у прозі найкращий стиліст, — пояснив іншим двом Герон. — Але ж він не поет.

— А хто ж, по-твоєму, Героне, найкращий поет? — поцікавився Боланд.

— Звичайно, лорд Теннісон, — відповів Герон.

— О, певно, лорд Теннісон, — докинув Неш. — У нас дома є повна збірка його творів.

У цю мить Стівен забув свої обітниці й вигукнув:

— Теннісон — поет! Та він просто віршомаз!

— Ну, годі! — розлютився Герон. — Кожному відомо, що Теннісон — найбільший поет.

— А хто, по-твоєму, найкращий поет? — спитав Боланд, штовхаючи сусіда ліктем.

— Зрозуміло, Байрон, — відказав Стівен.

Герон презирливо зареготав, і всі підтримали його.

— З чого ви смієтесь? — образився Стівен.

— З тебе, — озвався Герон. — Байрон найбільший поет! Та він поет лише для простаків.

— Теж мені поет, — засміявся Боланд.

— Заткни пельку, — розізлився Стівен, сміливо повертаючись до нього. — В тебе тільки й спільного з поезією, що вірші, нашкрябані на дворових плитах. За цю поезію тебе хотіли посадити до карцера.

Справді, ходили чутки, що Боланд написав на дворових плитах віршик про однокласника, котрий завжди їздив із коледжу додому на поні:

При в'їзді на ослі в Єрусалим
Наш Тайсон впав на землю чимсь м'яким.

Цей випад заціпив рот обом підмагачам, та Герон не вгамувався.

— У кожному разі, Байрон був єретик, а до того ж — розпусник.

— А мені це байдуже! — запально вигукнув Стівен.

— Тобі байдуже, був він єретик чи ні? — єхидно поцікавився Неш.

— Що ти розумієш у цьому? — кинув Стівен. — Ти ж за все життя не прочитав жодного слова поза підручником, так само як і Боланд.

— Мені відомо, що Байрон був лихою людиною, — мовив Боланд.

— Ану, хапай цього єретика! — крикнув Герон.

В одну мить Стівен опинився в їхніх руках.

— Нещодавно тобі вже перепало від Тейта за єресь у творі, — вів далі Герон.

— Я розповім йому завтра про все, — похвалився Боланд.

— Ти розповіси? — озвався Стівен. — Та ти ж побоїшся навіть писнути.

— Побоюся?

— Атож. Наробиш у штани.

— Ти що собі дозволяєш! — закричав Герон, б'ючи Стівена ціпком по нозі.

Це був сигнал до нападу. Неш викрутив Стівеніві руки за спину, а Боланд підібрав з риштака довгий капустяний качан. Стівен одбрикувавсь і відбивавсь від ударів ціпка й вузлуватого качана, та все ж його притиснули спиною до загороди з колючого дроту.

— Погодсья: Байрон — нікчема.

— Ні!

— Погодсья.

— Ні!

— Погодсья.

— Ні! Нізащо!

Зрештою, після одчайдушних пручань, він вирвався. Напасники з криками і кпинами подалися в напрямку Джоунс-Роуд, а він, напівосліплий від сліз, брів дорогою, розпачливо стискаючи кулаки й схлипуючи...

Розділ IV

...Слабкий рум'янець знову згас на Стівенових щоках, а він так і стояв — спокійно дививсь у безбарвне небо. Але сумнів не вгамовувався — снував без упину в мозку. І зринали раптово затуманені спогади — він упізнавав окремі сцени, впізнавав людей, але розумів, що пропустив щось дуже важливе. Бачив самого себе — ходив спортивними майданчиками у Клонгоузі, дививсь, як грають хлопці, і їв ласощі із свого спортивного картузика, а кілька єзуїтів прогулювались велосипедною доріжкою в товаристві дам, і відлуння окремих виразів, уживаних у Клонгоузі, відбилоса в одлеглих закутках його пам'яті.

У тиші вітальні Стівен вслухавсь у далекі відголоси, коли зрозумів, що священник, уже іншим тоном, звертається до нього.

— Я викликав тебе сьогодні, Стівене, щоб поговорити на одну дуже важливу тему.

— Слухаю, сер.

— Чи відчував ти коли-небудь у собі покликання?

Стівен уже одкрив був рот, щоб відповісти «так», коли раптом затнувся. Священник, чекаючи на відповідь, додав:

— Я маю на увазі, чи відчував ти коли-небудь у собі, у своїй душі, бажання вступити до ордену? Згадай.

— Часом я думав над цим, — відповів Стівен.

Священник випустив з пальців шнур од штори. Склавши руки, підпер ними підборіддя й замисливсь.

— У такому коледжі, як наш, — мовив нарешті, — є тільки один, чи, може, два-три хлопці, покликаних господом до монастирського життя. Такий хлопець вирізняється з-поміж інших своєю святобливістю, слухить їм добрим взірцем. На нього рівняються; можливо, товариші по братству обирають його старшим, а в нашому коледжі, Стівене, такий

хлопець — ти, префект братства пресвятої богородиці. Можливо, саме ти, Стівене, той хлопець у нашому коледжі, якого бог хоче покликати служити собі.

Нота гордовитої врочистості в голосі священика посилила серйозність слів, і Стівенове серце забилося швидше.

— Поклик цей, — вів далі директор, — найбільша милість всемогутнього бога до людини. Жодень король, жоден імператор на всій землі не має влади жерця господнього. Жоден ангел чи архангел на небі, жоден святий, навіть сама пресвята діва не має влади жерця господнього, влади ключів, влади зв'язування обітницею й розгрішення, влади вигнання нечистої сили з людей, влади спроможності попросити великого бога небесного зійти на олтар і прийняти подобу хліба й вина. Яка жахлива влада, Стівене!

І знов рум'янець заграв на Стівенових щоках — у гордій промові вчув він відлуння власних гордих роздумів.

Як часто бачив він себе священиком, — він спокійно і скромно тримає в руках владу, перед якою схиляють голови ангели й святі! В цьому прагненні душа його споглядала сама себе в прихованих мріях. Стівен уявляв, як він, молодий і мовчазний служитель, хутко заходить у сповідальню, піднімається на олтар, курить кадилом, опускається на коліна, виконує всі таємничі обряди священства, вельми любі йому тим, що так нагадували дійсність, і були так далеко від неї. В тому туманному житті, пережитому в мріях, він наслідував голоси і рухи, підмічені у різних священиків. Стаючи на коліна, відставляв ногу трохи вбік, як один, ледь поводив кадилом, як другий, поли його ризи розгортались, як у третього, коли він, благословивши парафіян, знов обертавсь до олтаря. Та найбільше подобалось йому в тих туманних сценах власної уяви виконувати другорядні ролі. Стівена не вабив високий сан священнослужителя, бо він побоювався, що вся та розпливчата пишнота зосередиться в його особі і що ритуал цей так ясно й чітко визначить його обов'язки. Він мріяв бути служником, під час великої меси стояти непомітно осторонь від олтаря, вдягнутим у туніку іподиякона із покривалом на плечах, тримаючи дискос у його складках, чи після жертвоприношення стояти у шитому золотом далматику на місці диякона, приступкою нижче священика, і, склавши руки, повернувшись обличчям до парафіян, виводити: *Ite missa est*¹. Якщо колись він такі бачив себе священиком, то було це як на малюнках з його требника у дитинстві — у церкві без жодної душі, лише з ангелом жертвоприношення біля пус- того олтаря й служником, заледве молодшим од нього самого. Тільки в розпливчастих обрядах таїнств чи жертвоприношень воля його поривалась навстріч реальності, і частково саме відсутність усталеного ритуалу спонукала його до бездіяльності — чи тоді, коли мовчанням приховував гнів або гордість, чи тоді, коли йому доводилося зносити пестощі, хоча він жадав пестити сам.

У поштивому мовчанні слухав він священика, та за його словами щовиразніше звучав голос, який наказував Стівенові наблизитись, пропонував таємну науку й таємну владу. Він узнає, в чому гріх Симона Волхва і що то за гріх проти святого духа, якому нема прощення. Узнає багато незрозумілого, невідомого іншим, зачатим і народженим дітям гріха. Він узнає гріхи, гріховні помисли, гріховні думки й гріховні вчинки інших людей, почує сором'язливе бурмотіння жінок і дівчат у спові-

¹ Ідіть, меса закінчена (лат.).

дальні неосвітленої каплиці; але душа його, завдяки висвяченню, надійно захищена таємничою силою, полине незаплямованою до білого застишку олтаря. І сліду гріха не буде на його руках, коли він підніме й розломить гостію; і сліду гріха не буде на устах його, які промовлятимуть молитву, щоб не довелося замість тіла Христового з'їсти й випити прокляття самому собі. Він осягне таємну науку й таємну владу, а сам залишиться таким же безгрішним, як і безневинне немовля, і буде священиком вічно, згідно з велінням Мелхіседека.

— Завтра я присвячу ранкову месу тому, — мовив директор, — щоб всемогутній господь одкрив тобі свою святую волю. А ти, Стівене, поговій дев'ять днів, на честь свого святого заступника, першого мученика, котрий має велику владу у бога, щоби бог просвітив твій розум. Але треба знати напевне, Стівене, що в тебе є покликання, бо це була б страшна річ, якби ти згодом збагнув свою помилку. Пам'ятай — священик лишається священиком назавжди. Катехізис каже, що обітницю святій церкві можна дати лише один раз, бо вона покладає на душу невитравний божественний знак. Ти повинен усе обдумати заздалегідь. Це дуже важливе питання, Стівене, бо од нього може залежати спасіння твоєї безсмертної душі. Але ми молитимемося богу разом.

Директор відчинив важкі двері зали і подав Стівенові руку, як товаришу по духовному життю. Стівен ступив на широку площадку над сходами й відчув м'який вечірній легіт. У напрямі Файндлєтерської церкви йшло, взявшись за руки, четверо юнаків — вони похитували головами й крокували в такт бадьорій мелодії концертино свого вожака. Музика та в одну мить, як і всяка несподівана музика, розлилася в фантастичному сплеті його думки, розмиваючи її безболісно й безшумно, як раптова хвиля розмиває вежі з піску, збудовані дітьми. Посміхаючись з простенького мотиву, Стівен підняв очі на обличчя священика і, побачивши на ньому похмуру зорю мрущого дня, повільно забрав руку, що потиском своїм вже мовби висловила згоду на духовне товариство.

Спускаючись сходами, Стівен зберіг лише одне враження, що поклато край його неспокійним роздумам про самого себе: враження од безрадісної маски, застиглої на порозі коледжу, освітленої відблиском примерклого дня. А тоді через мозок хмарами пройшла тінь життя в коледжі. Так, його чекало серйозне, впорядковане, безпристрасне життя, життя без матеріальних турбот. Стівен подумав про те, як мине його перша послушницька ніч і в якій тривозі прокинеться він першого дня в загальній спальні. На юнака війнуло бентежним запахом довгих Клонгоузких коридорів, і він знову почув тихе знайоме бурмотіння газового полум'я.

Нараз неспокій почав розливатися з кожного куточка його тіла. Відтак, мов у лихоманці, почастішав пульс, і каламутний шум безглузвих слів сплутав розважливі думки. Груді ходили ходором, мовби вдихали тепле парке повітря, застояне в купальні в Клонгоузі, над багнистою водою кольору торфу.

Якийсь пробуджений цими спогадами інстинкт, сильніший за виховання й побожність, міцнішав у ньому від кожного виразного спомину того життя, інстинкт, тонкий і ворожий, озброював юнака проти покори. Холод і заведений порядок такого життя були йому осоружні. Стівен уявив, як він устає холодного ранку і йде в шерезі на вранішню месу, даремно намагаючись молитвами заглушити неприємну нудоту в шлунку. Уявив, як сидить за обідом серед викладачів у якомусь коледжі. А як

же тоді давня сором'язливість, що не дозволяла йому їсти й пити під чужим дахом? А куди поділася гордість духа?..

Превелебний Стівен Дедалус, Т. І.¹

Його ім'я в тому новому житті зринуло раптом літерами перед очима, а відтак виник в уяві образ якогось обличчя чи кольору обличчя. Колір зблід і знову потемнів, мов мінлива яскрів цегляної барви. Чи не такий грубий червонястий колір Стівен так часто бачив зимовими ранками на голених щоках священників? Обличчя те, безоке, кисле й побожне, вкривали рожеві плями стримуваного гніву. Може, видіння те було обличчям одного з єзуїтів, кого одні хлопці взивали Кінською Мордою, а інші — Лисом Кемпбеллом?

Він саме поминав будинок по Гардінер-стріт, де мешкали єзуїти, і в нього ворухнулася думка, де то буде його вікно, якщо він коли-небудь вступить до ордену. Потім він здивувався квалості цього зацікавлення, віддаленості власної душі від того, що звук вважати святістю, слабкості впливу багатьох років дисципліни й упокори на нього, саме тоді, коли в разі рішучого й безповоротного вчинку він назавжди — за життя і в вічності — втратив би свободу. Даремно він викликав у пам'яті слова директора, коли той переконував його в гордих правах церкви, таємницях і владі священницького сану. Душа його не хотіла чути тих слів, ані тішитися ними. Він усвідомлював, що вислухані ним напучування виродилися в порожню, беззмістовну балаканину. Ні, він ніколи не вимахуватиме кадилом перед дарохранильницею, ніколи не стане священником.

Тенета світу — то спокуси. І він упаде. Він ще не впав, але впаде мовчки, раптово. Не впасти — важко, дуже важко; і він відчув німе падіння своєї душі, котре мало статись якоїсь миті; він уже падає, але ще не впав і ще тримається, але він уже напередодні падіння.

Стівен перейшов мостом річку Толка і зиркнув холодно на збляклу голубу фігуру пресвятої діви, поставлену, мов сова на жердині, поміж збитих до купи злиднених халуп. Тоді, взявши ліворуч, пішов вулицею, що вела до його дому. Млосний квасний сморід гнилої капусти переслідував його весь час, поки йшов повз узвишшя з городами над річкою. Стівен посміхнувся на думку, що саме нелад, безгосподарність та розгاردіяш у батьківському домі і скисла городина взяли гору в його душі. Потім короткий сміх зірвався з його уст — він згадав самотнього робітника, котрий порався на городах за їхнім будинком і котрого всі називали «Чоловік у капелюсі». Він несамохіть засміявся вдруге, згадавши, як працює чоловік у капелюсі. Спершу уважно роздивляється по небу на всі чотири сторони, а тоді з жалем вганяє свою лопату в землю.

Стівен штовхнув вхідні двері без клямки, і через пусті сіни увійшов до кухні. Довкола столу сиділи вкупі його брати і сестри. Підвечірок уже майже скінчився. Залишки двічі запареного водявого чаю видніли в банках з-під варення, що правили за чашки. Розкидані шкоринки й скибки здоби, коричневі од пролитого на них чаю, валялися на столі. Всюди блищали калюжки розхлюпаного чаю, і ніж із зламанною колодочкою слонової кістки стирчав у пирозі за начинкою.

Сумне тихе сіро-синє саяво примірколого дня лилося через вікно й відчинені двері, поглинаючи й поволі присипляючи докори сумління,

¹ Товариство Ісуса.

пробуджені зненацька в Стівеновім серці. Все, чого доля позбавила братів і сестер, йому, найстаршому, дано було щедро; але в тихому сьйві вечора він не помітив на їх обличчях і сліду заздрості.

Він сів за стіл, поруч із ними, і запитав, де батько й мати. Хтось відповів:

— Пішошлишо пошогляшонутьшо нашо ношовийшо дімшо.

Знову переїзд! Хлопець із Бельведеру, на ім'я Фаллон, завжди ставив йому з дурним усміхом запитання, чого вони так часто переїжджають. Погордливо зморщені брови кинули йому тінь на чоло, як тільки він згадав дурний сміх Фаллона.

Він запитав:

— А чому ми переїздимо знов, дозвольте поспитати?

— Бошо, хашозяшоїншо насшо вишосешоляєшо.

По той бік каміна наймолодший брат затягнув пісню: «Часто тихої ночі». Один по одному діти підхопили мотив, поки не заспівали цілим хором. Отак вони звикли співати годинами, мелодія за мелодією, пісня за піснею, аж поки останній блідий промінь не згасав на обрії, поки не застували небо перші темні хмари й не западала ніч.

Деякий час він чекав, слухаючи, а тоді й собі почав співати з ними. З боєм у душі він почув ноту втоми в їхніх крихких, свіжих, безневинних голосочках. Вони ще навіть не ступили на життєвий шлях, а вже, здається, стомились од життя.

Він чув луну хорового співу в цій кухні, помножену незліченним відголосом хорів незліченних дитячих поколінь, і в усіх цих відголосах розлягалася подібна луна первісної ноти втоми й болю. Всі ці діти, здавалося, стомлені були життям, ще й не вступивши в нього. І Стівен згадав, що Ньюмен розчув ту саму ноту в елегійних Вергілієвих віршах, «ці вірші виражають, мов голос самої природи, той біль і втому, але й надію на краще життя, яку відчують діти природи в усі часи».

Далі чекати він не міг.

Від дверей корчми «У Байрона» до брами Клонтарфської каплиці, від брами Клонтарфської каплиці до дверей корчми, а тоді знов назад до каплиці, і знов назад до корчми ходив він повільно, спершу акуратно ступаючи на плити бруківки, а потім погоджуючи ходу з ритмом читаних подумки віршів. Минула вже добра година, як батько зайшов у корчму з викладачем Деном Кросбі побалакати про вступ свого сина до університету. Добру годину ходить він туди-сюди, але більше чекати не може.

Він хутко зірвався з місця, майже бігцем подався у напрямі до Бичачого острова, щоб різкий свист батька не завернув його з дороги, отож за хвилину він опинився вже за рогом біля поліцейської казарми, відчув себе в безпеці.

Так, мати була проти, Стівен угадував це з її байдужого мовчання. Все ж її недовіра вражала його більше за батькову пиху, і юнак холодно думав над тим, як у міру згасання віри в його душі, ця віра росла й міцнішала в очах матері. Невиразна нехоть назрівала в ньому, хмарою затьмарювала мозок, настроювала проти материнського невдоволення. А коли настрій той, як хмара, минув, полишивши мозок його в спокої й шанобі, Стівен неясно й без жалю помітив першу безмовну сварку в їхньому житті.

Університет! Отже, вдалось обійти варту, поставлену на сторожі його дитинства, щоб утримати його серед них, примусити служити їм. Спершу вдовolenня, а потім гордість понесли його, мов довгі повільні хвили. Незрима мета, задля якої він народивсь, привела його потаємною стежкою на волю і тепер вабить його знов, і нова пригода чекає його.

Стівен ніби чув поривчасту музику — тон угору, зменшена кварта вниз, тон угору і збільшена терція вниз, — мов язика полум'я, вона виривалася спалах за спалахом з нічного лісу. То був прелюд ельфів, безкінечний і безформний, музика звучала все швидше і нестямніш, і язика полум'я спалахували без такту. Стівенові здалося — він чує, як з-під трави й корчів долинає до нього тупіт лісових створінь, схожий на шурхіт дощу по листю. Галасливий тупіт цих ніг пролинував через його свідомість, як тупіт заячих і кролячих, оленячих, сарнячих і антилоп'ячих ніг, аж поки завмер у вухах Стівена, і він згадав горду ньюменівську фразу:

«Їх ноги — оленячі ноги, під ними вічні рамена».

Пишнота цього туманного образу нагадала юнакові велич відкинutoї служби божої. Все отрочтво він мав про неї і не раз вважав її за свою долю. Але коли настала та мить і треба було піти за голосом покликання, він одвернувся, підкорившись незрозумілому інстинкту. Тепер уже пізно. Ніколи не помастять його чола миром висвячення. Він відмовився. Чому?

У Доллімаунті він звернув до моря й, ступивши на легкий дерев'яний місток, відчув, як під його важкими черевиками ходять дошки. Громадка ченців верталася з острова і саме входила по двоє на місток. По хвилі цілий міст хитався й тріщав. Стівена минали парами грубі обличчя, забарвлені відблисками моря в жовте, червоне й фіолетове, і, коли він спробував глянути на ці обличчя спокійно й байдуже, легкий рум'янець сорому за себе й співчуття до них укрит його щоки. Він розсердився і спробував сховати обличчя від їхніх поглядів, дивлячись убік на мілку воду, що вирувала під мостом. Але й там побачив відображення зсунутих на потилицю плюшевих капелюхів, убогих засмальцьованих комірців і мішкуватих ряс.

— Брат Хайкі
Брат Квейд
Брат Макардл
Брат Кео

Їхня побожність виявлялась і в їхніх іменах, обличчях, убраннях. Даремне казав він собі, що їхні покірні, сповнені скрухи серця складають, можливо, данину значно більшої благочестивості, ніж складав колись він, удесятеро любішого дару, ніж його вишукане поклоніння. Даремне намагався він проїнятися до людей цих великодушністю, повірити, що, як доведеться коли-небудь прибитись до їхніх воріт, зневаженому, приниженому й одягнутому в жебрацьке дрантя, вони стринуть його щедро й люблять, як самих себе. Даремне, зрештою собі на гіркоту, намагався він всупереч холодній упевненості переконати себе, що заповідь не велить любити ближнього так міцно й глибоко, як самого себе, а велить любити його такою самою любов'ю, як себе самого.

Видобув із скарбниці своєї одне речення й прошепотів: «День крапчастих, морем народжених хмар».

Речення те, і день, і пейзаж злилися в один акорд. Слова... Хіба річ у їхніх кольорах? Він дав їм розквітнути й зблякнути, відтінок за відтінком: золото світанку, ржава червіль і зелень яблуневих садів, лазур

морських хвиль, сіро-гривасте руно хмар. Ні, не в кольорах — у рівновазі й сталості самої фрази. Отже, ритмічний висхід і спад слів важать для нього більше, ніж їхній зв'язок із значенням і кольором? Чи, може, через слабкий зір і несміливість думки він відчував меншу втіху при спогляданні променистого чуттєвого світу крізь призму барвистої багатої мови, ніж при зануренні думки у внутрішній світ особистих емоцій, так добре переданих ясною, гнучкою, величною прозою?

З хисткого містка Стівен знову ступив на землю. У цю мить, здавалось йому, повіяло прохолодою. Поглянувши скося на воду, юнак побачив, як раптовий порив вітру вкрив її темними брижами. Серце йому злегка тенькнуло, горло ледь стислось — це тіло його жахнулось холодного нелюдського запаху моря: все ж він не звернув ліворуч до дюн, а пішов прямо, вздовж скелястого пасма, що вело до самого гирла річки.

Затуманене сонце м'яко освітлювало сіру гладінь там, де річка переходила в затоку. Вдалині по течії нешвидкої Ліффі стрункі щогли мережили небо, а ще далі губились уві млі невиразні образи плаского міста. Наче на якомусь збляклому гобелені, старому, мов людська втома, бачив він крізь безмір часу образ сьомого граду християнства, такого ж давнього, стомленого й терплячого в своєму ярмі, як за часів панування скандинавів.

Збентежено підвів він очі на повільні хмари, крапчасті й народжені морем. Вони плинули пустелею неба — орда кочовиків у поході, високо над Ірландією, на захід. Європа, звідки вони з'явилися, лежала там, за Ірландським морем. Європа з незнайомими мовами, з долинами, лісами, фортецями, Європа з людьми, вишикуваними у військовому строю і оточеними окопами. Він чув у собі гучну музику, ніби відгоміння спогадів та імен, таких знайомих, проте не міг вловити жодного бодай на мить; аж ось музика стихає, стихає, стихає... І з кожним спадом хвилі тієї невиразної музики все ще вихоплюється одна протяжна криклива нота — так зірка протинає морок тиші. Знову! Знову! Знову! І вже за межами того світу чийсь голос загукав:

- Привіт, Стефаносе!
- А ось і Дедалус!
- О-о! Гей, годі, Двайєре, годі, бо дістанеш у пику... А-а!
- Молодця, Таузерел! Топи його!
- Давай сюди, Дедалусе! Бус Стефанофорос¹!
- Топи його! Хай нап'ється, Таузерел!
- Рятуйте! Рятуйте!.. А-а!

Він упізнав голоси ще до того, як розрізнув обличчя. Од самого виду мокрих голих тіл мороз пробрав його до кісток. Тіла хлопців — мертвотно-білі, обліті блідим золотом, безцеремонно обпечені сонцем, виблискували вологою. І камінь, з якого пірнали приятелі, хисткий від стрибків, і грубе тесане каміння спадистого хвилеріза, куди вони здирались у галасливій метушні, мало холодний мокрий відблиск. Вони шмагали одне одного важкими від води рушниками, а злипле волосся було просочене морською сіллю.

Зачувши погуки, Стівен зупинивсь і невимушено відповідав на жарти. Які вони безликі — Шулі без низького розстібнутого комірця, Енніс без ясно-червоного пояса з пряжкою у формі змії, а Коннолі без норфолкського піджака з накладними кишенями. Прикро дивитись на них, і вже зовсім прикро — бачити на їх тілах ознаки змужніння, бо жалюгід-

¹ Грецький вислів «Увінчаний віл залишається волом». Ім'я героя Стівен походить від грецького імені Стефанос, що означає «вінець».

на голизна товаришів викликала огиду. А може, в гурті і галасі шукають вони порятунку від прихованого в своїх душах страху? Він стояв мовчки біля них і згадав, яким ляком пойняла його таємниця власного тіла.

— Стефанос Дедалос! Бус Стефаноменос! Бус Стефанофорос!

Він уже звик до таких жартів, і зараз вони лише лестили відчуттю його лагідної гордої вишності. Нині, як ніколи, його дивне ім'я лунало для Стівена пророче. Сіре тепле повітря здавалось йому таким непідвладним часові, власний настрій таким нестійким і безликим, що всі віки злилися для нього в один. Щойно дух давнього датського королівства прозирнув з шат повитого млою міста. А тепер, почувши ім'я міфічного вмільця, він немов почув і невиразний шум хвиль, побачив крилату постать — вона летіла над морем, повільно здійснюючись до хмар. Що це означає? Чи це чудернацька гравюра на першій сторінці середньовічної книги, сповненої пророцтва і символіки, чи схожий на яструба чоловік, що летить над морем до сонця, чи передвістя мети, якій він має служити від народження і до якої йшов крізь туман дитинства й отрочтва, символ митця, який у своїй майстерні з безвладної земної матерії виковує нову, піднесену, недосяжну й вічну істоту?

Серце його тьохнуло, дихання почастишало, і все тіло пройняв шалений подув — ніби він сам летів до сонця. Серце його тріпотіло в пориві страху, душа летіла. Душа його ширяла в повітрі поза межами цього світу, а тіло — він знав це — очистилось, позбавилося непевності, запроменіло й одухотворилось. У нестямі цього лету очі його засяяли, жадібний рот ловив повітря, тіло грало, співало й сяяло, підхоплене вітром.

— Раз! Два! Стережись!

— О-о, рятуйте! Тону!

— Раз! Два! Три! Гоп!

— Давай! Давай!

— Раз! У-ух!

— Стефанофорос!

Горло його боліло — так хотілося крикнути голосно, згукнути з високості по-яструбиному, по-орлиному, пронизливим криком повідати вітрам про своє визволення. Це життя гукало до його душі — не байдужим, грубим голосом світу обов'язків і розпачу, не тим нелюдським голосом, що закликав його до служби на олтарі. Мить нестримного лету визволила його, а крик радості розчахнув мозок.

— Стефанофорос!

Душа його постала з могили отрочтва, скинула погребальне вбрання. Так! Так! Так! Він гордо творитиме волею й силою своєї душі, як великий митець, його тезка, щось живе, нове й піднесене, й прекрасне, недосяжне, вічне.

Не в силі вже загасити вогонь крові, він нервово скочив зі скелі. Відчув, як пашать щоки, як із грудей рветься пісня. Його вабила мандрівка, ноги ладні були йти аж на край світу. «Вперед! Вперед!» — здавалось, кричало його серце. Над морем згусне вечір, ніч упаде на долини, замерехтить світанок і одкриє перед мандрівником незнайомі поля, пагорби й обличчя. Але де?

Стівен поглянув на північ, у напрямі Хаута. Море швидко відступало, оголивши водорості на мілкому боці хвилеріза — вздовж усього узбережжя починався відплив. Вже одна продовгувата коса, темна й суха, випнула над водяними брижами. Там і тут полискували над дрібною

хвилю теплі піщані острівці, і довкола острівців та довгої коси, а також на березі бродили й порпались у піску легко вдягнені постаті.

За мить юнак роззувсь, сунув панчохи в кишені, перекинув через плече зв'язані шнурками парусинові черевики і, вибравши між камінням викинуту прибоєм загострену, роз'їдену сіллю ломаку, зійшов із хвилеріза.

Узбережжям спливав довгий струмок. Бредучи в ньому проти течії, Стівен дивувався з безкінечного плину водоростей. Смарагдові й чорні, рожеві й оливкові, вони погойдувались і крутились. Від їхнього руху вода в струмку потемніла і відбивала високі хмари. Хмари беззвучно пливли вгорі, а внизу беззвучно пливли сплутані водорості; в сірому теплому повітрі залягла тиша, і нове нестримне життя співало в Стівенових жилах.

Де тепер його отроцтво? А душа, що ухилилася від своєї долі, щоб самотньо подумати над ганьбою власних ран і в убогій схованці вбрати її у злинялий саван і вінки, в'янучі од першого ж доторку? А де він сам?

Нема нікого. Ніхто за ним не спостерігає, він щасливий, зовсім поруч із бурхливим життям. Він сам, молодий, сповнений завзяття, щиросердий, один серед дикого простору і солоної води, плодів моря — черепашок і водоростей — притуманеного сірого світла, і яскраво й легко вдягнутих дітей і дівчат, серед голосів дитячих і дівочих.

Попереду серед плеса, спокійно вдивляючись у море, стоїть самотня дівчина. Здавалося, якийсь чарівник перетворив її у дивного і гарного морського птаха. Ноги її — довгі, оголені й стрункі, витончені, мов у журавля, й непорочно-білі, тільки в одному місці виднілася ясно-зелена ознака — пасмо водорості, що прилипло до тіла. Повні стегна її, відтінку слонової кістки, оголені майже до клубів, і білі торочки панталон нагадували пташиний білий пух. Темно-синя спідничка, сміливо закасана круг стану, звисає ззаду голубиним хвостом. Груді її, як у птаха, м'які й ніжні; ніжні й м'які, як груди темноперої голубки. Тільки ясне довге волосся її дівоче, і дівоче, позначене чудом смертної краси, її обличчя.

Дівчина сама. Мовчазно споглядає море, але, відчувши його присутність і захват у очах, повертає до нього обличчя, спокійно витримує його погляд, без сорому чи кокетства. Довго-довго витримує його погляд, а потім спокійно опускає очі на струмок, м'яко поводячи у воді ногою. Перший ледь чутний відголос тихого хлюпотіння порушує тишу легким слабким шепітливим сплеском, слабким, як сонна луна дзвону: плесь-плесь, плесь-плесь; і слабкий рум'янець заграє на її щоці.

— Боже милий! — крикнуло щось у Стівеновій душі в пориві нестримної радості.

Він притьмом одвернувся від неї й кинувся геть через піски. Лице його палало, тіло пашіло, руки й ноги тремтіли. Все далі й далі брів він через пісок, співаючи нестямно до моря, криком вітаючи життя, що покликала його.

Образ дівчини назавжди запав йому в душу, і жодне слово не порушило священної тиші його екстазу. Її очі покликали його, і його душа стрепенулась у відповідь. Жити, помилятись, падати, радіти, творити життя з самого життя! Несамовитий ангел явивсь йому, ангел смертної молодості й краси, посланець із прекрасного палацу життя, щоб у мить екстазу розцахнути перед ним ворота всіх шляхів помилок і слави. Вперед і вперед, і вперед!

Стівен раптово зупинивсь і почув у тиші биття власного серця. Куди забрів він? Котра вже година?

Поблизу — ані живої душі, не чути жодного звуку. Але день уже згасає, і скоро почнеться приплив. Юнак повернув назад і кинувсь до берега. Збігши крутим схилом, знайшов серед піщаних пагорбів заглибину і, незважаючи на гострі камінці, вмовстився в ній, щоб спокій і тиша вечора вгамували шал крові.

Він відчував над собою величезний байдужий небосхил, а під собою — землю, що породила його, що притисла його до грудей.

Сонливо заплющив очі. Повіки його тремтіли, мовби відчували круговерть Землі та її ангелів-охоронців, тремтіли, мовби відчували дивне світло якогось нового світу. Душа його в напівзабутті поринала в якийсь новий світ, нереальний, імлістий і неясний, як світ на дні моря, сповнений розпливчатих форм та істот. Новий світ — бліде мерехтіння чи буйний квіт? Мерехтів і тремтів, тремтів і розпускався, як вранішнє світло, як квітка; він ріс нескінченно сам із себе, то вибухаючи густо-червоним, то гаснучи до кольору найблідшої троянди, листок за листком, світляна хвиля за хвилею, заливаючи і небеса м'якими, щораз глибшими зблисками.

Вечір уже запав, коли Стівен прокинувся, і пісок, і суха трава його ложа вже не гріли. Він повільно підвівся і, пригадавши чудовий сон, радо зітхнув.

Зліз на гребінь піщаного пагорба й роззирнувся довкруг. Вечір уже запав. Обідець молодого місяця розтинав біду пустелю неба — обідець срібного обруча, вгрузлого в сірий пісок, і приплив, неголосно шепочучи хвилями, швидко поглинав берег, одрізаючи од суходолу кілька спізнілих постатей на далеких островах.

Розділ V

Він допив до дна третю склянку рідкого чаю і, втупивши погляд у темну рідину, заходивсь жувати шкоринки підсмаженого хліба. Ямка у смальці виглядала, як ковбана, а рідина на її дні нагадала йому темну торфянисту воду купальні в Клонгоузі.

У коробці із закладними, поставленій біля його ліктя, хтось щойно порпавсь. Стівен ліниво, одну по одній, брав масними пальцями сині й білі, поспіхом нашкрябані й присипані піском і згорнуті квитанції з написаним на них ім'ям заставника — якогось Дейлі чи Маківоя.

1 Пара черевиків

1 Д. пальто

3 Різні речі й білизна

1 Спідні штани

Він одклав квитанції й, задумливо дивлячись на кришку коробки, помережану цятками од роздавлених вошей, запитав недбало:

— На скільки, власне, поспішає годинник?

Мати взяла старий будильник, покладений боком на каміні, якраз посередині, — стрілки показували за чверть дванадцяту, — і знову поклала його на бік.

— На годину й двадцять п'ять хвилин, — мовила вона, — тож зараз двадцять на одинадцяту. Тобі треба квапитись, щоб не спізнитись на лекції.

— Приготуй мені воду, я хочу помитися, — сказав Стівен.

— Кеті, приготуй Стівенові воду, він хоче помитися.

— Буді, приготуй Стівенів воду, він хоче помитися.

— Я не можу, я йду по синьку. Приготуй ти, Мері.

Коли, зрештою, в кухонну раковину вставлено емальований таз, а на край його кинута стару мочалку, мати взялась терти синові шию, вимивати бруд із вух і куточків біля ніздрів.

— Оце дожилися, — сказала вона. — Студент, а такий брудний, що матері доводиться його мити.

— Але ж тобі це приємно, — спокійно одказав Стівен.

Пронизливий свист долинув згори, і мати тицьнула йому в руки вогкий халат.

— Витирайся і йди вже швидше, заради бога.

На звук другого різкого посвисту, довшого й сердитого, одна з дівчат підбігла до східців.

— Що, тату?

— Чи ця ледача сучка, твій брат, уже пішов?

— Пішов, тату.

— Це певно?

— Гм!

Дівчина повернулась, подаючи братові знаки, щоб він поспішив і непомітно вийшов через чорний хід. Стівен засміявся і сказав:

— У нього дивне уявлення про граматику, якщо він гадає, що сучка — чоловічого роду.

— Ох, Стівене, який сором, — сказала мати. — Ти ще проклянеш той день, коли переступив поріг того місця. Я знаю, як воно змінило тебе.

— Всього вам найкращого, — посміхнувся Стівен і на прощання послав усім поцілунок рукою.

Вуличка за верандою була залита калюжами, і, коли Стівен ішов нею, обережно ступаючи поміж купами мокрого мотлоху, з божевільні для черниць за стіною почувся пронизливий жіночий голос:

— Icyce! O, Icyce! Icyce!

Сердито крутнувши головою, Стівен витрусив той крик із вух і, обминаючи гнилі покидьки, наддавав ходи, але серце його вже точила болісна відраза і гіркота. Батьків свист, бурмотіння матері, лемент невидимої причинної — всі ці звуки, образливі й погрозливі, принижували юнацьку гідність. Лайкою він хотів вигнати з серця останній їхній відгомін, але коли вийшов на вулицю, коли огорнуло його сіре вранішнє світло, що пробивалося крізь мокрі дерева, і коли вдихнув дивовижний густий запах вогкого листя й кори, душа його звільнилась від мук.

Набряклі од дощу дерева викликали в ньому, як і завжди, спомини про дівчат і жінок у п'есах Гергарта Гауптмана; і згадка про їхній тихий смуток і пахощі, що йшли від мокрих гілок, злилися в настрій погідної радості. Ранкова прогулянка по місту почалась, і Стівен знав наперед, що, проминаючи багністі поля Ферв'ю, він думатиме про монастирську, гаптовану сріблом прозу Ньюмена; що, йдучи Норт-Стрендською дорогою, позираючи байдужно на вітрини продовольчих магазинів, він пригадає смуток Гвідо Кавальканті й усміхнеться; що біля каменярі Берда в Тальбот-Плейсі його пройме дух Ібсена, подібний до різкого вихору, дух свавільної юнацької вроди, і що, проходячи повз бруднющу крамницю рибальського знаряддя по той бік Ліффі, він повторить подумки пісню Бена Джонсона:

Я ще бадьорий там лежав.

Коли він стомлювався шукати сутність краси в примарних словах Арістотеля чи Фоми Аквінського, то залюбки звертався до витончених пісень єлизаветинських часів. Дух його, в убранні підвладного сумнівам ченця, нараз ставав у затінку під вікнами того віку, слухаючи сумну або й пустотливу гру на лютні чи голосний сміх повій, аж поки чийсь грубий жарт, чи альковний вираз, збляклий від часу, чи лайка вражали його цнотливість ченця і гнали геть із криївки.

Наука, яку він гриз, вважалось, цілі дні і яка зовсім одірвала його від товаришів, обмежувалась кількома вбогими фразами з «Поетики» і «Психології» Арістотеля та з «Synopsis philosophiae Scholasticae ad mentem divi Thomae»¹.

Думки його блукали в сутінках сумнівів і невіри в самого себе, але часом їх осявали блискавки інтуїції, блискавки такі яскраві, що в такі хвили земля зникала з-під ніг, мовби поглинута вогнем; тоді мова його ставала недолугою, а очі, стрічаючи погляди людей, німували у відповідь; він лиш відчував, що дух краси огорнув його всього, мов мантиєю, і що, принаймні з мріях, він спізнав справжню велич. Але коли той спалах мовчазної погорди зникав, він радів, що знов опинився серед щоденного життя, і сміливо й безтурботно йшов своєю дорогою через брудне галасливе й ледаче місто.

Біля паркана над каналом він зустрів, як завжди, того самого хворого на сухоти з ляльковим обличчям у капелюсі без крис; чоловік той, у щільно застебнутому пальті шоколадного кольору, дріботів, спускаючись мостом, і тримав перед собою складену парасольку, мовби чарівницьку паличку. «Мабуть, уже одинадцята», — подумав Стівен і зазирнув у молочну, щоб дізнатися, котра година. Стрілки показували за п'ять п'яту, та, обернувшись, він почув, як десь поруч невидимий йому годинник швидко і справно вибиває одинадцятку. Юнак засміявся: бій годинника нагадав йому Маккана, і він ніби побачив його — приземкувата постать з ясною цапиною борідкою, що стоїть у мисливській куртіці й бриджах на вітрі, почув його голос:

— Дедалусе, ти антисоціальний елемент, поглинутий самим собою. А я — ні. Я — демократ, я працюватиму й діятиму заради соціальної свободи й рівності між усіма класами й статами в майбутніх Сполучених Штатах Європи.

Одинадцята! Отже, він запізнивсь і на цю лекцію. Який сьогодні день тижня? Він зупинився біля кіоска й поглянув на заголовки якоїсь газети. Четвер. З десятої до одинадцятої — англійська. З одинадцятої до дванадцятої — французька, з дванадцятої до першої — фізика. Стівен уявив собі лекцію з англійської мови, і навіть на такій відстані його охопили неспокій і безпорадність.

Він мов побачив покірливо схилені над зошитами голови товаришів, коли вони записували під диктовку визначення слів і понять, приклади, дати народження і смерті, заголовки найважливіших творів, схвальні оцінки поруч із несхвальними. Тільки він сам не схилив голови, бо думки його витали далеко, і незалежно від того, чи дивився він на їхню невеличку студентську групу, чи позирав у вікна на занедбану зелень саду, завжди переслідував його важкий запах підвальної цвілі й гнилі.

Проте ще одна голова на перших лавах просто перед Стівеном гордовито підносилася над похиленими головами, мов голова священи-

¹ Синопис схоластичної філософії за вченням св. Фоми (лат.).

ка, коли той сміливо звертається до бога від імені смиренних віруючих, що зібралися круг нього...

Чому це так — коли він думав про Кренлі, ніколи не міг уявити всього його, а тільки голову й обличчя? Навіть у цю мить він бачить перед собою на тлі сірої завіси ранку, ніби сонне видиво, обличчя відтятої голови, посмертної маски, увінчане, мов залізною короною, цупким, чорним, їжакуватим волоссям. То було обличчя ченця, бліде, з широким носом, тінями під очима й вилицями, обличчя ченця з довгими, безкровними, ледь усміхненими вустами. Пригадавши зненацька, як він щодня і щовечора звіряв Кренлі все — бентежність, неспокій і поривання своєї душі, як приятель вислухував його в цілковитій мовчанці, Стівен дійшов би висновку, що це обличчя грішного ченця, котрий сповідає тих, кому вже не в силі дати розгрішення, якби не зринув йому в пам'яті погляд його темних жіночих очей.

А в глибині, за цим образом, змигнув перед ним розгадкою вхід у дивну, темну печеру, але юнак відсахнувся, відчуючи, що заходити ще не час. Та привид байдужого приятеля, здавалося, отруював повітря круг нього невловимими смертоносними випарами. Стівен помітив, що погляд його перескакує праворуч і ліворуч від одного випадкового слова до іншого з подивом, що кожне з цих слів так раптово й беззвучно було позбавлене безпосереднього значення, що кожна вивіска найжалюгіднішої крамнички приковує його увагу, мов магічне закляття, а його душа, зітхаючи, змарніла в ньому від старості на цій вулиці, заваленій трупами колись живих слів. Його власне відчуття мови почало вихлюпуватися із мозку й переливатися в беззмістовні слова, що сплітались і розсипалися в свавільному ритмі.

Хлипа плющ у стіні,
В'ється й хлипа на стіні,
Жовтий плющ на стіні,
Пнеться вгору по стіні.

Чи хто чув коли таку нісенітницю? Всемогутній боже! Хто коли чув, щоб плющ хлипав на стіні? Жовтий плющ — це зрозуміло, жовта слонова кістка — теж. Ну, а якби це звучало так: плющ кольору слонової кістки?

Слова ці засяяли йому в цю мить у мозку яскравіше й виразніше, ніж слонова кістка, випиляна із прожилкуватих бивнів слона. Слонівка, ivory, ivoire, avorio, ebur¹. Один із перших прикладів, вивчених ним з латини, звучав: India mittit ebur². Він згадав розумне обличчя ректора, обличчя півничанина, той учив його тлумачити «Метаморфози» Овідія вишуканою англійською мовою, що звучало досить дивно, бо доводилося вживати «поросята», «череп'я» і «кришеники сала». Певне уявлення про латинське віршування він почерпнув із потріпаної книжки якогось португальського ченця.

Contrahit orator, variant in carmine vates³.

Злами, перемоги й розколи римської історії подавались йому у заяложених словах: in tanto discrimine⁴, а в суспільне життя міста міст він намагався вникнути за допомогою слів: implere ollam denariorum,

¹ Слонова кістка (англ., франц., італ., лат.).

² Індія вивозить слонову кістку (лат.).

³ Стиглий промовець, щедрі у пісні поети (лат.).

⁴ В таку небезпечну годину (лат.).

які ректор урочисто перекладав: «наповнити горнець динаріями». Сторінки пошарпаного Горація ніколи не були холодні на дотик, навіть коли Стівен гортав їх закладливими пальцями; то були живі сторінки, і п'ятдесят років тому їх гортали живі пальці Джона Дункана Інвераріті, і його брата Вільяма Малькольма Інвераріті. Авжеж, на вицвілому форзаці стояли їхні шляхетні імена, і навіть такому нікчемному латинникові, як він, зжовклі віршовані рядки видавалися запашними, ніби пролежали всі ці роки в мирті, лаванді й вербені; все ж хлопцеві муляла думка, що він так назавжди й залишиться несміливим гостем на бенкеті світової культури і що чернеча наука, якою він силкувався викувати свою філософію естетики, ставиться в наш час не вище за витончений і цікавий жаргон геральдики й соколиних ловів.

Сіре громаддя коледжу Трініті¹ ліворуч, важко погрузле в неуцтві міста, мов тьмянний камінь у грубій оправі, давило на свідомість, гнуло до землі, і, намагаючись обійти те місце, вивільнити ноги з пут реформатського світогляду, Стівен наткнувся на чудернацький пам'ятник народному ірландському поетові².

Стівен роздивлявся цей пам'ятник без гніву; бо, хоча тілесна й духовна недолугість, як невидима черва, повзала по ньому від незграбних ніг угору по складках плаща і довкола холопської голови, він, здавалося, покірно усвідомлював свою жалюгідність. То був фірболг³ у позиченому плащі мілетця; і Стівен згадав свого друга Девіна, студента з села. Він називав його так жартома, але хлопець не ображався.

— Давай, Стіві, я твердолюбий. Взивай мене, як хочеш.

Стівена приємно зворушило оте-от домашнє «Стіві», коли почув його вперше з вуст друга, бо розмовляв з людьми так само сухо, як і вони з ним.

Сидячи часто в кімнаті Девіна на Грентхем-стріт, Стівен дивувався з добрячих чобіт друга, поставлених парами під стіною, і виголошував для його тугого вуха чужі вірші й ритми, за якими крилися його власна туга й розчарування. Повільний фірболгський розум слухача притягував до себе його розум і тут же знову одштовхував або ж несподіваним зворотом старої англійської мови, або нестримним захопленням грубою фізичною силою — Девін був шанувальником кельта Майкла К'юсак⁴, відштовхував миттєво й несподівано бідністю думки, обмеженістю почуттів чи похмурим виразом ляку в очах, того духовного ляку зголоднілого ірландського села, яке й досі боїться щовечірнього сигналу гасити світло.

Окрім геройських подвигів свого дядька-силача Мета Девіна, молодий селянин обожнював ще легенди Ірландії. Довгі язики студентів, котрі за всяку ціну намагались надати одноманітному життю в коледжі хоч якоїсь ваги, любили видавати його за молодого фенія⁵. Нанька Девіна навчила його по-ірландському й формувала його вбогу уяву з допомогою ірландської міфології. І він ставився до тих міфів, у котрих жодна жива душа не знайшла й тіні привабливості, і до незграбних переказів, дедалі суперечливіших з ходом віків, так само, як і до римсько-католицької релігії, — з тупою рабською відданістю. Всією душею,

¹ Протестантський університет.

² Мається на увазі Олівер Голдсміт (1730—1774), відомий англійський поет, прозаїк і драматург — за походженням ірландець.

³ Фірболг — зневажлива назва нащадків легендарних греків, які буцімто прибули колись до Ірландії з міста Мілета, і їх обернули тут у невільників.

⁴ Майкл К'юсак, — ірландський патріот, засновник кельтського товариства легкої атлетики.

⁵ Феній — поборник незалежності Ірландії від Англії.

покірною одному наказу, він противився всьому, що доходило до нього з Англії чи за посередництвом англійської культури; що ж до решти світу, за межами Англії, він знав лише про французький Іноземний легіон, збираючись колись у ньому служити.

Через оте честюлюбство, що поєднувалося з іншими рисами вдачі Девіна, Стівен часто взивав його ручним гусаком, і в цьому назвиську звучало навіть певне роздратування, викликане мовчкуватістю й браком ініціативи, що часто, ніби мур, стояли між допитливим і живим розумом Стівена і прихованими путівцями ірландської дійсності.

Одного вечора цей молодий селянин, розворушений пристрасністю чи красномовністю Стівена, що ховав за ними холодну німоту розумового бунту, викликав в уяві Стівена дивний образ. Вони поволі йшли в напрямі Девінової квартири темними вузькими вуличками єврейського кварталу.

— Така мені річ трапилася, Стіві, минулої осені, вже повертало на зиму. Я нікому ні словечка не сказав, тобі першому про це розповідаю.

Стівен, потішений довірою, ласкаво слухаючи просту говірку, подививсь із усміхом на другове обличчя.

— Увесь той день я провів у Баттеванті, — не знаю, чи тобі відомо, де це, — на матчі з трав'яного хокею. Грали тоді кроукські «Оун Бойз» проти лімерикських «Фіерлес Терлз», і, присягаюсь богом, Стіві, то була гра! Мій двоюрідний брат Фонсі Девін грав на воротах за Лімерик. Так він поскидав із себе всю одіж, хоч день був холодний, і раз по раз виривався вперед із форвардами й кричав, як скажений. Ніколи я не забуду того дня. Один із кроукських як махнув ключкою, і, бог мені свідок, вона мало не влучила братові у скроню. Присягаюсь, якби він його зачепив бодай кінцем — то був би каюк.

— Я радий, що все обійшлося, — посміхнувся Стівен, — але хіба це і є твоя дивна пригода?

— Ну так, може, це тебе не цікавить, але після матчу знявся такий гармидер, що я спізнився на поїзд і не міг зловити бодай якогось запрягу, щоб дістатися додому, бо, як на зло, того ж таки дня в Кастлтаунроші відбувався якийсь з'їзд, і візники з усієї околиці стояли там. Отож мені нічого не лишалось, як переночувати у Баттеванті або перти додому пішки. От я ноги на плечі та й іду, іду, і вже майже ніч западала, коли я дістався Белліхоурських пагорбів — це добрих десять миль від Кілмалока, а за ними тягнеться довгий безлюдний гостинець. А на тому гостинці й нятяку нема на якийсь будинок, а тихо, наче у вусі. Уже було темно хоч в око стрель. Раз чи двічі я зупинивсь під кущем на узбіччі розпалити люльку і якби не рясна роса, то просто там, під кущем, ліг би й заснув. Зрештою за поворотом бачу-таки халупу, а у вікні світиться. Підходжу і стукаю в двері. Чийсь голос запитав, хто там, я відповідаю, що був на матчі у Баттеванті, а зараз іду додому і прошу дати мені води напитися. За мить молода жінка відчиняє двері й виносить мені великий кухоль молока. Жінка вже напівроздягнута, ніби саме вкладалась, коли я постукав, і волосся її розсипане по плечах; з її фігури, з чогось у її погляді я вирішив, що вона вагітна. Вона довго балакала зі мною у дверях, і мені видалось це дивним, бо шия її і плечі були відкриті. Вона запитує, чи не стомивсь я і чи не хотів би заночувати тут. Сказала, що вона в домі одна і що чоловік ще вранці поїхав до Квінстауна проводити свою сестру. І знаєш, Стіві, весь час вона дивиться мені в обличчя і підступає до мене так близько, що я чую її дихання. Коли я, зрештою, віддав їй кухоль, вона хап мене за

руку, тягне через поріг і мовить: «Зайди ж, залишся в мене на ніч. Тобі нема чого боятись. У домі нема нікого, тільки нас двоє...» Я не зайшов, Стіві. На першому ж повороті я озирнувся, а вона ще стоїть у дверях.

Останні слова Девіна забриніли в Стівеновій пам'яті. Постать жінки з його розповіді вирізнялася, множачись у постатях інших селянок, бачених на порогах у Клейні, коли повз них проїжджали візки з коледжу. Вона уособлення його народу, душа її пробуджується до життя, мов кажан у пільмі, в своєму сховку й самотності, і очима, голосом і рухами простодушної жінки закликає незнайомця до себе в ліжко.

Хтось поклав йому руку на плече, і юний голос вигукнув:

— Це я, добродію, до ваших послуг! Зробіть почин, добродію. Купить цей чудовий букетик. Прошу, добродію!

Сині квітки, простягнуті йому, і її дитячі сині очі здались йому в ту мить самою простотою. Він почекав хвилю, поки розвіється це відчуття, і бачив уже лише пошарпану сукенку, мокре розпатлане волосся й вульгарне обличчя.

— Будь ласка, добродію. Пожалуйте бідну дівчину!

— У мене немає грошей, — мовив Стівен.

— Купить ці чудові квіточки! Лише один пенні.

— Ти чула, що я сказав? — спитав Стівен, нахилиючись до неї. — Я сказав тобі, що в мене немає грошей. Чи треба повторити ще раз?

— Тоді, дасть бог, колись ви їх матимете, — відповіла дівчина.

— Можливо, — сказав Стівен, — але навряд.

Він швидко пішов геть, побоюючись, що її довірливість обернеться на глузування. Він прагнув опинитись чимдалі, перш ніж дівчина запропонує свій товар комусь іншому — англійському туристові чи студентові з Трініті. Графтон-стріт, що він нею саме простував, подовжила відчуття пригніченості. На початку вулиці просто в бруківку була вмурована меморіальна плита Вулфові Тону. Стівен згадав, що був тут із батьком на її відкритті. З гіркотою згадав він цю сцену дешевого вшанування. В екіпажі сиділо четверо делегатів французів, і один із них, усміхнений молодий гладун, тримав на держакі плакат із словами: «Vive l'Irlande»¹.

А дерева на Стівеновій Луці² пахли дощем, і набухла земля тхнула тліном. Легкий запах пробивався крізь тонкий шар землі з багатьох сердець. У душі цього пишного, продажного міста, про яке йому розповідали старші, з плином часу не збереглося нічого, крім запаху тліну, що піднімався од землі. Стівен знав — за хвилину, коли він увійде в похмуре приміщення коледжу, відчує інший сморід, ніж сморід Бака Ігана й Бернчепела Уейлі.

Підніматись на лекцію з французької було вже пізно, тож Стівен перетнув залу й взяв ліворуч коридором, що вів до фізичної аудиторії. Коридор темний і глухий, але тут ніби хтось є. Звідки таке відчуття? Може, тому, що він знав — за часів Бака Уейлі тут були потаємні сходди? А може, цей езуїтський коледж екстериторіальний, а Стівен у ньому чужинець? Ірландія Тона й Парнела ніби одступила кудись у незнане.

Він відчинив двері до великої фізичної аудиторії й зупинивсь у прохолодному сірому світлі, що сіялося крізь закурені вікна. Перед великим каміном хтось сидів навпочіпки, і по худорбі й сивому волоссю

¹ Хай живе Ірландія (франц.).

² Парк у Дубліні.

Стівен здогадався — то розпалює вогнище декан. Юнак нечутно причинив двері й підійшов до каміна.

— Доброго ранку, отче! Може, допомогти вам?

Священик швидко підвів голову й сказав:

— Одну хвилиночку, містере Дедалус, і все буде гаразд. Розпалювання вогнища — це теж мистецтво. Є науки вільні, а є й корисні. Це одна з корисних наук.

— Спробую навчитись її, — мовив Стівен.

— Щоб не дуже багато вугілля, — сказав декан, спритно пораючись далі, — це один із секретів.

З бокової кишені сутани він вийняв чотири недогарки й вправно поставив їх між вугіллям і скрутнями паперу. Юнак мовчки стежив за ним. Тепер, коли декан стояв навколішки на кам'яних плитах, розпалюючи вогнище, заклопотано розкладаючи паперові віхті й недогарки, він більш, ніж будь-коли, здавався Стівенові покірним слугою, левітом господнім, який готує жертovníк у пустому храмі. Так само, як просте полотняне вбрання левіта, зблякла й поношена сутана огортала зігну-ту постать служника, якого врочисте церковне облачення чи ефод¹, розшитий бісером, тільки б зв'язували. Тіло його зістарілось у смирен-нім служінні богіві, — доглядаючи за жертвним вогнем, зберігаючи потаємні звістки, прислугуюючи світському клерові, негайно виконуючи кожен наказ, — та не пройнялось анітрохи красою святості, красою прелатства. Ні, навіть душа його зістарілась на цій службі, перестала тягнутись до світла й краси, перестала розточувати довкола дух-мяний аромат святобливості, і залишилася тільки умертвлена воля, що не реагує навіть на спонуки власного послуху, як не реагувало на спо-нуки любові чи борні його підтопане тіло, худорляве й жилаве, при-порошене срібним пушком.

Декан присів навпочіпки і стежив, як вогонь охоплює паліччя. Щоб урвати мовчання, Стівен сказав:

— Я певен, що не зміг би розпалити вогню.

— Адже ви митець, чи не так, містере Дедалус? — мовив декан, кліпаючи водянистими очима. — Завдання митця — творити прекрасне, а що таке прекрасне — то вже інше питання.

Заглиблений у свої думки, він поволі й сухо потер руки.

— А ви можете розв'язати це питання?

— Фома Аквінський, — відповів Стівен, — каже: «*Pulcra sunt quae visa placent*»².

— Це вогонь перед нами, — мовив декан, — тішить око. Чи бу-де він від того прекрасним?

— В плані зорового сприйняття, а за даних обставин, я гадаю, це дорівнюється естетичному розумовому процесові, цей вогонь буде прекрасний, але Фома Аквінський сказав також: «*Bonum est in quod tendit appetitus*»³. В плані задоволення тваринної потреби тепла, во-гонь — добро. А, проте, в пеклі він — зло.

— Цілком слушно, — погодився декан. — Ви як в око вліпили.

Він швидко підвівся, підійшов до дверей і прочинив їх.

— Кажуть, у таких випадках помагає протяг.

Коли він кульгавою, але жвавою ходою повернувся до каміна, у Сті-вена виникло враження, ніби з бляклих позбавлених любові очей визи-

¹ Ефод — нарамник, гаптований золотом, бісером і т. п.

² Прекрасне те, що тішить око (лат.).

³ Добро є те, до чого прагне бажання (лат.).

рає мовчазна душа єзуїта. Так само, як святий Ігнатій Лойола, декан кульгав, але в його очах немає ані іскорки запалу святого. Навіть легендарна хитрість цього ордену, хитрість тонша й прихованіша, ніж його славетні книги, сповнені потаємної й витонченої підступності, не запалила душу його апостольським завзяттям. Здавалося, ніби внаслідок отриманого наказу він послуговується викрутками, вченістю й хитрістю світу на більшу хвалу божу, не відчуваючи втіхи в їхньому застосуванні, ані не-нависті до наявного в них зла, а тільки рішучим жестом упокори бере їх, як само собою зрозуміле, попри свою мовчазну службу, зовсім не любить господу, і зовсім мало, якщо хоч трохи, діло, котрому служить. «*Similiter atque senis baculus*»¹ — він був тим, ким і хотів бути засновник ордену, — ціпком у руках старця. На цей ціпок можна спиратися в дорозі, коли западає ніч або лютує негода, його можна покласти в сад на лавці поруч із духмяним букетиком дами і його можна піднести погрозливо вгору.

Декан повернувся до каміна, потираючи підборіддя.

— Коли можна почути ваші думки на тему естетики?

— Мої? — здивовано вигукнув Стівен. — Та в кращому випадку якась думка спадає мені раз на півмісяця.

— Це дуже глибока тема, містере Дедалус, — мовив декан. — Так, ніби дивисься в морську безодню з Мохерових скель. Багато хто занурюється в глибину й ніколи не повертається звідти. Тільки тренований нирець може пірнути в ті глибини, дослідити їх і знов впливти на поверхню.

— Якщо ви маєте на увазі спекулятивне мислення, — озвався Стівен, — я теж певен — зовсім вільної думки не існує, оскільки мислення має межі, окреслені своїми власними законами.

— Хал

— У своїх межах я можу працювати зараз, послуговуючись двома-трьома думками Арістотеля й Фоми Аквінського.

— Розумію. Дуже добре розумію, що ви хочете сказати.

— Зараз вони потрібні для мене, як допоміжні думки, допоки в їхньому світі я не створю чогось власного. Коли лампада чадить чи смердить, я вкорочую гнота. Коли вона тьмяно світить, я купую іншу.

— Епіктет теж мав лампаду, — мовив декан, — по його смерті її продали за скажені гроші. При цій лампаді він писав свої філософські твори. Адже ви знаєте Епіктета?

— Цей старий добродій, — відповів легковажно Стівен, — порівнював душу людини з відром води.

— Він простодушно розповідає, — вів далі декан, — що поставив залізну лампаду перед статуєю одного з богів, але злодій лампаду вкрав. Що ж зробив філософ? Розміркувавши, що крадіжка — то сутність злодія, він другого дня вирішив придбати глиняну лампаду, замість залізної.

Запах розтопленого лою розійшовся від деканових недогарків і злився в Стівеновій свідомості із брязкотом слів: відро і лампада, лампада й відро.

У голосі священика теж лунав якийсь металевий тон. Думка юнака інстинктивно спинила свій біг, вражена цим дивним тоном і образом, а також обличчям священика, подібним до незапаленої лампади чи рефлектора, почепленого там, де він не може відбивати світло. Що крилося за цим обличчям чи в цій людині? Тьмяна мертвота душі чи непро-

¹ Подібно як ціпок старця (лат.).

никність громової хмари, наче ця хмара була заряджена свідомістю, несла в собі божий морок?

— Я мав на увазі іншу лампаду, отче, — сказав Стівен.

— Не сумніваюсь, — відповів декан.

— Одна з перешкод у бесіді з естетики, — вів далі Стівен, — визначити, як ужито слово — за літературною чи розмовною традицією. Пригадую, у Ньюмена є речення, де він говорить про пречисту діву, що її затримала розмова з усіма святими. Ну, а ми вживаємо це слово в іншому значенні. Сподіваюсь, я вас не затримую?

— Аніскільки, — ввічливо сказав декан.

— Ні-ні, — посміхнувся Стівен, — я мав на увазі...

— А, так-так. Звісно, — швидко погодився декан, — я чудово зрозумів, про що йдеться: «Затримувати».

Він випнув щелепу і сухо й різко бухикнув.

— Ну, а щодо лампади, — мовив, — заправляти її паливом — теж неабиякий клопіт. Треба вибрати чисту олію і бути обережним при заправлянні — не розхлюпати, не влити більше, ніж помістить лійка.

— Яка лійка? — спитав Стівен.

— Лійка, через яку вливається олія до лампади.

— А-а, — мовив Стівен. — Та хіба це зветься лійкою? А не воронкою?

— Що це таке, воронка?

— Ну, оце-от... Лійка.

— Хіба це зветься в Ірландії воронкою? — запитав декан. — Ніколи в житті не чув слова в цьому значенні.

— Це зветься воронкою в Нижній Драмкондрі, — засміявся Стівен, — а там говорять вишуканою англійською.

— Воронка, — мовив декан замислено. — Яке цікаве слово. Треба подивитися в словник. Доконче, dokonче.

Гречність його здавалася трохи нещирою, і Стівен зміряв цього новонаверненого англієця таким самим поглядом, яким, мабуть, старший брат у притчі дивився на свого блудного брата. Як одна з жертв цілого потоку гучних навертань¹, бідний англієць в Ірландії, він ступив, правда, з запізненням, на сцену історії єзуїтів, коли ця дивна гра інтриг, мук, заздрості, боротьби і приниження вже майже скінчилася. З чого він почав? Може, він народився і виріс серед упертих сектантів, тих, хто бачив спасіння лише в Ісусі і ненавидів пишноту офіційної церкви?

Декан ще раз повторив те слово:

— Воронка! Так-так, цікаво!

— Ваше питання, поставлене оце щойно, здається мені цікавішим. В чому полягає те прекрасне, яке митець намагається створити з глини? — мовив Стівен холодно.

— Слід до того ж розрізняти прекрасне й величне, — докинув декан, — духовну красу й фізичну. А також встановити, який тип краси притаманний кожному з видів мистецтва. Ось вам кілька цікавих питань, в яких варто розібратись.

Стівен, збентежений рішучим і сухим тоном декана, мовчав; і в запалій тиші долинув тупіт ніг знизу і невиразні голоси.

— Проте, віддавшись цим дослідженням, — закінчив декан, — можна наразитись на небезпеку померти з голоду. Насамперед отримайте диплом. Хай це буде вашим завданням номер один. А потім, крок за

¹ Навертань англіканців до католицизму в 1845 і наступних роках. Поштовхом до цього став перехід у католицизм протестантського священника Ньюмена (1801—1890), згодом кардинала.

кроком, знайдете свою дорогу. Я розумію це в найширшому значенні — дорогу життя й думки. Спочатку, може, й треба буде йти під гору. От хоча б містер Мунен. Не зразу він дістався вершини. Але ж дістався.

— У мене, можливо, нема його таланту, — неголосно озвався Стівен.

— А оце-от і невідомо, — весело заперечив декан. — Ніколи не можна сказати, що закладено в нас. Ні за яких обставин не слід зневірятись. *Per aspera ad astra*¹.

Він хутко відступив від вогню й вийшов на сходи зустріти першокурсників гуманітарного відділу...

...Кренлі видобув із кишені ще один інжир і заходився їсти його поволі й плямкаючи. Темпл, спершись на колону, сидів на її цоколі — кашкет насунутий на заспані очі. З порталу вийшов присадкуватий юнак, стискаючи під пахвою шкіряний портфель. Він простував до товариства, стукаючи об плити закаблуками і кінчиком парасольки. Потім підняв на привітання парасольку й мовив:

— Добрий вечір, панове.

Знов постукав у плити й захихотів, нервово посіпуючи головою. Довготелесий, сухотний студент Діксон і О'Кіффі розмовляли по-ірландському й не відповіли на привітання. Тоді він повернувся до Кренлі й повторив:

— Добрий вечір особисто вам.

Він підвів парасольку, показуючи нею на Кренлі, і знов захихотів. Кренлі, який усе ще жував інжир, відповів, гучно плямкаючи:

— Добрий? Так, вечір сьогодні гарний.

Присадкуватий студент поглянув на нього поважно й похитав спокійно й докірливо парасолькою.

— Я бачу, — зауважив він, — ви схильні стверджувати очевидні речі.

— Угу, — відказав Кренлі, підносячи руку з недоїденим інжиром до рота присадкуватого студента, немов запрошуючи його пригоститись і собі.

Присадкуватий студент не торкнувся інжиру і, вірний своїй гумористичній вдачі, сказав поважно, все ще посміхаючись і підсилюючи свої слова помахами парасольки:

— Ви маєте намір запропонувати... — Він затнувся, вказав на об'їдений інжир і додав: — Я кажу ось про це.

— Угу, — як і попередньо відказав Кренлі.

— Ви збираєтесь, — озвався присадкуватий студент, — сказати те, що мовите, як *ipso facto*², чи тільки так?

Діксон відвернувся од своїх співрозмовників і сказав:

— Годжінс чекав на тебе, Глінне, а зараз подався до «Адельфії», щоб знайти вас із Мойніхеном. Що в тебе тут? — запитав, поплескуючи по портфелю, затиснутому під пахвою в Глінна.

— Контрольні роботи, — відказав Глінн. — Я влаштовую їм щомісяця контрольні, щоб узнати — чи засвоюють вони мою науку.

Він теж поплескав по портфелю, пирхнув і посміхнувся.

— Науку, — грубо повторив Кренлі. — І це ти кажеш про тих бо-соногих дітлахів, котрих повчає такий клятий осел, як ти. Поможі їм боже!

¹ Через терни до зірок (лат.).

² В силу самого факту (лат.).

Він з'їв рештки інжиру і відкинув хвостик.

— Я не забороняю дітям приходити до мене, — сумирно проказав Глінн.

— Клятий осел, — повторив з притиском Кренлі, — клятий осел-богохульник!

Темпл схопився і, пробившись до Кренлі, сказав Гліннові:

— Оця фраза: «Не забороняйте дітям приходити до мене» — вона з Нового Завіту.

— Спи собі далі, Темпле, — порадив йому О'Кіффі.

— Гаразд, — вів далі Темпл, все ще звертаючись до Глінна. — А якщо Ісус хоче, щоб дітки приходили до нього, чому ж тоді церква посилає їх усіх у пекло, коли ці діти помирають нехрещеними? Чому?

— А сам ти хрещений, Темпле? — запитав сухотник.

— То чому ж їх посилають у пекло, коли Ісус сказав усім дітям приходити до нього? — не вгамовувався Темпл, ловлячи погляд Глінна.

Глінн кашлянув і сказав спокійно, насилу гамуючи нервовий смішок і погойдуючи парасолькою за кожним словом:

— Так от, якщо це і так, як ти говориш, то я наполегливо прошу відповісти — звідки це «так» береться?

— А звідти, що церква така ж жорстока, як і всі старі грішники, — відповів Темпл.

— А ти певен у тому, що говориш? — вкрадливо поспитав Діксон.

— І святий Августин стверджує, що нехрещені діти потрапляють до пекла, — відповів Темпл, — бо й він був жорстоким старим грішником.

— Схиляюсь перед твоїм розумом, — втрутився Діксон. — Але я завжди думав, що для таких існує передпекло.

— Не сперечайся з ним, Діксоне, — брутально сказав Кренлі. — Не розмовляй із ним і не дивись на нього. Тягни його додому на налігачі, як брикливу козу.

— Передпекло! — вигукнув Темпл. — Це теж добрий винахід. Так само як пекло.

— Але не такий неприємний, — посміхнувся Діксон і обернувся до товариства із словами: — Гадаю, що, говорячи це, я висловив думку всіх присутніх.

— Висловив, — ствердив Глінн. — У цьому Ірландія одностайна.

При цьому він знову стукнув кінцем парасольки по камінних плитах колонади.

— Пекло, — мовив Темпл. — Я можу ще погодитися на винахід сатани. Пекло римського походження, воно міцне й потворне, як мури римлян. А передпекло?

— Кренлі, дай йому соску, — гукнув О'Кіффі.

Кренлі швидко ступив до Темпла, зупинився й тупнув ногою, мов на курку:

— Киш!

Темпл спритно відскочив і закричав:

— А знаєте, що таке передпекло? Знаєте, як ми, у Роскоммоні, називаємо таку річ?

— Киш! Цур тобі! — волав Кренлі, плескаючи в долоні.

— Ні перед, ні зад! — насмішувато провадив Темпл. — Так у мене називається передпекло!

— Дай-но мені оцей ціпок, — мовив Кренлі.

Він рвучко вихопив ціпок зі Стівенових рук і скочив із східців, але Темпл, почувши за собою гонитву, утік у пільму, мов спритний дикий

звір. Важкі черевики Кренлі потупотіли слідом за ним, а потім чути було, як він знеможено вертається назад, давлячи й розкидаючи жорству з кожним кроком.

Кроки лунали сердито, й так само сердито і різко він тицьнув Стівенові до рук ціпок. Стівен відчував, що гнів Кренлі має іншу причину, але з удаваним спокоєм торкнувся плеча Кренлі й невимушено сказав:

— Кренлі, ти чув, що я хочу поговорити з тобою? Ходімо звідси.

Деяку мить Кренлі дивився на нього, потім запитав:

— Зараз?

— Так, зараз. Адже тут неможливо розмовляти. Ходімо.

Вони мовчки перейшли площу. Хтось почав ніжно насвистувати пташиний поклик із «Зігфріда»¹, і цей мотив долітав до них від portalу. Кренлі обернувся, а Діксон (свистів він) вигукнув:

— Куди це ви йдете, хлопці? А як же партія, Кренлі?

Вони перегукувалися в тиші — домовлялися про партію більярду в готелі «Адельфія». Стівен рушив далі сам, зануривсь у тишу Кілдер-стріт. Напроти готелю Мейпла зупинився і став терпляче чекати. Назва готелю на безбарвній лакованій, дерев'яній дошці і безбарвний фасад будинку вкололи його, мов погляд, що виражав увічливу пиху. Він злостиво зазирає досередини м'яко освітленої вітальні, уявляючи собі безтурботне життя ірландських аристократів. Вони думають про офіцерські чини й агентів по продажу землі, а селяни всього краю кланяються їм на дорогах; вони знають назви деяких французьких страв і дають накази кучерам пронизливими голосами з грубим акцентом.

Як розворушити в них сумління або кинути свою тінь на уяву їхніх дочок, перш ніж їх запліднять паничі, як зробити, щоб вони привели на світ шляхетнішу расу, ніж їхня власна? І йому привиділось, ніби думки й помисли народу, до якого він належить, летять у дедалі густіших сутінках, подібно до кажанів, темними сільськими дорогами, під деревами на берегах струмків і над мочарами. Жінка чекала коло дверей, коли Девін проходив повз них уночі, і, пропонуючи йому кухню молока, вабила до себе в ліжко. Адже Девін має лагідні очі того, хто вміє зберігати таємниці. Однак його не вабили нічії жіночі очі.

Він відчув на своєму плечі міцний потиск, і голос Кренлі озвався:

— Ходім.

Вони мовчки йшли в південному напрямку. Врешті Кренлі сказав:

— Він викінчений ідіот, цей Темпл! Присягаюся Мойсеєм, коли-небудь я вб'ю його.

Проте гніву вже не було чути в його голосі, і Стівен подумав, чи не згадав він зараз про уклін дівчини під порталом.

Вони повернули ліворуч. По якомусь часі Стівен озвався:

— Кренлі, цього вечора я мав неприємну сварку.

— З батьками? — запитав Кренлі.

— З матір'ю.

— Через релігію?

— Так, — відповів Стівен.

По паузі Кренлі запитав:

— Скільки років твоєї матері?

— Ще не стара, — промовив Стівен. — Вона хоче, щоб я говорив на великдень.

— А ти не хочеш?

¹ Опера Ріхарда Вагнера.

— Не хочу, — відказав Стівен.
 — А чому? — допитувавсь Кренлі.
 — Я не хочу служити, — мовив Стівен.
 — Такі слова хтось уже казав до тебе, — спокійно відповів Кренлі.
 — А зараз я говорю їх ще раз, — запально сказав Стівен.
 Кренлі стис Стівенове плече:
 — Заспокойся, мій любий. Знаєш, ти з перцем, чортів сину!
 Він нервово засміявся і, поглянувши схвильовано і дружньо в Стівенове обличчя, додав:
 — Правда, з перцем?
 — Авжеж, — і собі засміявся Стівен.
 Душі їхні, донедавна такі чужі, раптом зблизилися між собою.
 — Ти віриш у святе причастя? — запитав Кренлі.
 — Ні.
 — Отже, не віриш?
 — Я не знаю, вірю чи ні, — відповів Стівен.
 — Багато людей мають сумніви, навіть ченці, — зауважив Кренлі.
 — І все ж вони або долають, або відкидають їх. Може, твої сумніви щодо цього занадто міцні?
 — Я зовсім не хочу долати їх, — відповів Стівен.
 Кренлі, на мить знітившись, знову витягнув із кишені інжир і вже підносив його до рота, коли Стівен попросив:
 — Перестань, прошу тебе. Не можна ж говорити про такі речі з повним ротом.
 Кренлі оглянув інжир при світлі ліхтаря, під яким вони зупинилися. Потім обнюхав його обома ніздрями, відкусив шматочок, виплюнув, люто кинув інжир у стічну канаву й сказав навздогін:
 — Геть від мене, проклятий, у вогонь вічний!
 Узав Стівена під руку й вони пішли далі.
 — Ти не боїшся, що почувеш ці слова в судний день?
 — А що мені запропонують натомість? — запитав Стівен. — Вічне блаженство в товаристві нашого декана?
 — Але пам'ятай, його напевно увінчають німбом.
 — Атож, — мовив Стівен трохи ущипливо, — він розумний, тямущий, безпристрасний і передусім спритний.
 — Цікава річ, ти знаєш, — спокійно вів далі Кренлі, — як надмірно твій мозок насичений релігією, в котру ти, як запевняєш, не віриш. А ти вірив у неї в школі? Можу закластися — вірив.
 — Вірив, — відповів Стівен.
 — А чи був ти тоді щасливіший, — вкрадливо запитав Кренлі, — щасливіший, наприклад, ніж нині?
 — Я часто бував щасливий, — відказав Стівен, — і часто нещасливий. Тоді я був кимось іншим.
 — Як це кимось іншим? Що ти хочеш цим сказати?
 — Не такий, як нині, не такий, яким мусив стати.
 — Не такий як нині, не такий, яким мусив стати, — повторив Кренлі. — Дозволь мені поставити тобі одне питання. Ти любиш матір?
 Стівен повільно похитав головою:
 — Я не знаю, що означають ці слова, — відповів він просто.
 — Хіба ти ніколи нікого не любив? — запитав Кренлі.
 — Ти маєш на увазі жінку?
 — Не про це йдеться, — вже холодніше зауважив Кренлі. — Я питаю, відчував ти коли-небудь любов до когось чи до чогось?

Деякий час Стівен ішов мовчки, похмуро потупивши очі.

— Я намагався полюбити бога, — сказав він нарешті. — Здається, нічого в мене не вийшло. Це дуже важко. Я щохвили намагався з'єднати свою волю з волею бога. Іноді воно мені вдавалось. І я міг би, можливо, й тепер...

Кренлі урвав його на півслові:

— А твоя мати була щаслива?

— Звідки я знаю, — відповів Стівен.

— Скількох дітей вона народила?

— Дев'ятеро чи десятеро, — відказав Стівен. — Деякі з них уже померли.

— А твій батько... — Кренлі на мить затнувся, а далі сказав: — Я не хочу втручатись у ваші родинні справи, але, чи був твій батько забезпечений? Тоді, як ти був малий?

— Так, — ствердив Стівен.

— Ким був твій батько? — запитав по хвилі Кренлі.

Стівен, не замислюючись, почав перераховувати:

— Студентом медицини, веслярем, тенором, актором-аматором, галасливим політиканом, дрібним землевласником, дрібним вкладником, п'яницею, «своїм хлопцем», оповідачем, чиймсь секретарем, кимось на горілчаному заводі, збирачем податків, банкрутом, а зараз — він вихваляч свого минулого.

Кренлі засміявся, міцніше стиснув Стівенове плече й проказав:

— Про горілчаний завод — це ти чудово!

— Щось іще тебе цікавить? — запитав Стівен.

— А нині вам добре живеться?

— Хіба по мені не видно? — відрубав Стівен.

— Значить, — задумливо мовив Кренлі, — ти народився в достатках та в розкошах.

Останню фразу він промовив вільно й голосно — так він завжди виголошував спеціальні вирази, ніби хотів показати слухачам, що добре усвідомлює їх значення.

— Твоя мати, певно, немало вистраждала, — озвався він знову. — Невже ти не спробуєш вберегти її від нових страждань, навіть, якщо... Як ти думаєш?

— Якби я міг, — одказав Стівен, — мені було б неважко.

— Тоді спробуй, — порадив Кренлі, — зроби так, як вона хоче. Хіба для тебе це не дрібниця? Адже ти не віриш. Це лише формальність та й годі. А для неї — велике полегшення.

Він замовк, бо Стівен нічого не відповідав. Потім, немов думаючи вголос, сказав:

— Усе може бути ненадійним у такій смердючій купі гною, як наш світ, але тільки не материнська любов. Мати дає тобі життя, а спершу носить у своєму лоні. Хіба ми можемо щось знати про те, що вона почуває? Але що б вона не почувала, почуття матері принаймні правдиві...

Стівен, силкуючись уловити невиказану словами думку, мовив удано безпечно:

— Паскаль, якщо не помиляюсь, не дозволяв своїй матері цілувати його, боячись впливу її статі.

— Паскаль був свинею, — відрізав Кренлі.

— Алоїз Гонсага, здається, теж цього не дозволяв, — додав Стівен.

— Тож і він був свинею, — відповів Кренлі.

— А церква зве його святим, — заперечив Стівен.

— А мені чхати, як там хто його називає, — різко й рішуче озвався Кренлі. — Для мене він — свиня.

Стівен подумки зважував кожне слово і вів далі:

— Ісус теж, здається, на людях ставився до своєї матері не досить ласкаво, а Суарес, єзуїтський теолог та іспанський гранд, тим часом виправдує його.

— Чи спадало тобі будь-коли на думку, що Ісус був не тим, за кого видавав себе?

— Перший, кому спало таке на думку, був сам Ісус.

— Я хочу сказати, — вже твердіше мовив Кренлі, — чи спадало тобі будь-коли на думку, що він був свідомим лицеміром, як він свого часу назвав євреїв — гробом повапленим? Або простіше, що він був негідником.

— Такої думки мені ніколи не спадало, — відповів Стівен. — Та хотів би я знати — ти хочеш повернути мене чи відвернути себе від віри?

Він поглянув у обличчя приятеля й побачив на ньому брутальну посмішку, хоч Кренлі й намагався надати їй тонкої промовистості.

Голос Кренлі прозвучав рівно й упевнено:

— Скажи правду, тебе дуже вразили мої слова?

— Трохи, — відказав Стівен.

— А чому вони тебе вразили? — допитувався Кренлі тим самим тоном. — Адже ти переконаний, що наша релігія облудна, а Ісус — не син божий.

— Я зовсім не переконаний, — відповів Стівен. — Ісус скорше син божий, а не син Марії.

— Чи тому ти не хочеш причащатися, — запитав Кренлі, — що вагаєшся і припускаєш, що гостія може бути тілом і кров'ю сина божого, а не спеченою облаткою? Ти боїшся, що це правда?

— Так, — тихо відказав Стівен. — Я відчуваю й водночас боюся цього.

— Розумію, — погодився Кренлі.

Стівен, вражений цією останньою фразою, одразу ж додав:

— Я боюсь багатьох речей: собак, коней, вогнепальної зброї, моря, громовиць, машин, сільських доріг уночі.

— Але чому ти боїшся шматочка хліба?

— Мені здається, ніби за всіма цими названими речами криється щось недоброзичливе.

— Може, ти боїшся, що бог католиків вразить тебе насмерть і прокляне, якщо ти по-святотатському причастишся?

— Бог католиків міг би зробити це й зараз, — відказав Стівен. — Я більше, ніж цього, боюся хімічного процесу, що стався б у моїй душі внаслідок нещирої пошани до символу, за яким стоять двадцять століть авторитету й святобливості.

— А при найбільшій небезпеці, — запитав Кренлі, — ти б допустився цього святотатства? Наприклад, якби ти жив у ті часи, коли це каралося смертю?

— Я не можу сказати, як би було тоді, — відповів Стівен. — Можливо, що й ні.

— Гадаю, ти не збираєшся пошитися в протестанти?

— Я сказав тобі, що втратив віру, а не почуття власної гідності. Що ж то була б за полегкість — відкинутися логічного й послідовного абсурду й пристати на інший абсурд, нелогічний і непослідовний?

Вони підходили до Пембрука. Тепер, коли вони простували повільно неширокими вулицями, дерева й рідкі вогники в віллах діяли на них заспокійливо. Довколишня атмосфера добробуту й спокою примирля їх. За лавровим живоплотом у кухонному вікні блимало світло й чувся спів служниці. Вона чистила ножі й наспівувала коротко й уривчасто «Розі О'Грейді».

Кренлі пристав, вслухаючись, і мовив:

— *Mulier cantat*¹.

Лагідна краса латинських слів торкнула чарівним дотиком вечірню пільму, дотиком ніжнішим і переконливішим, ніж дотик музики чи жіночої руки. Ущухла суперечка в їхніх думках. Жіноча постать, схожа на постать співачки церковного хору, пройшла мовчки крізь пільму: постать у білих шатах, невеличка й струнка, наче хлопчача, вільно підперезана. Її голос, подібний до ламкого хлоп'ячого голоска, розходився довкола, заводячи в далекому хорі перші слова жінки, що пробивалися крізь сум і жалі початкової пісні страстей господніх.

— *Et tu cum Jesu Galilaeo eras*².

І всі серця розтоплювалися й тяглися до того голосу, що сяяв, як нова зірка, сяяв яскравіше на пропаракситоні³ і слабкіш, коли каденція згасала.

...Спів припинивсь. Юнаки рушили далі. Кренлі підкреслено ритмічно повторював кінець приспіву:

А після весілля
Щастя чекає нас осяйне
Кохая Розі О'Грейді
А Розі О'Грейді мене.

— Оце тобі справжня поезія,— зауважив він.— Оце справжнє кохання. — Із дивною посмішкою Кренлі зиркнув нишком на Стівена й сказав: — Може, ти не вважаєш це поезією? А тобі відомо, що означають ці слова?

— Спершу мені б хотілося поглянути на Розі.

— Її не важко знайти,— відповів Кренлі.

Капелюх з'їхав йому на чоло. Він зсунув його назад, і в затінку дерев Стівен побачив його бліде обличчя, обрамлене пільмою, й великі чорні очі. Так. Він гарний собою, а тіло у нього сильне й загартоване. Щойно Кренлі говорив про любов матері. Отже, він відчув страждання жінок, слабкість їхнього тіла й душі, і захищатиме їх дужою й рішучою рукою, і схилить перед ними голову.

— Що ж — час, уже час рушати! — Якийсь голос шепоче в самотньому Стівеновому серці, наказуючи йти, і говорить, що цій дружбі настає кінець. Так, він піде. Він не може домагатись чогось іншого. Доля його вирішена.

— Певно, я поїду звідси.

— Куди?

— Куди зможу.

— Так, — мовив Кренлі. — Може, тобі й важко зараз жити тут, але хіба через це ти їдеш?

— Мушу їхати, — відповів Стівен.

¹ Жінка співає (лат.).

² І ти теж був з Ісусом Галілеянином (лат.).

³ Вираз із наголосом на третьому складі від кінця.

— Але, — вів далі Кренлі, — ти тільки не гадай, що хтось тебе виганяє, якщо ти не хочеш їхати, або, що ти єретик чи вигнанець. Багато добрих католиків міркують так, як ти. Дивно? Церква — не лише кам'яна будівля і навіть не духовництво з їхніми догмами. Церква — це люди, що в ній народилися. Я не знаю, до чого ти прагнеш у житті, може, до того, про що ти казав мені тієї ночі, коли ми стояли на вулиці біля зупинки Гаркоут-стріт?

— Так, — сказав Стівен, несамохіть посміхаючись, що Кренлі має звичку згадувати місце, де висловлювалася та чи інша думка. — Тієї ночі, коли ти півгодини сперечався з Догерті про найкоротшу дорогу від Селлігепа до Ларреса.

— Недоумок! — заважив Кренлі з очевидним презирством. — Що він знає про дорогу від Селлігепа до Ларреса? Та й що він узагалі знає? Ото ще нікчема.

Він зайшовся довгим голосним сміхом.

— Ну, — мовив Стівен, — а пам'ятаєш, що було далі?

— Те, що ти сказав? — спитав Кренлі. — А, так, пригадую. Віднай-ти такий спосіб життя чи мистецтва, де б твій розум міг виявити себе із найбільшою свободою.

Стівен підняв капелюха на знак ствердження.

— Свобода! — повторив Кренлі. — А все ж ти не досить вільний, щоб допуститися святотатства. Скажи, зміг би ти грабувати?

— Спершу я старцював би, — відказав Стівен.

— А якби нічого не випросив, грабував би?

— Ти хочеш почути від мене, — відповів Стівен, — що право на власність умовне і за певних обставин грабунок не є беззаконня. Кожен грабував би на підставі таких засад. Але я так не відповім. Прочитай єзуїтського теолога Хуана Маріана де Талавера, той тобі пояснить, за яких обставин ти можеш законно вбити короля, і що краще — дати йому отруту в келиху або ж натерти нею одіж чи сідло. Запитай краще, чи дозволив би я комусь грабувати мене і чи, коли б він мене пограбував, я вимагав би для нього того, що зветься відплатою світського правосуддя?

— А ти зробив би це?

— Гадаю, — відповів Стівен, — цей учинок завдав би мені такого ж болю, як коли б мене пограбували.

— Розумію, — відказав Кренлі.

Він вийняв сірник і почав копирсатись у зубах. Потім недбало кинув:

— Слухай, ти збезчестив би дівчину?

— Вибач, — ввічливо мовив Стівен, — хіба цього не домагається більшість юних джентльменів?

— А як ти ставишся до цього? — наполягав Кренлі.

Останні слова Кренлі були для Стівена ніби клубок задушливого диму, що вже давно нависав над його свідомістю.

— Слухай, Кренлі, — одказав він. — Ти питав мене, що б я робив, а чого б не зробив. То я скажу тобі, що я зроблю, а чого не зроблю. Я не служитиму тому, в що більше не вірю, незалежно від того, чи зватиметься воно домом, батьківщиною чи церквою, і спробую виявити себе в якийсь спосіб, у житті чи в мистецтві, якомога вільніше й повніше, користуючись для самооборони єдиною зброєю, що можу собі дозволити — мовчанкою, втечею і хитрістю.

Кренлі схопив Стівена за плече й повернув його, тягнучи назад, до Лессон-парку. Він сміявся майже хитро і ніжно притискав його руку, ніби Стівен був дитиною.

— Хитрість! — промовив він. — Не може бути! Ти і хитрість! Ти поет, бідолаха!

— Ти знову схилив мене до визнання, — мовив Стівен, здригнувшись від цього доторку. — Так само я признався тобі в багатьох інших речах, хіба ні?

— Так, дитя моє, — відповів Кренлі все ще весело.

— Ти змусив мене зізнатись у своїх страхах. Але я скажу також, чого не боюся. Я не боюся самотності, не боюся постраждати за іншого, не боюся розлуки з усім, з чим мені доведеться розлучитися. І я не боюся припуститися помилки, навіть великої помилки, помилки, за яку каратимуся все життя, а можливо, навіть вічність.

Споважнілий Кренлі вповільнив ходу й сказав:

— Самотність, цілковита самотність. І ти не боїшся? А ти знаєш, що означає це слово? Не тільки відособлення від інших людей, а й коли немає жодного приятеля.

— Я ризикну, — відповів Стівен.

— А також коли немає того, — вів далі Кренлі, — хто міг би бути тобі чимось більшим, ніж приятелем, чимось більшим навіть, ніж найшляхетніший і найщиріший приятель.

Ці слова нібито зачепили якусь глибоку струну в його власній душі. Може, він говорив про себе, такого, як є, чи такого, яким хотів би бути. Одну мить Стівен мовчки споглядав його обличчя. Воно виражало байдужий смуток. Він має на увазі себе, він боявся власної самотності.

— Про кого ти говориш? — врешті запитав Стівен.

Кренлі нічого не відповів...

...16 квітня. У світі! У світі!

Чарують руки й голоси: білі руки доріг — обіцянкою міцних обіймів, і чорні руки великих кораблів, за якими стоїть місяць, — оповіддю про далекі народи. Простягнуті вперед руки мовби говорять: «Ми самотні — йди сюди». А голоси вторують їм: «Ми твої родичі». Вони повнюють простір і кличуть мене, свого родича, кваплять у путь і б'ють крилами своєї палкої, страшно молодості.

26 квітня. Мати вкладає куплені для мене, вже приношені речі. Молиться за те, каже, щоб далеко від домівки і друзів я спізнав, що таке серце і що воно може відчувати. Амінь! Хай станеться так. Я вітаю тебе, життя! У мільйонний раз я рушаю на пошук справжнього життєвого досвіду, і хочу в кузні своєї душі викувати ненароджене почуття мого народу.

27 квітня. Старий Батьку, старий майстре, помагай мені нині і завжди.

Дублін, 1904.
Трієст, 1914.

З англійської переклав
Ярослав СТЕЛЬМАХ

ДЖЕЙМС ДЖОЙС

I «ПОРТРЕТ МИТЦЯ ЗАМОЛОДУ»

З тріумвірату Марсель Пруст, Франц Кафка, Джеймс Джойс, який ми згадуємо, говорячи про «батьків» модерністської літератури, у нас найменш відомий останній.

В 1935—1937 роках група перекладачів, керована І. Кашкінім, переклала російською мовою десять епізодів «Улісса». Приблизно тоді ж були опубліковані «Дублінці». Але переклади «Дублінців» і уривків з «Улісса» стали бібліографічною рідкістю.

Пожвавлення нашого інтересу до творчості цього складного й суперечливого митця припадає на останнє десятиліття. Джойс писав у 1910—1930-х рр. Ми ж починаємо нове знайомство з ним лише тепер, а тому багато що в його книгах видається вже відомим; новації Джойса давно використовують у своїх творах інші письменники, і художні прийоми, які викликали колись сенсацію, не дивують сьогоденного читача.

Творчість Джеймса Джойса тісно пов'язана з його біографією. Він народився 1882 року в Дубліні, в дрібнобуржуазній родині, яка ледве зводила кінці з кінцями. В родині Джойсів було багато дітей, скрутні матеріальні обставини не дозволили батькам дати всім дітям добру освіту. Але старший Джеймс усе ж таки навчався спочатку в одному з найкращих єзуїтських коледжів, а потім у Дублінському університеті.

Юність Джойса була безрадісна. Домашні чвари, нескінченні пошуки дешевшого житла, атмосфера релігійного фанатизму в коледжі, постійна невдоволеність собою — таке матеріальне й духовне тло письменникової молодості.

Дитячі та юнацькі роки Джойса припадають на тяжкий період в історії його батьківщини. Ірландія, яку колись називали «островом святих та вчених», із часом перетворилася на «задвірки Європи», повністю підпавши під владу британського імперіалізму.

Кінець XIX—початок XX століття — період пробудження національної свідомості, боротьби ірландців за гомрул (право незалежного керування країною).

Важливою віхою в історії ірландської культури став літературний рух Кельтського Відродження. Його учасники прагнули, зокрема, відродити в англійзованій Ірландії національну, гельську мову.

Кельтське Відродження було явищем надзвичайно неоднорідним: націоналізм, який особливо виявлявся в зверхньому ставленні до всього неірландського, в прагненні відмежуватися від впливу європейської культури, передусім англійської, — не міг не призвести до того, що багато письменників, зокрема Д. Джойс, відійшли від нього.

В своєму творчому розвитку Джойс виявився неслухняним сином Кельтського Відродження. За своїми творчими вподобаннями він ближчий до європейської літературної традиції, зокрема, до традицій Ібсена й Флобера. І саме тому Джойс 1904 року з прокльонами на адресу ірландської церкви, політики й мистецтва залишає батьківщину. Власне, це було прощання назавжди. Джойс обрав свідомо долю вигнанця. Але всі його думки й плани, всі його твори — від реалістичних «Дублінців» до роману-алегорії «Поминки по Фіннегану» — якнайтісніше пов'язані з долею покинутої ним батьківщини.

Починаються роки мандрів: Париж, Трієст, Цюрих, знов Париж, знов Цюрих... Джойс їздить по Європі в пошуках роботи, яка дала б йому можливість прогудувати сім'ю, в пошуках видавця, який зважився б опублікувати його твори. Однак таких видавців було мало. Одні побоювалися політичних натяків у «Дублінцях» і в «Портреті митця замолоду», інші — зухвальства творчого задуму «Улісса» і його надмірного натуралізму. А

Джойс ненастанно відмовлявся викреслити з написаного бодай одне слово!

Джойс довго бідував, перебувавсь приватними уроками; слава прийшла до нього лише після того, як рішуча Сільвія Біч, що мала в Парижі книгарню «Шекспір і компанія», взяла на себе сміливість опублікувати, хоч і обмеженим тиражем, «Улісса» (1922 р.). Джойс одразу ж перетворився на метра, його літературного благословення почали домагатися початківці від Хемінгуея до Езри Паунда. Одні фетишизували Джойса, інші палили його заперечували. Але ніхто із сучасників не залишався байдужим до нього.

Творчість Джойса — явище неймовірно складне, яке не вкладається в рамки однозначних оцінок. Письменик-романіст, що руйнує класичні форми роману, і метр європейського модернізму, космополіт, який свідомо позбавив себе батьківщини, і ірландський патріот, гордість національної культури...

Як справедливо зазначає радянський літературознавець Є. В. Корнілова, джойсівська критика буржуазної цивілізації «безперспективна, бо він переконаний в одвічній порочності людського суспільства...»

Митець щиро уболіває за людину, але не вірить у її можливості; звідси — песимізм, відхід від реалізму, від правди життя, звідси — світоглядна позиція, неприйнятна для читача, вихованого на гуманістичних ідеалах, на вірі в історичну перемогу соціальної справедливості.

Зрештою, якщо співчуття індивіду — жертві капіталістичного способу життя набуває форми поминок по цьому індивіду, не кличе до перебування віджилого ладу, — то таке співчуття принижує людину, обеззброює й паралізує її перед лицем жорстокої дійсності.

Але повернімося до «Портрета митця замолоду». Спочатку кілька слів про його створення. Дати, поставлені рукою самого Джойса: 1904 р., Дублін, — 1914 р., Трієст. Робота над цим твором тривала десять років. У ці роки письменник працював і над «Стівеном-героем», романом, що тематично дуже нагадує «Портрет». «Стівен-герой» тепер виданий в Америці, але становить інтерес тільки як розгорнута чернетка «Портрета», як матеріал для вивчення еволюції творчої манери Джойса.

І в «Стівені-герої», і в «Портреті митця замолоду» йдеться про дитячі й юнацькі роки Стівена Дедалуса, ге-

роя, з яким ми згодом зустрінемося в «Уліссі». За жанром обидва романи є різновидом поширеного в європейській літературній традиції від Філдінга до Флобера «роману виховання». В цьому романі надзвичайно докладно відтворюється розвиток людської особистості, її становлення під впливом життєвих обставин.

Джойс не просто розповідає історію юнака, що виріс в Ірландії на роздоріжжі двох епох. Він розгортає перед нами складний шлях формування митця за умов тогочасної ірландської дійсності. Етапи цього розвитку повторюють історію життя самого Джойса. Дитинство в родині, що в мініатюрі репрезентує ірландське суспільство тих часів, навчання в єзуїтському коледжі, релігійні сумніви, бунт і втрата віри, самоусвідомлення себе як творця, поета, заперечення ірландської дійсності, намагання і, нарешті, остаточне рішення покинути країну.

Матеріалу вистачить на грубезний том. Але «Портрет» за своїм обсягом — скорше велика повість. На цій обставині, такій незвичній для традиційного «роману виховання», варто зупинитися докладніше. Тут — особливості поезії Джойса, які пізніше були засвоєні західноєвропейським романом.

У джойсівському різновиді «роману виховання» немає детальних подробиць, епічною неквапливою розважливості. Всі чинники, що зумовили розвиток Стівена, очевидні, але подано їх в якісно інший спосіб: Джойс відбирає найхарактерніші, на його погляд, моменти з життя героя або найяскравіші його спогади. Ось йому, ще хлопчику, розповідають казку, а ось він, майбутній письменник, зачарований магією слова. Ось його віддали до школи, і він, стоячи коло хвіртки, чує, як батьки прощаються з ним, а далі — відчуття незатишності й самотності серед однолітків, хвороба, несправедливе покарання, проповіді настоятеля, хвилини зневіри, душевна порожнеча, поетичне натхнення.

Дійсність і життєвий досвід героя відтворюються в романі не в хронологічному порядку; спогади примхливо вихоплюють з минулого ті чи інші сторінки життя. Таким чином, Джойс порушує закони класичної реалістичної оповіді. Співвідношення світ — людина — свідомість суб'єктивно перенакшуеться на співвідношення людина — свідомість — світ.

Така художня трансформація виникла в літературі початку ХХ століття не випадково. Вона була про-

диктована цілим рядом соціальних чинників, що вимагали перегляду поняття особистості: загибеллю вікторіанства як ригористично-пуританського погляду на особистість, першою світовою війною, що повністю змінила ліберально-буржуазні уявлення про світ і людину, новими відкриттями в галузі фізики, філософії, психології. Картина світу ускладнилася, а людина вже не могла так сміливо претендувати на звання «вінця творіння».

Мистецтво, цей барометр історії, давно відчувало зміни, що насуваються. Вони відбилися, хоч і в непевній, невизначеній формі, в творчості деяких англійських письменників на зламі століть. Їх відчував Генрі Джеймс, про них писав Р. Л. Стівенсон у повісті «Дивна історія доктора Джекіла й містера Хайда», про них думав і Оскар Уайльд. Отож «Портрет митця замолоду» узагальнив мистецькі пошуки того часу, звідси — особливий характер цієї нервової, психологічно суперечливої, але життєво правдивої прози.

Джойс підпорядковує своє перо новому суб'єктивізованому світобаченню. І тому дійсність інколи стискується до розмірів короткого натяку чи асоціації (спогад про зелену шітку, яку тітка Стівена тримала на згадку про патріота Парнела). А водночас деякі епізоди, на перший погляд начебто незначні, подаються надзвичайно докладно й скрупульозно.

У літературі про Джойса поширена думка, що Стівен Дедалус — це двійник письменника. Але це не так.

У своїх листах Джойс неодноразово висловлював своє іронічне ставлення до Стівена. 1905 р. він писав до свого брата: «Єдина відома мені книжка, схожа на мою, — це «Герой нашого часу». Звичайно, моя книжка набагато довша і герой М. Лермонтова — аристократ, розчарована людина й сильна бестія. Але подібність — у меті й назві, а іноді і в іронічній трактовці».

Джойс досить докладно наводить у романі естетичну, власне, естетську теорію Стівена. Стівен прагне спорудити свою «башту із слонової кістки». Недаремно він надає такого значення своєму прізвищу — Дедалус, яке нагадує про міфічного творця. Недаремно він почуває себе гордим, незалежним Ікаром, що злетів до сонця.

Що ж до Джойса, то він розуміє ці міфологічні паралелі інакше, тверезіше: Дедалус уславився не тільки своєю творчою сміливістю, а й лабіринтом, який він створив для царя Міноса. А його син Ікар злетів до сонця і — загинув.

Для Джойса, який з шкільних років звик до алегорій, дуже важливі ці двозначні символи. Його герой одержимий пошуками істини. Але це пошуки в хащах духовних і творчих протиріч.

У світовій літературі з іменем Джойса пов'язане становлення методу «потoku свідомості». Але в «Портреті» ще немає типових ознак цього методу. Лапідарність «Портрета», зсув інтересу від речової дійсності до психічної, своєрідна композиція книги, побудованої, як п'ятиактна п'єса, напружена увага до внутрішнього життя героя свідчать про те, що Джойс, поки що, додержуючись рамок класичного роману, готує ґрунт для переходу від внутрішнього монолога — до «потoku свідомості», в якому закони логіки відступають під натиском алогічності несвідомого.

«Портрет митця замолоду» — перлина в творчості Джойса. Хоча Джойс уславився передусім своїм «Уліссом», «Портрет» з художньої точки зору — найдосконаліший твір письменника. В ньому письменник ще уникає крайнощів і суперечностей, що позначають прозу «Улісса».

Євгенія ГЕНІЄВА

Москва.

СЕБАСТІАН БРАНТ

(біля 1458—1521)

КОРАБЕЛЬ ДУРНІВ

(Уривки)

ПРОТЕСТАЦІЯ

Як «Корабель» писав я віршем,
Віддавшись злигодням найгіршим,
Як став у нього дурнів брати, —
Не мав на думці їх купати!
Волав усяк непутнім гласом,
Щоб не лишив його я часом.
Та завзялись якісь нездари
(Сидівши, мабуть, коло чари)
Вставлять в мій твір свої рядки.
І не гадали ж диваки,
Що в них настануть дні гарячі —
Вчеплю я уші їм ослячі.

Я й сам поліпшить вірш хотів,
Та гірше буде й поготів,
Коли рядок чужий втулити,
Якого гріх і похвалити.
Мій вірш урізатъ стане хисту,
Та не збагнеш у ньому змісту.
А вірш тяжку потерпить муку,
Поки пошлють його до друку.
Хороше й місце можуть дати,
Писання ж вийде слабувате.
Не раз, було, душею млів,
Карався тисячу разів,
Що стільки розуму доклав,
А без вини я винним став,
Що людям те подав до рук,
Чого б і сам не дав у друк.

Кораблю, в путь! Щасти нам, боже!
Не всяк родити дурнів зможе.
Бери, стерничий, руль, секстант!
Я дурень теж — Себастьян Брант.

Хто вік за модами пильнує,
Той сам собі ганьбу готує
І дурнів при собі гуртує.

ПРО НОВІ МОДИ

Те, що ганьбою в нас було,
Тепер пошани набуло.
Краса чоловічини — борода.
А й він, як жінка, без стида
На себе вихлюпне олію,
Понікуди оголить шию,
В обручках ходить, в ланцюгах,
Як той невольник в кайданах.
Смолистий чуб зав'є в кільце
Та ще розіб'є і яйце,
Убгає в кошика волосся,
Щоб краще в кучері вилося.
Той сушить голову в вікні,
Той проти сонця, на вогні.
Цілком сучасний одяг мужа,
Та розкошує в ньому мужа,
Бо одяг має силу зборок
І складок, згорток, фалд, оборок;
Іх є і в пальтах, в сорочках,
В пантофлях, штанах, у плащах:
Костюм єврейський знов ожив.
Закон у мод: приплив — відплив.
Це знак, що вабить нас пиха
На стежку сорому й гріха.
У нас царює пані Мода,
А нам від неї тільки шкода.
Вона убрання утинає,
Аж ледве пуп не виглядає.
Геть, націє німецька, моди,
Вони — ганьба і глум природи! —
Являють те, що вкрити слід!
Заполонив порок весь світ!
Не може далі так тривати.
Як одкоша цьому не дати,
То далі піде в нас ще гірш.
Ціна всім буде мідний гріш.

Чи сам спочину в темі гробниць,
Чи, підло вбитий, ляжу ниць,
А не зречуся я дурниць.

ДУРНІ В СТАРОСТІ

Я дурень, цілий вік прожив,
Ума ж нітрохи не нажив.
Дзвоню в сто літ я бубонцями

Тим хлопцям, що не мають тям.
Владар над дітьми з юних літ,
Ім залишаю заповіт.
Як хочеш в рай, то ось порада:
Мій приклад є цьому завада.
Я вчу, чого мене навчали,
Та хочу, щоб і шанували.
Насмілюсь хвастати ганьбою,
Що скрізь в дорозі йшла за мною.
Я всіх морочив, я кипів,
Казився я, впадав у гнів.
А що не встиг ще сам зробити,
Те Ганс мій зможе довершити.
І довершив він, може, досі б
На свій дурноголовий спосіб.
О, стане справжнім дурнем він.
Всі скажуть: «Вдався в батька син!»
Він за заслуги немалі
Поїде в нашім кораблі.
На тому світі нам радіти,
Що нас на цім заступлять діти.
Усі обманюються нині,
Що старість з мудрістю — єдині.
Переконалася ж Сусанна:
Мораль в старих не бездоганна.
Старий глупак впаде в неславу,
Як стане жити не по праву.

Хто злегковажить верховою,
Коня не стримає вуздою,—
Той навзнак гримне між юрбою.

ПРО НЕОБАЧНИХ ДУРНІВ

Хто з пані Дурістю здружився,
Жалкує потім: «Помилився!»
Берись до діла з головою,
Обачним будь перед їздою.
Хто після вчинку жде поради,
Нехай нетямиться з досади,
Хто вчинки зважить передвсім,
Митець у заході своїм!
Коли б Адам подумав краще,
Не їв би яблуко він натще,
То їх із Євою обох
Не виганяв би з раю бог.
Поміркувавши, Йонафан
Розкрив би Тріфонів обман;
Підступних би не взяв дарів,
Жахної смерті б не зустрів.
Мав Юлій Цезар дар багатий
Провадить бій, вести дебати,

Та, живучи у мирі й щасті,
Недбалий, не минув напасті:
Зневажив лист, а в тім конверті
Застерігалось від смерті.
Прорахувавсь і Никанор:
Продав качок, та не з комор,
А тих, що їх і не впіймав,
От головою і наклав:
Кат руку й голову відсік
І вирвав з коренем язик.

Діла ідуть тоді прекрасно,
Коли їх роблять своєчасно.
А хто все чинить хапкома,
Той тільки ноги полама.

Глупак в Венеринім полоні:
Стриба в красуні на припоні.
Всяк потурає, невгомний.

ПРО ДЖИГУНІВ-ЗАЛИЦЯЛЬНИКІВ

— Венера я, богиня вроди,
Із Гансової я породи.
Струнка, вертка і палкозада,
Для дурнів справжня я принада.
Гуртом до себе їх маню,
На дурня всякого зміню.
Від чарів хто моїх не млів?
Згадаймо лиш Цірцеїн хлів,
Каліпсо, знаних чарівниць...
У мене влада — без границь!
Хто дума: він розумний, хитрий, —
Йди до блазеньської макітри.
Завдам я ран — то вже навік:
Ніякий не загоїть лік.
Мій син малий, але дитяті
Безвусі коряться й вусаті,
Й самі стають немов дитя —
Не скажуть слова до пуття.
І голий син. Це, бачте, знак,
Що не сховать жаги ніяк.
Любов простори всі здолає,
Тому, що в сина два крила є.
Любов примхлива і настійна,
Як все на світі, непостійна.
Амур узяв до вмілих рук
І сагайдак, і пружний лук.
В сагайдаку не злічиш стріл,
Дурні для них — найкраща ціль.
У кого влучить та стріла,
Тому на розум ляже мла,
Вогонь все випалить дотла.
Нема від нього оборони.

Вогонь забрав життя Дідони.
 Медеї зніжена рука
 Була безжалісна така,
 Що, як горіти стала, клята,
 Ввергла в огонь дітей і брата.
 Вогонь цей, сам лихий з природи,
 Великої накоїв шкоди:
 Зазнав кентавр біди від нього,
 А Троя — нищення страшного,
 Сафо з гори упала в море,
 Сирен на згубу чулись хори.
 Один філософ змаливсь так,
 Що мчав з дівчатком, як рисак.
 Перед вогнем таким безсилий,
 В повітрі був повис Вергілій.
 Пішов Овідій у вигнання
 За курс науки про кохання.
 Той мудрості б узяв висоти,
 Та думка в нього — про зальоти.
 Хто полюбля жіночу стать,
 Тому ученим трудно стать.
 Де шани вишнього зажити,
 Як треба дамі услужити?
 Всіх невигод і шкод від блуду
 Я перелічувать не буду.
 Найбільший сором же з усіх —
 Розпуста між людей старих.
 Той дурень, хто поймав би віри,
 Що в блуді він додержить міри:
 Розпусники і мудреці
 Не всидять на однім стільці.
 І той казатиме дурниці,
 Що блуд сховає в таємниці.
 Так буде кращий рішенець:
 Ковпак на голову — й кінець!

Той і помре нещасним злиднем,
 Хто в шинку гостем був завсідним,
 А для п'яничок — братом рідним.

ГУЛЬТЯЇ-П'ЯНИЦІ

Помер би інший від опою.
 А він не має й дня спокою,
 І в шлунок пхає і влива
 Без ліку їжі і питва,
 Немов того й з'явився в світ,
 Щоб свій наповнити живіт,
 Щоб винограду весь врожай
 За три дні винищити вкрай.
 Тож хай ненатлий мудрагель
 Іде в блазенський корабель!

Ой дасться ще взнаки вино,
Отруїть старість нам воно,
Як затрясуться руки й ноги,
Що і ходить не буде змоги.
Немає шкідливіших справ,
Що їх від чарки світ зазнав.
Той не мудрець, хто вдень і вранці
Шукає радощів у шклянці,
Хто п'є-гуля без відпочинку,
Хто зна дорогу лиш до шинку.

Біда, хто п'є і день і ніч.
Хто ж знає міру, інша річ.
Ной тільки раз вино і пив,
Хоч він був перший з винарів.
Вино і мудрих пхне в bagno,
І ковпаки їм дасть воно.
Коли ізраїльський народ
Вливав, було, надмірно в рот,
То після випитих пляшок,
Співав пісень, водив танок.
Колись була синам Аарона
Від бога строга заборона —
Не пий вина ніяким чином.
А ми попів від чарки спиним?
Ми ж часто бачимо: п'є піп
І напивається, як чіп.
Спізнався й Олоферн з бідую
І поплатився головою.
Бо пив, як той пияк останній.
І Александр не раз був п'яний,
Свій сан ганьбивши, те робив,
За що пізніше червонів.
П'яниці хтиві і запеклі
Таки наплачуться у пеклі.

Як воля є — нема рабів.
Не будь вина — ніхто б не пив.
Хто любить чарку й кусень ситий,
Тому в добробуті не жити.
Обсядуть злидні батька з сином,
Коли бенкетам безупинним,
Як не крути, настане край, —
А кожен пив, як той бугай.

Гадає дехто день при дні
Проводить весело в гульні.
Шинкар приносить на закуску
Смачну воловину і гуску,
Мигдаль і фіги до вина.
А сплатить хто? Ніхто не зна!
Будь в чарці мудрості краплина, —
П'ючи, мудрішала б людина.
В нас випивають без турботи.
Ще й додають гостям охоти:

«Твоє здоров'я!.. Будьмо!.. Пий!..
Іще по одній... Ще налий!
За тебе п'ю... А ти за мене...» —
І узливання йде шалене.
У склянку — раз. У глотку — два.
Болить і шия, й голова.
Чи більша дурість є на світі,
Щоб по-дурному так-от пити?
Колись давно писав Сенека
Про тих, хто п'є не з чарки — з глека:
«Тепер тверезі не в пошані,
Тепер у шані тільки п'яні.
Тоді ти станеш знаменитий,
Як смак узнаєш в оковитій».
Звертаю слово я своє
До тих, хто пиво часто п'є.
Чи отакому ненажері
Не показать часом на двері?
Розумний в міру п'є, глупак
І цілу бочку вип'є всмак.
Та здоровіший той буває,
Хто по маленькій наливає.
Приємний в роті смак вина,
В утробі ж мука це страшна.
Всю кров отруїть ненароком,
Мов василіск прониже оком.

Хто звів себе в лікарський сан,
А хворого погіршав стан,—
Невіглас той і шарлатан!

ПРО ЛІКАРІВ-ШАРЛАТАНІВ

Той лікар зробить не до речі,
Що, дивлячись на склянку сечі,
Промовить хворому: «Стривай,
Поглянуть в книгу треба вкрай;
У книзі я таке знайду,
Що миттю з ліжка підведу!»
І поки возиться з томами,
Везуть недужого до ями.
Гуртами лізуть в медицину,
А тільки й знають, що рицину
Та трохи ще про всякі трави
(Баби цієї вчили справи!).
Є знахарі такі дотепні, —
Від всіх недуг зціляти степні,
Не розбираючи при тому,
Що дать малому, що старому,
Що чоловікові, що жінці,
Де болі — в серці чи в печінці.
Жмуток трави і діжка масті —
Ось лік од всякої напасті:

В нім знати силу чудодійну,
Що й перелом, і рану гнійну,
І виразку, і почечуй —
Усе тим пластирем лікуй!
 Хто масті ужива чи трави
На чисті очі, чи каправі,
Хто без води поставить клізму
(З Цуости в цьому приклад візьме!),
Подібний той до адвоката,
З якого користь малувата,
Бо вас він візьме в оборону,
Як слід не знаючи закону.
Й священник теж йому до пари,
Який не знає, що за кари
На тому світі грішних ждуть,
Чи в рай, чи в пекло їх пошлють.
Розправся з дурнем ти сьогодні,
Бо завтра будеш сам в безодні.

Пустився б інший в дальню путь,
Як нападе на жінку люту, —
Щоб трохи спокою здобуть.

ПРО ЗЛИХ ЖІНОК

Я вже казав свого часу
(Бо здавна хрест важкий несу):
Про жінку не скажу лихого,
Котра себе поводить с т р о г о;
Та вічно чутиму догану,
Коли я змовчу про п о г а н у.
Як жінка з мудрістю знайома,
Її минає осорома.
 Муж добрий в доброї жони
І сатана — у сатани.
Як ница вдача у жінок —
Не оберешся балачок:
Вищання, крики, гризотня
І уночі, і серед дня;
У всіх кімнатах пил до стелі.
Не мовкне сварка і в постелі,
Не має чоловік спокою
Із вередливою жоною.
Він проповіді вислухає
Й тоді, як пастор, засинає.
Тягнути з жінкою каната —
Це тільки часу марна трата!
 На людях інша мила й тиха,
А дома — гірш лихого лиха:
Йй прикро, завдають страждання
Одвічні мужові повчання.
 Загинув справді чоловік,

Як у дружини злий язик.
Як часом жінка розгнівиться,
Вона лютіша, ніж левиця,
Що левенят оберігає,
Коли на них біда чигає.
Як глибше речі осягти,
То можна висновку дійти:
Немає гіршого у світі,
Як із тонкої пряжі сіті,
Що на сильця жінки готують,
Коли на бовдурів чатують.

Від трьох речей тремтить наш світ
(Четвертої — бажать не слід!):
Від хама, що зробився паном,
Від дурня, що напився п'яним,
Від чоловіка, що душею
І тілом зв'язаний з змією;
А де служниця вийде в пані,
Там родовід у занедбанні.

І є три речі ненажерні
(Четверта — теж належить скверні):
Жона, земля, пекельна паша.
Давай їм вдосталь все найкраще!
Огонь не скаже: «Спокій дай!
Доволі, дров не підкладай!»

Не міг збагнуть я трьох речей
(Четверта — пострах для людей):
Орла, котрий злетів над тучі,
Змію, що виповзла по кручі,
Та корабля у морі піннім,
Та мужа з розумом дитинним.

А то й таке бува з жінками:
Була на гулях з парубками
І ще й губів не остудила,
А каже: «Зла я не вчинила!»
Одне: що дах дірявий в зливу,
Що мати жінку злу й сварливу.
Той уживеться й з сатаною,
Хто жив із відьмою такою.

У дурнів непомильний знак:
Хто легновірний — той глупак,
Він обмовляє людей мастак.

ПРО ОБМОВЛЯННЯ

Яку дурницю де не взнає,
В свою макітру все вбирає,
Чуткі до брехень має вуха:
Така людина — каплоуха.
Той заслужив на кару строгу,
Хто нападає із-за рогу.

Нещасна жертва і не жде,
А він зненацька й нападе.
Удар з-за рогу чи з-за спини
В нас піднесли в мистецтво нині.
Навчилась бити негідь кожна,
Що й відпарирувать не можна
Чи то обмову, слово хибне,
Чи зраду і тому подібне.
Бо можуть скрасить, все зам'яти
І вашу честь заплямувати —
В нас легко вірять кривді слів
Наклепників і брехунів.
Тому, кого зганьбить обмова,
Ніхто не дасть сказати й слова.
Він оборони не здобуде,
Йому неправий вирок буде.
«Ви винуваті!» — твердо скажуть,
В мішок упхнуть та ще й зав'яжуть!
Не слухав би жону свою —
Адам лишився б у раю.
І Єва, стриматися б їй,
Не слухати б, що каже змій,
Не вірити б йому, нікчемі, —
То й раювала б у Едемі.
Є сенс у істині безспірній:
Страждає той, хто легковірний.
Нікому ти не довіряй:
Весь світ обманливий украй.

До нас, братове, приставай!
Ми пливемо в казковий край!
(Та сіли в твань, хоч пропадай!)

КОРАБЕЛЬ НЕРОБ

Число дурних не йде на спад.
Ні, незнищеним є наш брат!
В усіх країнах споконвіку
Водилось дурнів тих без ліку!
З Блазенополя в Дурноштадт
Прямує не один фрегат.
Побувши у Монтеф'ясконі,
Причалимо і в Наррагоні,
А там в дурляндський рушим край,
В обітований дурням рай.
Попомандруємо морями,
Поплаваєм над берегами,
Поки в незнаному краю
Вітчизну заснуєм свою.
Кружляєм хвилями, блукаєм,
Куди плити, самі не знаєм,

На милість віддалились стихії, —
На розум свій нема надії.

Давав нам дурнів кожен порт,
Приймали всюди ми на борт,
Як пасажирів наших палуб,
П'яниць, що почтом згодом стали б
Тих, що, жадавши різних благ,
Ішли під наш блазенський стяг.
Було, пливем ми навмання,
Бо в нас ні вміння, ні знання,
Пливем ми, тремтячи від жаху,
Бо компас нам не вкаже шляху,
Не знаєм лоцій ми і карт,
Бій склянок — їх лічить не варт;
По зорях теж не втнем іти,
То чи ж досягнемо мети?
З обох боків громаддя скель
Грозяться знищить корабель,
Від нього й сліду не лишити,
Щоб всіх до одного втопити.

Під час плавної чимало флот
Міфічних надививсь істот.
З циклопом стрілися жорстоким
(Зробив його Улісс безоким).
Те око зразу оживає,
Як близько дурня зачуває.
Зростає око на весь лоб:
На дурня жадібний циклоп!
І рот його росте до вух,
Щоб глупаків хапать як мух.
А ті, що дивом рятувались,
До лестригонів би попались.
Порода їхня дуже ласа
До поживного дурнів м'яса.
А дурнів кров! Для них вона
Солодша меду і вина.
Люд, прислужившись їх жадобі,
Оселю знайде в їх утробі!

Це все Гомер скомпонував,
Щоб до уваги кожен брав, —
Не рвався в море легкодумно.
Пораду він хвалив розумну
Улісса, славного героя,
Перед яким упала Троя.
А потім в морі десять літ
Яких не знав він тільки бід!
Але всякчас йому служила
Кмітливість, хисту ясна сила.
Та й він біді не запобіг,
І сам себе не устеріг.
Зірвалась буря, і за мент
Розбила корабель ущент.

Всіх друзів вірних потопила,
І весла знищила, й вітрила.
І от в хвилини ці похмури
Лише вцілів Улісс од бурі.
Ледь-ледь до берега доплив
І про пригоду розповів.
Коли ж прийшов Улісс потому
За старця вдягнений додому,
Коли ступив він на поріг,
Ніхто пізнати його не міг.
Лиш пес пізнав, цей друг людини.
Та потерпів герой від сина.

Що ж діється у нашій флоті? —
Шукаєм щастя ми в болоті.
Наскочили на мілину...
Прийшов, напевне, край судну!
Лишились клапті від вітрил,
І щогли зламані навпіл,
Зробити б нам якогось плота,
Так хвиль несила побороти.
То раптом вал до хмар підкине,
А то занурить у глибини.
Як злого вітра не кляни —
Не зніме нас із мілини.
Далеко ми не Одиссеї,
Щоб вийти із халепи цієї.
Щоб з нами так було, як з ним:
Все втратив, а вернув свій дім.

Пройшли ми в морі довгі милі,
Але бурхливі, грізні хвилі
Топили наші галіюти
І розганяли шхуни й боти.
Бездонні ненажерних вирів
Пожерли дурнів-пасажирів.
Упав за борт і капітан.
А безугавний ураган
Жене у море горе-флот,
Немудрий топлячи народ.

Метою всіх далеких плавань
Є Мудрість — найтихіша гавань.
Міцніш кермо в руках тримай,
Завчасу шлях свій визначай.
І якщо ти розумний зроду, —
Найбільшу знищиш перешкоду.
Бо глупаків і так задосить.
І як земля їх тільки носить?!
Той істинний між нас мудрець,
Хто долі власної творець.
Розумний той, хто розуміє,
Чого в житті своїм воліє,
Хто іншу слухає людину,
Й її поради знає ціну.

Хто ж тих і других зневажає,
Хай в корабель дурних сідає.
Дарма, що в наш він не потрапив,
На другий хай спішить по трапу.
Нехай в гурті сидить він тісно
Й виводить «Гаудеамус»-пісню
З своїм братерством заодно:
Забрало море їх давно,
Та й ми загинем все одно.

Я дурнів вам усіх назвав,
Щоб кожен їх упізнавав.
А стать мудрішим би воліли, —
Поможе вам мій друг Вергілій.

МУДРЕЦЬ

Нам доведеться без кінця
Шукать такого мудреця,
Який би сам себе судив,
Свій розум, мудрість оганьбив;
Щоб був вимогливим до себе,
Не тим, що князеві це треба
Чи заманулось буйній черні.

Такий, як борошно у зерні,
Щоб жодної не в'їлось плями,
Навряд чи знайдеться між нами.
Але як трапиться мудрець,
То буде ось його вірець:

Ще поки день в сузір'ї Рака,
Ніч — в іншій знаку зодіака,
Думки щоразу все нові
В його снуються голові:
Чи темна тінь з кутка якого
Не впала часом і на нього?
Чи не сказав щось недоречно,
Чи не повівся з ким негречно?
А чи пряма у нього путь?
Спокуси з неї не зведуть?
Вночі не дасть заснути клопіт:
Собі самому чинить допит —
Що він за цілий день зробив?
Чи перед ким не завинив?
Чому не виконав того,
Чом діла не скінчив свого?
Чом іншим кращого не раяв?
Чом дорогий він час прогаяв?
Чому над тим перетрудився,

А намір наміром лишився?
Дивується він дивним дивом,
Як міг він бути нечутливим,
Коли чужу побачив муку,
І бридивсь подавати руку?
Як смів сидіть сумирно й тихо,
Коли людей спіткало лихо?
Там честі він не уберіг,
Тут взяти вигоди не зміг;
Грішив очима, і устами,
І сластолюбними думками;
Не міг пориви ті збороть,
Що їх диктує тлінна плоть.

Отак від рання до смеркання
В його душі іде змагання.
І зважає він знову й знову
І кожне діло, й кожне слово.
Згадає все, що з ним було, —
Добро ухвалить, зганить зло!

Так мудрі вік проводять цілий:
У віршах вславив їх Вергілій.
Хто на землі подібно жив,
Той в бога ласки заслужив,
Хто шлях пройшов прямий і чесний,
В отчизні буде він небесній,
Що, — вірю, — господи, пошлеш
Себастьяну Бранту теж!

*З німецької переклав
Феофан СКЛЯР*

ВОЛОДАР СЛІВ

Про творчість Мартіна Вальзера

Запитайте будь-якого західнонімецького літературознавця, кого він залічує до найвизначніших письменників ФРН, і той майже напевне назве — серед трьох-чотирьох інших — ім'я Мартіна Вальзера. Тим часом у нас ім'я це мало відоме: п'єса «Дуб і кролик», надрукована у № 2 журналу «Иностранная литература» за 1974 рік, — перший переклад з Вальзера російською мовою, а вміщена там же стаття І. Млечиної «Від катастрофи до зцілення» (№ 4 за той же рік) — перший серйозний критичний відгук на його творчість. Вже після цього видавництво «Прогресс» випустило томик Вальзерових п'єс.

Чи недобачили ми Вальзера? Певною мірою, так. І все-таки річ не тільки в цьому. Більш-менш однозначно визначити своє ставлення до його оповідань, романів, п'єс не завжди спроможні й співвітчизники письменника. «Мартін Вальзер — егоцентрист», «Він руйнує роман, бо не довіряє йому», «Його словниковий запас різючий», «...Вальзер топить своїх персонажів у блискучій мові», «Володар слів, розчарований у слові» — такі й подібні оцінки, що стикаються одна з одною, протистоять одна одній, можна наводити десятками з відгуків про Вальзера, рецензій на Вальзера, статей про нього.

Ось як починається, наприклад, рецензія західнонімецького критика Ф. Зібурга на Вальзерів роман «Половина гри» (1960): «Коли цю новонароджену книжку давали мені в руки — дуже обережно, з коментарями, що викликали мало не релігійний трепет, — клен ще стояв у повному своєму вбранні. Птахи ще не поклювали ягід з горобини, і каштани тільки-но почали жовтіти. Сьогодні, коли вона прочитана, дерева стоять голі, а між

кущами шурхотить обпале листя. Я насили подужав майже дев'ятсот сторінок. Тому що весь час втрачав нитку оповіді, захоплюючись досить похмурими жартами автора, якого вся історія в цілому, здавалось, антрохи не тішила».

Отже, це роман безпорадний, роман поганий? На думку Зібурга, якоюсь мірою справді безпорадний: громіздкий, багатослівний, у чомусь недовладний, внутрішньо непропорційний, як «здохлий слон на тачці» (така назва рецензії). Але не поганий, не безталанний. З тієї простої причини, що його автор «володіє мовою краще за всіх письменників свого покоління», що «письменник цей — геній німецької мови».

Той, хто познайомився б з «Половиною гри» тільки з рецензії Зібурга, мав би право подумати, що йдеться про роман чисто експериментальний, суто новомодний, скроєний за останньою модерністською модою. Щоправда, читач «Всесвіту» може здивуватись: адже він уже знає «Філіпсбурзькі подружжя» — книжку добротного-реалістичну, певною мірою навіть трохи «старомодну». Проте вона написана ще в 1957 році, і за час, що минув відтоді, митець міг (у мінливих західноєвропейських умовах) стати зовсім іншим. Він і став іншим. Причому не тільки в 1960 році, а й у 1973-му, коли сказав у статті «Як і про що розповідає література», що «художня діяльність сама собою великою мірою соціальна; вона — вираження ситуації класів». І з цієї позиції Вальзер засудив формалістичне експериментаторство: «Авангардистом називає себе найчастіше письменник аполітичний, тобто той, хто, сам цього не помічаючи, виступає на боці існуючого ладу; інакше кажучи, авангардист — це консерватор».

І Вальзера — автора цих слів, бере під захист Оскар Нейман — член ЦК НКП, один з видавців мюнхенського марксистського журналу «Кюрбіскерн»: «Протягом ряду років він налжжить до тих письменників ФРН, які виступають у перших лавах бійців за антиімперіалістичну солідарність, за співробітництво літераторів на антимонopolістичному профспілковому ґрунті, за реалістичне мистецтво».

То хто ж такий Вальзер — авангардист чи противник авангардизму, словесний трюкач чи соціальний критик? Між його інтерпретаціями нема в цьому розумінні згоди не тільки тому, що їхні погляди — також «вираження ситуації класів». Причина і в певній суперечливості Вальзерового творчого шляху.

Мартін Вальзер народився 24 березня 1927 року у Вассербурзі на березі Боденського озера. Батько його був трактирником, коринним — з діда-прадіда — жителем цих прикордонних із Швейцарією місць. Лісистий і гористий, аграрний і патріархальний німецький Південь досить істотно вплинув на творчість Вальзера (згодом він і сам засвідчить це в есе «Краєзнавство»). Письменник і сьогодні живе на березі Боденського озера, в околицях Фрідріхсгафена; дія його книг не сягає на північ від Штутгарта. Та й учився він на півдні — у швабському Тюбінгені, у професора Фрідріха Байснера, знавця творчості Кафки.

Важко сказати, що було тут «куркою», а що — «яйцем». Тобто чи Байснер захопив Вальзера Кафкою, чи той прийшов саме до Байснера, бо зацікавився Кафкою. Хоч би як там було, Вальзер не тільки як дисертант дослідив форму роману Кафки, а й як письменник спочатку наслідував автора «Перетворення».

Працювати для газет, журналів, радіо він почав, ще бувши студентом, проте перший літературний успіх принесла йому тоненька книжечка оповідань, названа — за першим з них — «Літак над будинком та інші історії» (1955).

Рецензенти цієї книжечки поквалились оголосити Вальзера «учнем» або, ще грубіш, «епігоном» Кафки. Подібність часом справді разуча. Вона передусім у самій атмосфері оповідань — напружений, загрозливий, агресивний і водночас якійсь дивний, імлістий, багатозначний. Вона і в манері оповіді: незрозуміле, неймовірне, незвичайне подається як повсякденне, само собою зрозуміле, іно-

ді навіть нудне; мова, проста, точна, підкреслено неемоційна, відгонить бюрократичною сухістю, присмачена канцеляризмами. «На найфантастичніші картини лягає, — за вдалим виразом критика, — штучно створений архівний порох».

Найбільш близьке до Кафки заголовне оповідання Вальзерового збірника. Це, власне, навіть і не оповідання, а просто фрагмент, така собі подія без справжнього початку й істотного кінця, спотворено-гротескний осколок життя, осколок з гострими, рваними краями. Якогось молодика запрошено у незнайому родину на іменини дочки. Столи накрито в саду. Батьки пішли, полишивши молодь саму на себе. І герой з жахом помічає, що юнаки опинились під цілковитою владою дівич, більше того, — от-от стануть жертвами насильства: «Якби подружки нас раптом схопили, зв'язали, потягли до стіни і там заходилися катувати кинджалами чи різними сокирами, я не дуже й здивувався б», — розповідає він, Шукаючи допомоги, герой озирається на будинок і завмирає, поінтий жахом: «Двері та вікна були тепер зачинені, залізні жалюзі спущені, вілла мала такий вигляд, наче її власники або вимерли, або вирушили в подорож навколо світу. Лише з вікна мансарди подавав знаки якийсь чоловік. Дуже старий чоловік, років, напевне, ста». Старий виявився дядьком іменинниці. Він спустився у сад і — у кричущій невідповідності з реальною ситуацією — почав умовляти юнаків не чіпати дівчат і тут ролі справді перемінялися: агресивними стали юнаки. Тінь і гуркіт літака над будинком (очевидно, символ воєнної загрози, та й будь-якої агресії взагалі) стали для них сигналом до повного захоплення влади. «Але, — так закінчує герой свою розповідь, — ми стали господарями становища в такій мірі, що вже й не думали про помсту. А проте дядько у вікні мансарди ридав над нами, ридав, звернений у майбутнє».

На думку одного з дослідників творчості Вальзера, К. Пецоляда, оповідання «впливає на читача як маніфестація будь-якої загрози взагалі». І це правильно. Причому саме невизначеність, абстрактність зображуваного зла робить його таким кафківським. Деякі інші оповідання збірника — при всій зовнішній «сюрреалістичності» форми — у своїй критичній спрямованості куди більш конкретні. Наприклад, «Переїзд» або «Чим були б ми без Бельмонте».

У першому з них механік по ремонту велосипедів оповідає про те, як після смерті дядька дружини вони оселилися в його розкішній квартирі. Сусіди незворушні, мляві, по суті, вони зовсім не рухаються. В середині їх квартири пересуваються якісь технічні пристрої; їх годують сніданками механізми, а потім кудись везуть величезні беззвучні автомобілі з бундючними водіями за кермом. Ці люди-ляльки, люди-манекени, такі старезні й ветхі, що бояться поворухнутися, щоб не розсіпатися на порохи; їх шокує поведінка героя, який робить на своєму балконі гімнастику, і вони його глибоко зневажають за «діяльну», «демократичну», «нищу» професію. Сім'я механіка почуває себе тут самотньо. Намагаючись вrostи у середовище, подружжя попиває до полудня каву. Внаслідок цього герой втрачає роботу. Дружину це вже не хвилює: вона сама встигла перетворитися на ляльку, на манекен, на щось старезне й ветхе. І він повертається на попереднє місце роботи й на стару квартиру. Та ще має намір забрати з собою дочку, сподіваючись, що дружина навіть не помітить її відсутності.

Перед нами досить виразно (хоча й незвичними засобами) намальована картина соціальної нерівності. Щоправда, Вальзер подає її не стільки в економічному, скільки в духовному ракурсі. Фізичне і моральне здоров'я — прерогатива трудячого; а експлуататорські класи застигли у хворобливому паразитизмі. У «Переїзді» вже звучить мотив анахронічної абсурдності капіталізму, на який написана пізніша п'єса письменника «Пан Кротт на весь свій пережиточний зріст» (1963).

Що ж до оповідання «Чим були б ми без Бельмонте», то тут — крім конкретної соціальної спрямованості, що так відрізняє Вальзера від Кафки, — прозирає ще одна його специфічна риса: свідомо іронія, гумор і навіть сатира.

Одного разу, коли Кафка в колі друзів читав розділи з роману «Процес», ті багато сміялись. Але сам письменник не тільки жодного разу не посміхнувся, а був видимо здивований, навіть засмучений такою реакцією слухачів. Адже він нічого не висміював, ні з чого не знущався. Світ, що вживався йому, міг бути тільки таким, а не інакшим, майже як фатальний світ грецької трагедії. Вальзерівський світ сумнівний не тільки у кафківському розумінні — тобто у розумінні своєї правдивості,

своєї справедливості, але і як щось скороминуще, таке, що переживає саме себе, а через те вже комічне.

І ті з Вальзерових рецензентів, що — як, приміром, В. Гейс — вважають, ніби в ранніх творах письменника є резиньяція, але немає протесту, навряд чи мають рацію. Безперечно, тема цих речей — безпорадність маленької людини, витиснутої на периферію «індустріального суспільства», за межу «сфери благоденства». І ця маленька людина, як правило, силкується знову перейти межу, вrostи у несправедливу дійсність, по-конформістськи до неї пристосуватися.

Роками ходить безробітний молодий піаніст до імпресарію Бельмонте, якого від інших відрізняє те, що він не позбавляє своїх клієнтів надії. І справді, одного дня він влаштовує сольний концерт героя. Щоправда, з'ясовується, що це сольний концерт усіх безробітних піаністів, які ходять до Бельмонте. А публіка зовсім не з'явилась... І тоді Бельмонте наймається в готель на посаду адміністратора і влаштовує безробітних піаністів служниками, ліфтерами, розсильниками. Готель процвітає, бо піаністи вважають себе врятованими Бельмонте і працюють, не шкодуючи сил. Без кінця виявляючи свою вдячність і відданість благодійникові, вони втрачають людську подобу, перетворюються на якусь особливу породу дискринованих собак, яких хоче перекупити багата американка. Та Бельмонте не погоджується. Коли перетворення цілком закінчиться і його підопічних не можна буде відрізнити одне від одного, він знову відкріє агентство. На естраду вийдуть собаки-музиканти, яким гарантований небачений успіх. Наперед тішачись ним, піаністи ладні знести всі знегоди й приниження — тяжку працю, ненависть і знущання готельної челяді, навіть втрату індивідуальності.

Суть новели цілком прозора. Це — сатира, спрямована одночасно в кілька адрес. Дошкульно висміюється буржуазне ставлення до мистецтва, розкривається становище митця в капіталістичному суспільстві, засуджується готовність артиста поступатися своїми принципами на угоду невігласам — законодавцям смаків. А незвичайна, провокуюча, дражлива форма лише загострює проблему, різко й глибоко вражає, показуючи буденне у несподіваному повороті.

Цікаво, що через дев'ять років після «Літака над будинком», — уже створивши «Філіпсбурзькі подружжя», «Половину гри», «Дуба і кро-

лика», «Пана Кротта», — Вальзер видає ще одну збірку коротких оповідань під назвою «Облудні історії». Про якусь пряму залежність від Кафки вже нема й мови, але твори, зібрані тут, як і раніше, дивні. Автор, так би мовити, ловить своїх героїв «на гарячому»; повсякденне доведено до вибухового стану. Люди, перебуваючи у ненормальних, протиприродних, хворобливих взаєминах, весь час брешуть одне одному. Щірі лише почуття ворогів. Як, наприклад, в оповіданні «Прекрасна перемога».

Незмірно самотню людину найкраще розуміє її суперник, противник, ненависник. А втім, лише вони двоє й знають, що між ними точиться безперервна боротьба. Бо кожен з них безупинно розхвалює другого. Але в хвилину, коли пильність антагоніста ослабла, герой тікає, даючи змогу тому перевтілитися в нього, може навіть жити з його дружиною і вести його діло. Це він і називає своєю «прекрасною перемогою».

Таку «облудну історію» не слід розуміти буквально. Річ не в безпосередніх взаєминах двох торговців середньої руки, а в загальному зміщенні неймовірності зв'язків, тяжіння і відштовхувань пізньокapіталістичного світу. Загалом Вальзера-новеліста (на відміну, як ми побачимо далі, від Вальзера-романіста) цікавить не психологія персонажів і навіть не вони самі, а можливість побудувати з їхньою допомогою певні схематичні, але водночас і метафоричні соціальні моделі.

Скажімо, звичайнісний обиватель на прізвиське Грюбель під милозвучнішим, як на його смак, іменем Рорцукер (новела так і називається — «Рорцукер») прагне взяти участь у власному урочистому похороні. Мати й дружина задовольняють його бажання — бажання мати вигляд особи шанованої і значної. Розігрується гротесковий, феєричний, грандіозний спектакль за участю не тільки невтішної вдови й тисяч засмучених городян, але й славнозвісних колись кінозірок Маріки Рокк і Крістіни Зедербаум, а також обербургомистра і навіть бундесканцлера.

А ось інша новела, під назвою «Нечувана можливість». Живучи раніше у Геттінгені, герой заводив численні знайомства. І коли його знайомі презнайомились між собою, виявилось, що вони одне одному зовсім не підходять. Виникло стільки ускладнень, що нашому герою довелося рятуватися втечею — добре, що нагодилася чергова війна. Він оселився

в Штутгарті й почав добирати знайомих свідомо, розважливо. Оскільки потрібен був єдиний критерій, героєм вирішив виходити з того, чи підійшов би такий знайомий його новому шефові — людині, м'яко кажучи, досить консервативних поглядів. Знайомим, яких добирали за чужою міркою, не подобалась то професія, то яка-небудь звичка героя або риса його характеру. І йому доводилося щоразу видавати себе за когось іншого. Отож звести своїх знайомих до купи він не міг — побоювався, що вплинуть на світ його «невинні обмани». На довершення всього з'ясувалося, що ці люди не тільки підходять шефові, але й давні його приятелі. І героєві знову доводиться тікати, скориставшись замішанням, викликаним новою війною. Тепер він квартирує у старезній фрейлейн Гольц, яка намагається перетворити його на свого зниклого сина і цілком підкорити собі...

Ця з яскравим гумором розказана історія — по суті, досить серйозна. І головне — по-своєму, вірогідна. Причому річ навіть не в «реаліях» (війна в Кореї, Геттінген, Штутгарт і т. ін.), а в реальності західнонімецької, європейської, буржуазної дійсності, що проглядає крізь жартівливий, парадоксальний сюжет. Людина серед цієї дійсності не може залишатися сама собою. Вона від себе відчужується, змушена надівати маски, грати ролі, хитрувати й лавірувати. І все-таки вона неспроможна встановити рівновагу між «я» і світом.

Те, що Вальзер у своїх оповіданнях будує соціальні моделі (або, коли хоче, і такі собі каркаси буття), визначає і їх характер, манеру, стиль. Романи цього письменника, як ми вже знаємо, довгі, громіздкі, а новели — короткі. І не тільки короткі, а внутрішньо, сказати б, економні. Візьмімо наприклад уривок із збірки «Літак над будинком»: «Я почув промову. Очевидно, її виголошував пан, що стояв біля кафедри. Я шукав жінку. Пан говорив далі». Коротка, рубана фраза нагадує малюнок вуглем чи олівцем. Те саме неважко побачити в «Облудних історіях»: «Сонце було гаряче. Розхристане і слизке. Воно здавалося мені істеричним. Нагорі, внизу — місто. Міська межа, сказала Хельга. Ми засміялися». Твір, написаний таким стилем, не може мати великого обсягу. Адже це — ніби металева арматура, яка так і не стала залізобетоном. Проте виготовлена вона вже після того, як

Вальзер зіпшив громаддя свого дев'ятсотторінкового роману-монстра. Отже, річ не тільки (а може, навіть і не стільки) в еволюції його майстерності. Не менш істотний момент жанровий, момент функціональний.

Щоправда, це зовсім не означає, ніби Вальзер, який пише новели, нічим не схожий на Вальзера-романіста. Навпаки, перед нами митець, у чомусь дуже цілісний і послідовний, вірний самому собі. Як і романи, новели його відрізняє гра словом, досконале володіння ним, що породжує яскраву образність. Хоч Вальзерові новели короткі, вони не меншою мірою, ніж колосальні Вальзерові романи, позначені своєрідною зневагою до архітектонічної симетрії, композиційної довершеності. Для Вальзера важлива не зовнішня будова, а внутрішня структура твору (як ми ще побачимо, це стосується і його п'єс). Проте найважливіша його відмінна риса — постійний, незгасаючий інтерес до суспільної проблематики. Звичайно, реалізується він щоразу інакше. Причому не тільки інакше в оповіданнях, інакше — в романах або п'єсах. Навіть у межах одного жанру соціальне у Вальзера може розкритися перед нами зовсім непередбаченим своїм боком.

Читаючи західнонімецькі романи, — принаймні перекладені у нас і добре відомі, — дехто, може, вже замислювався над тим, чи можна застосувати до них поняття «критичний реалізм». В усякому разі, в його класичному, я б сказав, «бальзаківському» значенні.

Великий француз бачив свою письменницьку місію в тому, щоб дати розтин всього складного організму епохи Реставрації, провести по всіх колах її пекла — від аристократичного салону до вбогої коірчини, від будинку провінційного багача Гранде до лігва лихваря або палуби піратського вітрильника. Природно, що на цьому строкатому gobелені значне місце відводилося сценам з життя верхів.

Що ж до сучасних західнонімецьких — та й взагалі західних — письменників, то вони віддають перевагу зображенню тих, кого заведено називати «маленькою людиною»: скромних службовців, ремісників, хатніх господарок, невдах-інтелігентів. Як правило, вони — пасинки «суспільст-

ва споживання» і тому є втіленням свідомого чи несвідомого протесту проти нього. Що й казати, те, що такий герой витісняє з літературної авансцени «великих світу цього», по-своєму симптоматично, по-своєму знаменно. Процес демократизації мистецтва свідчить про перерозподіл соціальних сил і на історичний арені. Та все-таки, оскільки «сильні світу цього» ще існують, навряд чи розумно зовсім відмовлятися від їх прямого зображення. Адже сховане від ока джерело зла завжди виглядає ірраціональнішим, непозбутнішим...

«Фліпсбурзькі подружжя» — на відміну від більшості романів Белля, Ленца, Шаллюка, Носсака, Андреша — це критичний реалізм саме у бальзаківському розумінні слова. Вальзер спробував дати розтин західнонімецької дійсності. І навіть композиційний засіб, яким він для цього скористався, примушує згадати про Бальзака. Растіньяка, як кузена віконтеси де Босеан, прийняли у вищій світ; але він — бідний і живе в пансіоні Воке, поруч з незаможними студентами, зубожілими негоціантами і перевдягненими розбійниками. А Ганс Бойман учився разом з дівцею Фолькман в університеті, і його запрошують на влаштовувані матусею Фолькман «parties», де збираються «вершки суспільства»; але Бойман — позашлюбний син прислужниці, який робить після закінчення університету перші самостійні кроки; тим-то він і змушений квартирувати в родині Фербер, між простим людом. Як і Бальзак у «Батьку Горіо», Вальзер дістає (завдяки такій проміжній позиції героя) можливість намалювати суспільні верхи й низи, зобразити взаємини між ними.

А втім, подібність на цьому закінчується: перед нами не Франція, а Боннська республіка, та ще й через сто з чимось років після Бальзака. Багато що змінилося. І не тільки в інтер'єрах і костюмах, але й у характері людських зв'язків, у структурі суспільства. Є, проте, один момент, який може видатися не такого роду відмінністю, а просто слабким, уразливим місцем Вальзера.

Растіньяк приїхав завойовувати Париж, і він діє (у «Батьку Горіо», на просторі багатьох інших книжок «Людської комедії») активно, напружуючи всі свої сили й неабиякі таланти. Кар'єра Растіньяка — не тільки дзеркало буржуазних звичаїв і буржуазних законів. Це і наслідок індивідуальних зусиль бальзаківського героя, навіть своєрідна химерна

винагорода за його людську непересічність.

Бойман — пересічний, Бойман — пасивний. Він приїхав до Філіпсбурга з дуже скромною метою: одержати обіцяне місце в газеті Гаррі Бюзгена. Місця у Бюзгена він так і не одержує. Зате стає зятем електротехнічного магната Фолькмана і шефом служби преси очолюваної Фолькманом Спілки промисловців. І це без будь-яких зусиль з боку Боймана — він навіть намагається опиратися одруженню з непривабливою Анною.

Про те, що у світі духовного регресу все дістається нікчемам, знав уже Мопассан. Але його Жорж Дюруа — «любий друг» — нікчема діяльний; брутальний, але спритний інтриган. А Бойман — нерухомий, боязкий нуль. І те, що з ним сталось у романі Вальзера, на думку деяких критиків, неправдоподібне; в житті, кажуть вони, такого не буває.

Та мені уявляється, що кар'єра Боймана — одна з найцікавіших ліній «Філіпсбурзьких подруж». Що таке пізнокапіталістичний світ? — розмірковує Вальзер. — Не стільки навіть царство тріумфуючих нікчем, скільки царство слухняних, ідеальне середовище для конформістів. Зрозуміло, це лише одна з граней світу, який спостерігає письменник. Що, проте, ніяк не виправдовує позиції західнонімецького літературознавця Р. Х. Вітгенштейна, який заявив, ніби ситуації роману «нагадують скоріше посібник для вивчення конформізму, ніж науку про пошуки самого себе». Автор вільний обирати проблему сам, а не питати на неї дозволу в критика. Істотно тільки одне: чи правильно він своє питання поставив? А Вальзер, по-моєму, поставив його правильно.

Життєвий успіх Ганса Боймана, якщо розглядати його в аспекті конформізму, в специфічному контексті буржуазного буття, навряд чи може викликати недовіру.

ФРН з її «економічним чудом», побудованим після катастрофи на руїнах рейху і не без допомоги чужих капіталів та окупаційних властей, природно, стала країною нуворішів. Не те щоб «старі династії» на зразок Фліків, Тіссенів, Крупнів не «регенерувалися». Просто поруч з ними виник новий клас людей, подібних до Цезаря Акселя Шпрінгера, людей, які набули свої мільйони на «послужбові» американській адміністрації, вітчизняним банкам, неонацистським доктринам, — і завдяки «таланту» не вибиватись із ряду. Якщо до цього

додати, що повоєнний час на Заході — загалом «доба менеджерів» (тобто платних управителів анонімними компаніями), то причини, з яких фолькмани так легко прийняли «кухарчинного сина», зовсім перестануть дивувати.

Бажання якось прилаштувати Анну, яка засиділася в дівках, не було серед цих причин головним. В усякому разі, для самого пана Фолькмана — його привабила тиха покірливість «кухарчинного сина», внутрішня готовність слугувати. І класова різниця в даному разі не бентежила. У Боймані Фолькман угадав людину, що заперечує капіталізм абстрактно й визнає кожного капіталіста зокрема: «Звичайно, він був проти фабрикантів, проти багатіїв, які купуються в розкошах тільки тому, що усядкуювали мастки чи принаймні хист здобувати мастки... Але пан Фолькман був добродушним чоловіком, а його вілла — зручним місцем для товариських зустрічей, де можна було проводити довгі розмови...» З другого боку, самому Фолькманові, який вибився з менеджерів, з головних інженерів, і позбавлений елітарних забобонів, властивий своєрідний «демократизм». На що, між іншим, іронічно вказує його прізвище («Volkman» — у перекладі: «народна людина», «людина з народу»).

Було б, проте, помилково тлумачити все це в дусі якоїсь «станової інтеграції». Роман закінчується сценою, яка цілком відкидає таке припущення. Директор радіопрограм Кнут Релов вводить майбутнього Фолькманового зятя у закритий нічний клуб «Святий Себастьян». І там Бойман опиняється віч-на-віч з таким самим, як і він, селянським хлопцем. Але стоять вони по різні боки станової межі. Герман — сміттяр, який виграв купу грошей у лотерею і роздобув заповітний ключ од дверей клубу, — це узурпатор. Його багатство — випадковість, а не нагорода за пристосовництво, не наслідок вrostання в середовищі. Він не визнає тутешнього закону, а з'являється сюди із своїм. Через те й залишається чужинцем — незрозумілим, страшним, невисним. І чудовий шаховий хід Вальзера у тому й полягає, що «вигнати» Германа «з храму» він доручає саме Бойману — колишньому товаришеві по класу і теперішньому смертельному ворогові.

Бойман у ролі ревного захисника принципу елітарності — це не тільки зла й гірка іронія. Це й свідчення того, що «виховання почуттів» героя

завершилось, ілюзії цілком утрачені, конформістська маска приросла до обличчя.

Герой не з'являється на сторінках роману цілком сформованою особистістю. Спочатку йому властива така собі провінційна наївність і незграбність, що так потішає бувалих дивиж із секретаріату головного редактора «Вельтшау». Та автор по своєму використовує і ці риси героя. Вигаданий Філіпсбург — одне із «зразкових» західнонімецьких міст, реальним прототипом якого був, слід гадати, Штутгарт, — розкриває поглядові «простодушного» чужинця чимало своїх прихованих пороків. Вальзерівському інтерпретатору Р. Хартунгу така позиція Боймана нагадує ставлення кафківського землеміра К. до села і замку графа Вествеста. Проте в цьому випадку Вальзер, мені здається, йшов уже не від Кафки, а скоріш від Вольтера і Толстого, інакше кажучи, від традиції реалістичної: вся картина вийшла сатирично-чіткою, а не метафорично-змазанною.

Павуча боротьба честолюбств і амбіцій, зіткнення замаскованих інтересів, які, зрештою, зводяться до інтересів грошових, демагогічне лицедійство, розігрування фальшивих ролей — ось що спостерігає Бойман на «фолькманівському» обрії роману. Калейдоскопічне митіння різноманітних персонажів (інтенданта тен Бергена, письменника Дикова, актриси Дюмон, адміністратора театру Маутузіуса, власниці «Святого Себастьяна» пишнотілої Кордулі) з першого погляду може здатися безладним. Та поступово все складається в певне силове поле, центри якого — такі магніти, як Фолькман. «Цей чоловік дедалі більше вражав Ганса. Він здавався йому маленькою точною машиною з тисячами коліщаток і частинок, що з ранку до вечора виробляла вплив: вплив на креслярські дошки в конструкторському відділенні, вплив на рекламу, на швидкість конвеєра, на вибори до заводських рад, на муніципальну політику, на партійні центри, на редакції газет і радіомовлення, вплив на всі боки, завжди застосовуваний нишком, ледь помітний».

А проте Фолькмана якраз і не показано в його виробничій сфері. Він постає перед нами переважно у сфері приватній: за обідом або під час «parties» фрау Фолькман, на яких нібито царює вона, але гості, як метелики на світло, злітаються на її крихітку-чоловіка чи на іншого прин-

ципала — консервного короля Францке.

Ще Бальзак у «Шагренівій шкурі» використав сцену балу у банкіра Тайфера, щоб змалювати суспільство. Вальзерові «parties» — це і бальзаківська трагедія, і власний винахід, передусім тому, що вони для нього — мало не головний засіб. Причому навіть не стільки у «Філіпсбурзьких подружжях», скільки — як читач іще пересвідчиться — у «Половині гри» та «Єдинорозі» (1966). Значна частина простору цих громіздких романів заповнена вечірками, званими обідами, прийомами з нагоди ювілеїв. І річ не просто в тому, що в атмосфері діяльного неробства рельєфніше окреслюється буржуазне суспільство взагалі. В ній чітко вимальовується саме сучасне письменникові Суспільство — його зрощення побуту і служби, яке веде до безликої анонімності індивіда, його породжений анахронічністю тотальний паразитизм, його гнітючий рух по замкненому колу.

Так виходить, що роман, за словами голландського рецензента А. Моррієна, є «зображення людських життів, які не відповідають певному ідеалу; він, щоправда, ніде прямо не сформульований, але його присутність постійно відчуваєш. Це ідеал цнотливості, чистоти»... Справді, Вальзер у «Філіпсбурзьких подружжях» виступає як мораліст. Несправедливість суспільного устрою виявляє себе передусім через брехливість, несталі, меркантильні стосунки всередині первинного соціального осередку — сім'ї. Для цього йому було потрібно кілька її варіантів. Не тільки Бойманові заручини з дівцею Фолькман, але й обтяжений любовним зв'язком із Сесіль шлюбний альянс доктора Бенрата, що призводить до трагедії, і «угода» між адвокатом Альвіном і дочкою генерального директора фон Салов, що вистелена зрадами, проте ґрунтується на міцній матеріальній основі.

Як і завжди, Вальзера не обходить проблема архітектоніки. В даному разі — настільки, що його роман перетворюється на ряд новел з бойманівським, так би мовити, обрамленням, у якому — як «матрьошка у матрьошці» — сидить ще історія нонконформіста Бертольда Клаффа, цілковитої протилежності головного героя.

Можна подумати, що Клафф — вираження авторського ідеалу. Та це

не так. Він — тільки альтернатива. З Філіпсбургом можна бути або в таких стосунках, як Бойман, або в таких, як Клафф. Третнього начебто немає. Але клаффівським шляхом, очевидно, можна було б іти інакше. Клафф — і радий би пристосуватись, та не може. Тим-то він — не боець, не принциповий противник системи. І для нього немає іншого виходу, крім смерті. Вальзер у 1957 році і сам не знав, який він має бути, цей вихід. Але й клаффівський його не влаштовував.

За винятком Боймана — та й то Боймана з першої «новели» роману, — всі його персонажі наперед задані, цілком однозначні, зовсім не розвиваються (через це роман навіть називали «Людською комедією» без людей). Можливо, тут далася взнаки деяка недосвідченість молодого романіста. Не слід, проте, забувати й того, що майже «пуританський» задум книги диктував негативну означеність характерів. І це, до речі, зовсім не заважає їм бути живими.

Як з погляду людських образів, так і в плані стилістичному, «Філіпсбурзькі подружжя» посідають якоюсь мірою проміжне положення — між Вальзеровими новелами й «Половиною гри», «Єдиногомом», «Катастрофою» (1973). Це — ще «маленький роман», і стиль його, як і в оповіданнях, досить афористичний, а героїв подано у третій особі і, отже, без зайвої психологічної деталізації. А водночас світ показаний уже з їхньої індивідуальної перспективи і через це не описується (але й не трансформується «сюрреалістично»). Він будується за допомогою деталей, реально побачених і по-особистому забарвлених. «Філіпсбурзькі подружжя» — найтрадиційніший за формою роман Вальзера; через це знайомство з творчістю письменника справді найкраще починати з цього твору.

«Половина гри» не тільки набагато довша; книга ця й набагато складніша. Втім, сюжет її досить простий. Ансельм Крістляйн — чоловік середнього віку, виходець з німецького Півдня, який став (заради емансипації від клану) комівояжером, а потім і власником невеликої посередницької контори по продажу нагрівальних приладів, — повертається додому після тривалого перебування

в лікарні. На 375 сторінках описаний його перший день удома. Зранку йому надокучають троє дітей і кохана дружина Аліса. І він тікає від них до перукарні. Іде на прогулянку з молодшою дочкою. Робить візит колишньому компаньйону та благодійнику Мозеру. Навідує Ансельм і своїх коханок (у нього їх три — Габі, Анна і Софі), з наміром пояснити кожній, що пориває з нею, але натомість, як людина, нездатна сказати «ні», слухняно виконує їхню волю. Зустрічається він і з приятелем Едмундом, що пропонує йому перспективне діло — участь у рекламуванні зубної пасти, випуск якої планує концерн Францке. А ввечері Ансельм вирушає до іншого приятеля, Йозефа-Гайнріха, який святкує свої одинадцять заручини. Нова наречена цього колишнього нацистського аса, а нині торговця маргарином, звється Сюзанною і справляє велике враження на нашого героя. В дальших двох частинах роману (їхня дія триває близько року) Крістляйн упадає за Сюзанною, робить успіхи на рекламній ниві, бере участь у численних нарадах і всляких банкетах, підвищує кваліфікацію в Нью-Йорку на курсах фірми «Паттерсон», знову потрапляє до лікарні й, нарешті, його приборкує власна родина.

Сюжет цей, як неважко здогадатися, ніякого істотного значення не має — навіть як привід розповідати історії. Тому що Вальзеру для цього зовсім не потрібний привід. У 1965 році він дав інтерв'ю критикові з НДР Й.-Х. Заутеру, де між іншим сказав:

«Я гадаю, з допомогою мови ми можемо лише зображати деталь за деталлю. І той, хто спроможний щось висловити, відтворює в такий спосіб якесь значення, а може, навіть суть...»

Навряд чи сказане Вальзером слід приймати дослівно. Коли він каже: «деталь», то це зовсім не предмет, особа чи жест, а складніший художній фрагмент, що має внутрішню змістовність. З таких фрагментів (начерків людських характерів, уривків спогадів, завершених епізодів або «відкритих» сценічних етюдів) складається вальзерівський «текст». «Незважаючи на це і навіть (хоч як це парадоксально) завдяки цьому, — визнає західнонімецький літературознавець Р. Баумгарт, — книжки, багатші на думки про наше «процвітаюче суспільство», у Німеччині ще ніхто не написав».

Насамперед це пояснюється змі-

стом та якостями фрагментів, що складають «Половину гри».

Ось, наприклад, один з них. Ансельм і Едмунд сидять на нараді з людьми із концерну Францке (до речі, це той самий Францке, що й у «Філіпсбурзьких подружжях»). Обговорюється питання про упаковку та назву пасти. Поки просторікує нікому не потрібний письменник Диков, який присутній тут за бажанням фрау Францке й який отримує від неї по 500 марок за нараду, Едмунд пояснює Ансельмові, «хто є хто». Напроти них — д-р Фукс, колись високий чин у СД, а тепер начальник відділу збуту у Францке; його думка може виявитися вирішальною. Поруч — пан Неефф, начальник відділу кадрів; раніше служив у Геббельса. Далі — д-р фон Ратов, юрисконсульт, син учасника змови 20 липня, розстріляного людьми д-ра Фукса. В концерні, де працюють здебільшого колишні нацисти, його тримають для, так би мовити, алібі. Думка д-ра фон Ратова особливого значення не має.

Природно, що Ансельм, який запропонував для пасти оригінальну упаковку, дивиться на того, чия думка може виявитися вирішальною. Це людина з неприємним пташним обличчям, вузькою смужкою рота, неспокійними очима. А син «героя 20 липня» зовсім не такий — гладкий, рожевий, з безвольним обличчям...

Францке запрошує висловитись д-ра Фукса. Та чомусь підводиться й починає говорити д-р фон Ратов. Ансельм розгубився. Але тут же з'ясовується, що він просто помилився — прийняв Фукса за фон Ратова, а фон Ратова за Фукса. «Мені довелося зробити зусилля над собою, щоб поставити все на своє місце», — розповідає герой. Адже він уже побудував цілу концепцію щодо д-ра Фукса і д-ра фон Ратова; на підставі зовнішнього вигляду уявив собі характери. Тепер усе поламалося і будувати треба наново — бачити не безвольний рот, а рот, який звук вивергати команди.

Ситуація смішна й водночас трохи моторошна, вона кидє гостре сатиричне світло і на нашого героя, і на об'єкти його спостереження; образ надзвичайної місткості, що вбирає в себе «неозначене минуле», «економічне чудо», відносність буржуазної етики, міфічність інтелігентського уявлення про світ і ще тисячу всіляких речей, — ось що таке цей

фрагмент, ця вальзерівська «деталь».

Є у книжці й сторінки «експериментальні», написані, як завжди, мовою, дивовижно багатого відтінками, але дуже і дуже ускладненою. Химерні образи із сфери індивідуальної кристлянівської міфології напливають один на одного, гнані потоком нерозчленованої свідомості; світ розчиняється у символіці, що не піддається дешифруванню. Такий, приміром, початок роману, що відтворює повільне пробудження героя.

Критики вказують у зв'язку з цим на перегук із Джойсовим «Уліссом». Та ще безсумнівноша спорідненість із технікою романів циклу «В пошуках втраченого часу». Вона не тільки відзначена критиками, а й визнана самим Вальзером — в есе «Мій читачий досвід з Марселем Прустом» (1958).

«Надзвичайна точність — ось що таке Пруст, — пише Вальзер. — ...Він усвідомив, що дійсність не може бути зображена у вигляді узагальнюючих скорочень і об'єктивно переказаних біографій...» У цьому розумінні Вальзер виводить Пруста з російської класичної традиції, вважаючи, що Толстой і Достоевський також не випускали своїх персонажів на сцену у вигляді готовому і остаточному; на всьому протязі твору вони продовжували щось додавати до їхньої характеристики. (Тут, як бачимо, автор «Половини гри» вступає у відкрити суперечку з автором «Філіпсбурзьких подруж».)

Загалом у російській класиці Вальзер тепер схильний бачити союзника, навіть родоначальника своєї нової романної форми. У 1971 році він казав мені, що особливо захоплюється «Мертвими душами» Гоголя. І не в останню чергу тому, що окремі розділи й частини цього роману нібито можна міняти місцями без будь-якої шкоди для цілого. Цей самий аспект — «відкритість», аморфність романної будови — цікавить його переважно і в Прусті. А бергсоніанську концепцію часу, що спрямовує все на спогад, на минуле, він вважає у Пруста більш-менш штучно привнесеною.

Образ Ансельма Кристляйна побудований саме за викладеними вище вальзерівськими принципами: герой являє нам себе у перманентно незавершеному вигляді й перебуває у дуже непростих стосунках не тільки із світом, а й з самим собою.

А втім, насамперед звертаєш увагу на те, що автор (якщо порівняти його з автором «Філіпсбурзьких под-

руж») начебто зрушив зі своїх моральних позицій. Бойман, Альвін, Бенрат рішуче засуджені за розпутність. А Крістляйн — незважаючи на всі свої любовні пригоди — має цілком пристойний вигляд. Альвін і Бойман жорстоко висміяні як конформісти. А Крістляйн — цей «геній мімікрії», який не висловить жодного судження, поки не допевниться, що воно сподобається високопоставленому співрозмовникові, — судить усіх направо і наліво, проте не зачіпає себе. Та в цьому й весь секрет. Герої «Філіпсбурзьких подруж» оцінювалися ззовні, а Ансельм — зсередини. І все виявляється дуже й дуже складним.

Далеко не в усіх своїх проявах Ансельм такий, яким він є насправді. Він грає ролі — водночас багато ролей, накиннутих йому чи добровільно ним на себе взятих, — і не перевтілюючись, не входячи в них цілком, а залишаючись трохи собою, спостерігаючи себе збоку: «Моя роль сиділа добре. Так добре, що мені лишалося тільки стежити, щоб я, засліплений самовпевненістю, не грав її надто недбало і тим самим не виказав себе». Часом роль та її виконавець опиняються так далеко одне від одного, що останній починає сприймати себе як зовсім чужу особистість: «У моєму сизому костюмі він виліз із мого автомобіля...»

З одного боку, все це свідчить про непоправне (в умовах зображуваної дійсності) відчуження й самовідчуження людини. А з другого — таке ставлення до ролі, до маски робить Крістляйна здатним і до критики, і до самокритики.

Західнонімецькі рецензенти й дослідники роману багато сперечалися про те, чи наділив Вальзер свого героя автобіографічними рисами. Безсумнівно. Певною мірою він навіть просто ліпив його з самого себе. І ось чому. В есе «Вільні вправи» (1963) письменник розвиває таку теорію. Треба вдивитись у себе, поставити себе під запитання, й одразу ж під запитанням опиниться світ, у якому ти живеш: «...Завдяки нашому, сказати б, безвинному зв'язку з правлячим класом, ми здатні розхитати всю імперію, якщо засумніваємось у самих собі». І він закінчує есе словами: «Герой нового «Дон Кіхота» звався б уже не Дон Кіхот, а Сервантес».

Ні, йдеться зовсім не про поширену серед західних естетів ідею, нібито митець у сумбурному світі ХХ століття здатен розповідати лише

про самого себе. Мова йде про інше. Ансельм Крістляйн — це викоринені й викоринювані помилки, слабкості самого Вальзера, але в багато разів збільшені й у такому вигляді спроектовані на героя (і приблизно така ж залежність існувала між Томасом Манном і Гансом Касторпом, навіть Томасом Манном і Адріаном Леверкюном). Проте Ансельм Крістляйн — якоюсь мірою і досвід Вальзера, і його мистецьке прозріння.

Незважаючи на дуже істотні відмінності від «Філіпсбурзьких подруж», «Половина гри» зберігає зв'язок з бальзаківською традицією; можливо, навіть розвиває її (певна річ, у формах, адекватних сучасному станowi буржуазного суспільства). Ця перша частина трилогії про Ансельма Крістляйна починає організацію Вальзерових романів у цикл. Подібно до персонажів «Людської комедії» (або йокнапатофської епопеї Фолкнера?), що переходять з книги в книгу, Диков і подружжя Францке з'являються у «Половині гри», а на сторінки «Єдиного» повернуться Ганс Бойман, інтендант тен Берген, адвокат і початкуєчий політик Альвін. Що ж до багатьох осіб, з котрими, як і з самим Крістляйном, ми лише тепер познайомились, то вони супроводитимуть його аж до «Катастрофи», що завершує трилогію. Тим самим створюється єдина широка панорама західнонімецького життя приблизно за півтора десятиліття. Причому в межах «Половини гри» вона ще ширша, ніж у «Філіпсбурзьких подружжях». Композиційно Крістляйн займає в своєму оточенні таке саме проміжне становище, як і Бойман. Завдяки селянському походженню й колишнім комівояжерським справам він стикається з «простолюдом», а нинішні ділові успіхи зводять його з верхівкою концерну Францке, з елітою рекламного бізнесу й з усіма тими людьми «вільних професій», які навколо них годуються. Крім того, конформістська всеїдність розширює коло його приятелів і знайомих. Серед них і відставний есесівець Юстус, і кельнер Людвіг, і перукар Флінтроп, і шофер фрау Францке, і вже відомі нам Йозеф-Гайнріх та Едмунд.

Останній заслуговує на особливу увагу. За родом занять (ми про це вже знаємо) він — фахівець рекламної справи, тобто особа, цілком інтегрована «індустріальним суспільством». Але за своїми переконаннями Едмунд — марксист, свідомий противник капіталістичної системи, який, зрештою, переселяється до

НДР. Його звинувачення на адресу антикомуніста Дикова (коли вони запекло сперечаються про «типово німецькі» риси новітнього реакціонера) багато в чому повторені самим Вальзером в есе «Німецька мозаїка» (1963). І все-таки погляди Едмунда — це поки що тільки майбутні погляди Вальзера, його кредо часів написання роману «Хвороба Галлістля» (1972). У «Половині гри» автор до них ще не доріс. І це кидає тінь на Едмунда. Він для Вальзера — майже як і Ансельм — зразок красномовного (але не діючого!) «лівого» інтелігента, уособлення дуже важливої в творчості Вальзера теми імпотентного і в кінцевому підсумку цілком «конформного» нонконформізму.

Варто зупинитися ще на одному цікавому образі роману — композиторі Нейку Домініку Брууте (якого скорочено звуть НДБ), одному з модних ідолів західного світу. Він має скандальну й міфічну біографію: батько — циган, мати — незаміжня дочка органіста; сам змінив понад сімнадцять професій, з яких найменш примітні — круп'є картярського дому й альфонс у Касабланці. НДБ — владолюб, тиран, що найкрутішими засобами підтримує свій авторитет, принижує, розтоптує навіть потенційних суперників. А втім, підігрівати цікавість публіки до себе в умовах жорстокої конкуренції доводиться й за допомогою шокуючих ідей. Одна з них полягає в тому, що зло у світі, на жаль, зменшується; відновити рівновагу можна лише нарощенням нелюдського, жорстокого, огидного у мистецтві. НДБ — чудовий сатиричний портрет неоавангардистського митця.

У «Катастрофі» постарілий Крістляйн — колишній гість фабриканта Бломіха — стає його службовцем, управителем своєрідного «будинку відпочинку» для робітниць, влаштованого на території блеміхівського маєтку. Але герой втрачає і цю роботу, бо фабриканти продає свою землю американцям. Настають чорні дні. Та Ансельм страждає не тільки через матеріальні нестатки: все життя було прожите не так, виявилось помилкою. Його намагання пристосовуватися до Бломіха та йому подібних були марні. Ці люди перетворили його на річ — використали й відкинули. Наростає впевненість у тому, що потрібні зміни. І не часткові, ні, — їх було вже більш ніж досить, — а кардинальні, загальні. Щоправда, особисто для Крістляйна думки ці здається, запізнілі. Він потрапляє в

автомобільну катастрофу, лежить у глибокому снігу й не хоче, щоб його витягли, врятували. Письменник залишає відкритими обидві можливості — смерть чи повернення додому. Та обидві вони — переміна, кінець минулого і початок нового. Якщо не для Крістляйна, то для тисяч інших людей. Ця думка виразно чувається у Вальзеровому романі.

У 1961 році Вальзер написав свою першу п'єсу, назву якої — «Abstecher» важко перекласти¹. Власне, це навіть не справжня п'єса, а одноактний фарс досить абсурдного змісту. Якийсь промисловець, подорожуючи у справах фірми, проїздить повз місто, де живе його колишня коханка, і вирішує відвідати її. Та виявилось, що покинула ним при надії дама серця встигла вийти заміж, і нічний візит нашого героя більш ніж недоречний. Охоплена жагою помсти, господиня вершить над гостем суд і має намір стратити його: пан директор сидить, зануривши голі ноги в таз з водою, а чоловік дами — похмурий на вигляд машиніст паровоза — наближається до нього з оголеним електричним кабелем. Проте «роботодавцеві» ще раз щастить викрутитись. Він укладає «класовий мир» з «соціальним партнером», і вони вирушають пити пиво...

Хоч це начебто тільки жарт, у ньому містяться — хай і в зародковому стані — основні ознаки вальзерівської драматургії: соціальний конфлікт, що лежить на поверхні, трагікомічність ситуації, провокаційність ролі сюжету, який парадоксально узгоджується з відсутністю сценічної, розвинutoї дії.

З приводу своєї прози Вальзер висловлювався рідко, але свою теорію театру виклав у ряді статей: «Про сподіваний театр» (1962), «Гамлет як автор» (1964), «Імітація чи реалізм» (1964), «Ще одна мрія про театр» (1967). У теорії цій чимало плутаного, випадкового, такого, що Вальзер на сьогодні вже більш-менш подолав, або такого, що свідчить про його суто особисті, смакові уподобання. Проте в цілому його судження про драму досить суттєві. І вони проливають світло не тільки на зміст і будову Вальзерових п'єс, а й на його концепцію реалізму.

«Мета полягає в тому, — пише Вальзер, — щоб конфлікти, які стали непомітними, зробити видимими, щоб

¹ Abstecher (нім.) — у перекладі означає: «короткочасна поїздка, виїзд, вилазка».

виманити на поверхню приховані в глибині трагедії... Тому сюжет має бути активним, як ото активний магніт, каталізатор чи ізотоп. Він має вносити у дійсну ситуацію елемент, який змушував би дійсність викрити себе».

Таку саму мету, як ми пам'ятаємо, ставить перед собою цей автор і в своїх романах. Там, проте, немає наскрізних сюжетів, і через те завдання виманювати трагедії на поверхню роздрібнюється й реалізується у межах окремого фрагменту. Що ж до драми, то вальзерівська ідея сюжету нагадує брехтівську чи дюрренматівську. Щоправда, обидва ці драматурги віддають перевагу фабулі гострій, рухливій, часом майже детективній. І це логічно: якщо вже робити непомітне видимим, то не тільки за рахунок відчуження, а й за допомогою «сюжетного шоку». Що ж до Вальзера, то таке розв'язання зайшло б у суперечність з іншою його ідеєю: «...У цій дійсності, — заявляє він, — фактично не відбувається нічого, що могло б живити драматичну фабулу. І той, хто її вигадає, спотворить таким чином сучасну суспільну ситуацію — ситуацію летаргії — заради самої драми».

Отже, сюжет потрібний, але сюжет і неможливий. Це спонукає Вальзера до пошуків ситуацій, не стільки дійових, скільки абсурдних, викривальних, так би мовити, не своєю мінливістю, а саме неймовірністю своєї нерухомості. Так і побудована його п'єса «Пан Кротт на весь свій пережиточний зріст». Головний її персонаж — символ уже анахронічного капіталізму; він сам хоче померти й не може, бо не знаходиться нікого, хто взяв би на себе сміливість його вбити. П'єса ця і є втіленням «летаргії», нескінченного повторення життя, яке втратило сенс, перетворилося на церемоніал.

Очевидно, в силу викладених вище причин Вальзер визнав батьків «абсурдного театру» (Беккета, Іонеско, раннього Адамова) мало не реалістами. Проте сам він уже в 60-і роки докорінно різнився від них. Для Беккета «летаргія» — явище загальне, надісторичне, майже космічне; для Вальзера — конкретно зумовлене, соціальне. Це — найновіший стан буржуазного суспільства; образ пана Кротта змальовано (незважаючи на весь його символізм) з усією доступною сатирі визначеністю.

У 1965 році Вальзер опублікував статтю «Наш Аушвіц» — статтю суто політичну, що нібито не має

ніякого відношення ні до естетики, ні до літератури. В ній йдеться про процес над нижчими чинами СС, ядовими катами з табору смерті, і про газетні відгуки на цей процес. Письменник рішуче виступив проти спроб преси «демонізувати» підсудних, видати їх за монстрів, потвор. Бо тим самим з них робили якісь уособлення індивідуального пороку, позбавляючи типовості, відривали від системи, що породила їх. А всі інші, хто служив злочинному ладу, — якщо вони тільки не топили печі у Треблінці чи Освенцімі, — немовби звільнялись од відповідальності. І передусім звільнялись од неї ті, «хто заробляв багато грошей на вбивстві, а тепер знову засновує концерни або керує фабриками...» Тут цікаво не тільки те, що Вальзер розібрався в природі фашизму й що він завжди готовий дивитися на життєві явища в соціальному аспекті. Не менш цікаве його ставлення до проблеми відповідальності, причому не тільки ідеологічне, а й естетичне.

Ті, що колись топили печі крематоріїв, розстрілювали військовополонених або робили матраци з волосся безневинних жертв, сьогодні — мирні обивателі, добайливі батьки сімейств і зовсім не скидаються на пекельне кодро. Але вони ті самі люди, які топили печі, розстрілювали, робили матраци з людського волосся. І на них і сьогодні лежить відповідальність.

Очевидно, саме звідси — від цієї специфічно німецької проблеми відповідальності, а не від якоїсь абстрактно-філософської доктрини, — Вальзер дійшов висновку, ніби людський характер не змінюється. «... Як може пан такий-то, колись багаторазовий убивця, жити тепер, мов овечка, у своїй сім'ї і громаді?» — запитує письменник. І відповідає: «... Це — та сама людина, але вона поставлена в різні ситуації...» Звідси й завдання драматургії: «Показувати багатство характеру, ставлячи його в різні ситуації чи піддаючи різним провокаціям».

У принципі, завдання, мабуть, не дуже плідне. Проте, стосовно до західнонімецьких умов, воно — всупереч хибній вихідній передумові — допомагає Вальзерові викривати нацизм. «Я гадаю, — розвиває він свою думку, — що будь-яке реалістичне зображення Третього рейху повинно сягати до наших днів, воно повинно піддавати характері історичним провокаціям того часу й показувати, як ці характери

діяли тоді і як вони діють тепер». Саме так і побудовані обидві антифашистські, нещадно викривальні п'єси Вальзера — «Дуб і кролик» (1962) та «Чорний лебідь» (1964).

Перша з них поділяється на кілька сцен, зовні нічим, крім спільних дійових осіб, між собою не пов'язаних. Проте єдність конфлікту підтримується саме їх часовою відокремленістю: 1 квітня 1945 року, 6 квітня 1950 року і «через добрий десяток років по тому». Перед нами ключові етапи: дні агонії рейху, найвища точка повоєнного «каяття» і час заспокоєння в «економічному чуді». Таким чином, сюжет п'єси — це, власне кажучи, історія ФРН. І через усю цю історію бредуть крайзляйтер Горбах, учителі Потц і Шмідт, лікар Церлебек — фанатики, садисти, пристосованці, які нічого не забули й нічого не навчилися... Але вони себе не виказували б, не розкривали б, якби їх не провокували. Провокує їх, звичайно, і життя. Але насамперед — Алоїз Грюбель, головний герой, суміш розчавленої фашизмом особистості й бравого вояка Швейка. Він раз у раз робить щось несподіване цей Алоїз Грюбель. То сприяє капітуляції, коли горбахи, потці, церлебєки ще мають намір захищатися «до останнього солдата», то нагадує їм про їхні «подвиги», коли вони найменш схильні пишатися своїм минулим. Так створюються умови, в яких з-під шкури «овечки» визирає убивця.

«Чорний лебідь» композиційно більш ускладнений. Щоб викрити батька та його колегу Лібере — лікарів-убивць, — Руді Гоотхайн удає перед ними колишнього есесівця, навіть (як у Шекспіровому «Гамлеті») влаштовує для них виставу. Щоправда, розігрують її не заїжджі актори, а пацієнти клініки для божевільних. Але суть та сама, що й у «Гамлеті» (та й у «Дубі і кролику»): провокація, яка виводить на чисту воду.

Є у Вальзера ще одна п'єса. Вона називається «Дитяча гра» (1970). Я був на її прем'єрі у Штутгарті 22 квітня 1971 року. На сцені ліворуч стояло величезне піаніно. Поруч — справжній, але крихітний на вигляд автомобіль. Біля задника — величезний диван, а над його спинкою — таке саме дзеркало (актори подеколи вибиралися на спинку, до самого дзеркала, стрибаючи по виступах, мов по скелях). Праворуч — стіл і крісла не менш різьблені розміру. На думку автора й режисера, диспропорція між декораціями і

акторами символізувала придушеність людини речами, її відчуження в навколишньому споживачому світі. «Дитяча гра» — п'єса про молодість, що бунтує, не знаючи, проти кого і не розуміючи як; це п'єса про капіталістичну експлуатацію і про хворе суспільство, що потребує соціального й політичного оновлення. Дехто аплодував, ще більше глядачів кричало «Бу!» їм не подобалася така ідея п'єси, ідея, до якої письменник Вальзер ішов повільно, важко, часом зигзагами, але неухильно.

Це можна простежити на двох книжках його публіцистики — «Досвід і письменницький досвід» (1965) та «Краєзнавство» (1968), в яких зібрано есе, статті, промови, починаючи з 1958 року.

Вальзер завжди був не тільки антифашистом, не тільки критиком західнонімецького «суспільства споживання», а й, — що трапляється незрівняно рідше навіть серед так званих «лівих» письменників, — знущався з проповідників антикомунізму: «Як збиткуємось ми нині з французької бравих вільгельмівських патріотів, — писав він у 1962 році, — і зовсім не думаємо про те, що любий нашому серцю антикомунізм перетворить нас колись на точнісінько такі самі карикатури».

Не давав він попуску і тим «ангажованим» митцям, які перетворювали свій «ангажемент» на засіб самореклами, а самих себе — на придворних блазнів буржуазії. «Ангажованому належало гавкати на ті форми офіційного status quo, які й без того вже втрачали силу в очах освіченої публіки... Так виникає «діяльність». Оскільки реально ніщо не змінюється, можна б сказати, що так виникає гра».

Вальзер спочатку поділяв позиції комуністів лише в бута тактичних питаннях: наприклад, як викривати американську політику у В'єтнамі чи на якій основі будувати новоутворену Спільку письменників. А потім з'явився роман «Хвороба Галістля».

В цьому романі розповідається про чоловіка, що захворів на якусь дивну хворобу. Він навіть не може сказати, чи відчуває головний біль, чи біль у всьому тілі, чи сильний цей біль, чи ледь відчутний. Очевидно одне — йому дуже погано, він не може й не хоче нічого робити. Йому все байдуже і найлегше уявити себе мертвим. Він має дружину, дітей, друзів. Але він одних відчужений, вони тільки дра-

тують його. Найімовірніше, що хвороба Йозефа-Георга Галлістля (який завжди сумлінно, з цілковитою віддачею виконував зовсім не цікаву йому роботу) не стільки фізичного, скільки морального характеру. Він хворий своїм суспільством, своєю соціальною системою, їх безнадійною, невиправною безцільністю. І ось, коли Галлістлю вже, здавалося б, немає порятунку, він випадково знайомиться з групою комуністів. Вони не дуже зрозумілі героєві. Адже це люди з іншого світу. Це відбито навіть у незвичному звучанні їхніх імен — Панкрац Пуденц, Квалісто Кверіос, Таня Тішбайн. Але дивна річ — саме серед них Галлістль не відчуває себе самотнім; уперше він починає здогадуватися, що означає доти пустопорожнє для нього слово «солідарність». І Галлістль розуміє, що став на шлях одужання...

Книжка про Йозефа-Георга Галлістля вийшла якоюсь мірою умовлядна, трохи стерильна. Це — «маленький роман», скоріше навіть повість, що й стилем своїм нагадує економні Вальзерові новели. Воно й зрозуміло. Письменник лише намагає новий матеріал, при звичається до нього, ще не знаючи всіх його можливостей. Проте вирішальний крок не випадковий — він підготовлений усім минулим життям, усією попередньою творчістю.

Я сказав, що Мартін Вальзер ішов до пізнання істини специфічним шляхом. І це правда. Але правда також і те, що перед нами шлях закономірний, шлях типовий для чесного, схильного до пошуків митця нашої доби.

Дмитро ЗАТОНСЬКИЙ

Москва.

ВНЕСОК У СВІТОВЕ СХОДОЗНАВСТВО

Вихід у світ у видавництві АН СРСР «Наука» капітальної праці академіка А. Ю. Кримського «Історія нової арабської літератури. XIX — початок XX віку» став визначною подією не тільки в радянському сходознавстві, а й у світовій науці. Рецензію на книгу, написану відомим арабістом Дж. М. Ландау, надрукував міжнародний щорічний «Журнал арабської літератури», що видається в Лейдені (Голландія).

Автор вказує на виняткову важливість праці А. Ю. Кримського: «Якщо поява майже кожної монографії з сучасної арабської літератури заслуговує на увагу, то публікація всеосяжної книги Кримського є подією особливого значення. Його дослідження — справді єдине в своєму роді». Дж. Ландау підкреслює, що ця праця «посідає особливо визначне місце» як у контексті «європейського і радянського сходознавства, так і за своєю науковою цінністю».

Виклавши зміст книги А. Ю. Кримського, Дж. Ландау підкреслює, що вона охоплює мало досліджений період, якому в усіх відомих курсах історії арабської літератури відводиться незаслужено скромне місце. Він порівнює її з «Історією арабської літератури» німецького арабіста К. Брокельмана. Говорячи про розробку А. Ю. Кримським історико-літературного матеріалу, рецензент зазначає: «Все це подається читачеві з великим багатством деталей, що ґрунтується на безпосередньому вивченні арабських джерел того часу, а також сходознавчих праць, виданих мовами російською, польською, англійською, французькою, німецькою, італійською і латинською». Наприкінці Ландау

наголошує, що ця «вдумливо написана» монографія буде «цінним посібником для тих, хто вивчає арабську літературу Єгипту, Сирії та Лівану дев'ятнадцятого століття».

Рецензією на це видання відгукнувся і польський арабіст Януш Донецький («Пшегльонд Орієнталістичний»). А. Ю. Кримського він називає «одним з найвизначніших діячів російської і радянської арабістики», який «заклав у Радянському Союзі підвалини новітньої науки про цивілізацію мусульманського світу». Автор високо оцінює книгу А. Ю. Кримського, яка, на його думку, є «на сьогодні найповнішим опрацюванням історії першого періоду нової арабської літератури». Він теж порівнює цю книгу з працею К. Брокельмана. «Найхарактернішою рисою, «історії нової арабської літератури» Кримського, — пише він, — є прагнення до повного охоплення фактів, письменників і творів. З цього погляду книжка нагадує класичний твір Карла Брокельмана «Історія арабської літератури» в його першій частині, бо ж третій, додатковий том, у якому йдеться про нову літературу, хоч і написаний трохи пізніше, ніж праця Кримського, розроблений побіжно».

Визначаючи заслуги Кримського перед світовою наукою, рецензент пише: «Незаперечним фактом є те, що книга через тридцять років після її виходу не втратила своєї історико-літературної цінності, а, навпаки, являє собою великий внесок в історію нової літератури арабських країн».

Юрій КОЧУБЕЯ

Париж.

Гео Мілев — поет, публіцист, критик, перекладач з російської, французької, німецької й англійської мов, залишив яскравий слід у болгарській літературі. Він є автором поеми «Вересень», яка оспівує героїзм учасників першого в світі антифашистського повстання 1923 року в Болгарії. Він редагував журнал «Пламък» — одне з найяскравіших антифашистських

видань так званої вересневої журналістики.

За свою революційну діяльність Гео Мілев був по-звірячому вбитий болгарськими фашистами в травні 1925 року.

Про славного сина свого народу розповідає головний редактор газети «Сливенско дело», поет Камен Васевський у статті, написаній на замовлення нашого журналу.

КАМЕН ВАСЕВСЬКИЙ

УРОКИ ЧИСТОЇ ЛЮБОВІ

У напруженій письменницькій і журналістській діяльності Гео Мілева важливе місце належить полум'яному захисту і невтомній пропаганді здобутків літератури, мистецтва і культури Радянського Союзу. Ця риса творчості нескитного митця з особливою силою виявилась у важкі роки, коли Болгарія не мала дипломатичних відносин з молодого радянською державою й болгарські офіційні кола змагалися в лайці і наклепах на першу в світі соціалістичну країну. Інтерес Гео Мілева до мистецтва і культури батьківщини В. І. Леніна дедалі зростав. Свій обов'язок полум'яного пропагандиста успіхів СРСР він з честю виконував і в роки найбільшого розгулу фашистської реакції, коли була жорстоко придушена свобода слова, коли переслідувалася будь-яка згадка про «Червону Росію».

Ще 1920 року Мілев переклав і майже повністю опублікував у журналі «Везни» поему Олександра Блока «Дванадцять». А пізніше, з приводу смерті видатного радянського поета, він писав на сторінках цього ж видання болгарських символістів: «Мало таких, хто знає ім'я Блока. А Блок був людиною великої — істин-

Гео Мілев.

но російської душі». Цей щирий відгук Мілев надрукував поряд з автографом поета.

Мине кілька років, пам'ятних для Болгарії, і для самого поета Гео Мілева. Він стане безстрашним захисником народу, співцем Вересневого повстання. Країна ще стогнати в ярі фашизму й реакції. Та засновник журналу «Пламък» з подвоєною любов'ю оспівуватиме Країну Рад. Уже в першому номері цього журналу він опублікує цикл поезій Валерія Брюсова, великий портрет поета і біографічну статтю про нього, в якій тавруватиме ворогів Радянської Росії, гаряче виступатиме проти наклепів на неї і на адресу вірного сина Росії Валерія

Брюсова. Пристрасне слово на захист Брюсова звучатиме й у відгуці Гео Мілева на його книгу «Російська поезія вчора, сьогодні і завтра»: «Брюсов щирий і переконливий; він об'єктивний. Він правдиво показав російську поезію останніх років, років великої перебудови в Росії, коли не просто змінилась декорація, а й самі актори і в цілому п'єса; коли творяться новий побут, новий світогляд — коли життя набуває нового ідейного змісту».

У відповідь на організовані удари реакції Гео Мілев відстоює свої погляди з іще більшою наступальністю, цілеспрямованістю. Недарма в реакційній болгарській і зарубіжній пресі того часу з'явилося чимало лайливих виступів з приводу опублікованої Мілевим великої кількості статей, відгуків, інформацій про нову дійсність Радянської Росії. Особливо це помітно у третій книзі «Пламька». Тут уміщені нотатки «Сучасна російська література останніх років», «Сучасна музика в Росії», «Театри Ленінграда». Деякі з цих публікацій (вступні нотатки і стаття про театри Ленінграда) написані самим Гео Мілевим.

Уже в перших рядках редактор антифашистського видання гнівно зазначає: «Культурні зв'язки з Росією, встановлені в минулому, сьогодні перервано». Далі підкреслюється, що це використовують «зліязики реакції Західної Європи в союзі з російською еміграцією», що «вони дедалі більше витончуються у фабрикуванні брехні й наклепів». Ця зграя «переслідує відповідну мету, це — планомірна політична демагогія, а не плач за якоюсь загубленою культурою». Та життя не спинити. «Життя в Росії... йде в темпі, неможливого для Західної Європи».

Події в Радянській Росії публіцист нерозривно пов'язує з ім'ям

В. І. Леніна. На смерть вождя Мілев відгукується в «Пламьку» такими рядками: «Сьогодні всі знають: Ленін один у людства — титан історії, який народжується раз на тисячоліття». Таке усвідомлення величчя вождя Жовтневої революції автор поеми «Вересень» проніс до кінця свого життя. На сторінках «Пламька» про Леніна неодноразово писали і сам Мілев, і його соратники по перу.

У боротьбі проти наклепів на Радянський Союз, які вихлюпувались на сторінки болгарської і зарубіжної буржуазної преси, мужніла публіцистична думка Гео Мілева. Як борець-публіцист він увійшов у історію болгарської прогресивної журналістики.

Творчий шлях поета Гео Мілева був звивистим і важким. Та у своїх працях про Радянський Союз він обрав єдино правильний напрямок. В роки шаленого терору і розгулу фашистської цензури, в атмосфері невпинних нападок на країну соціалізму, він вважав за свій найвищий обов'язок нести до читачів істину, нести правду про переможену ходу Великого Жовтня, відстоювати священні ідеали революції. І саме ці виступи Гео Мілева є найбільшою окрасою його журналістської творчості. Саме цією діяльністю він стверджував одвічну любов болгарського народу до народів Радянського Союзу.

Вісімдесятиріччя автора поеми «Вересень», яке відзначається цього року, є ще однією нагодою для того, щоб із вдячністю вслухатися в уроки його публіцистики — уроки чистої любові до батьківщини великого Леніна. В них так по-сучасному звучить палкий голос поета і журналіста, голос натхненного провидця Гео Мілева.

*З болгарської переклав
Петро ПЕРЕБИЙНИС*

БОРОТЬБА ЗА ЖИТТЯ

Shire J. Axmed. Halgankii nolosha. Xamar, 1973.

У січні 1973 року за рішенням Верховної Револьюційної Ради Сомалі всі газети в країні почали видаватися сомалійською мовою. Мова сомалі стала єдиною державною мовою республіки.

У грудні того ж року в Могадішо вийшла перша ластівка сомалійської писемної літератури — повість «Боротьба за життя».

Автор повісті — Шіре Ахмед, філолог за освітою, дослідник сомалійського фольклору.

У повісті «Боротьба за життя» вчувається дихання сомалійської природи, запах і смак довгоочікуваного дощу після сухого сезону «джилал». Разом з тим у цьому творі змальовані великі соціальні зрушення, відчутні навіть у повсякденному побуті сомалійської сім'ї. Не випадково епіграфом до повісті автор обрав вислів: «Краще померти, аніж жити в неволі!»

Час дії — період 1936—1946 рр., десятиріччя, насичене грізними подіями. Це, зокрема, роки війни фашистської Італії проти Абіссинії, роки конфліктів між Англією й Італією за «ласі шматки» Сомалійського Рогу, роки переділу території Сомалі між Англією, Францією й Італією.

Вітер історії вривається у художній світ, розширюючи рамки суто сімейної теми, виносячи на перший план соціальні проблеми.

Джама, батько головного героя повісті Булхана, стає солдатом італійської

армії, тому що треба годувати сім'ю, а роботу знайти важко. На полях Абіссинії Джама стріляє в ефіопів, таких же, як і він, африканців. Та й не тільки в ефіопів: у ворожих окопах часто опинялися сомалійці, які пішли до англійської армії...

Джама виявився одним із тих, на кого розраховували колонізатори, які прагнули подолати конкурентів руками африканців, сіючи міжплемінну ворожнечу.

Небагатьом солдатам пощастило повернутися до рідного міста Уардера. Щодня Булхан з тугою й надією дивився на дорогу, виглядаючи батька. Недарма сомалійців, які служили в італійській армії, народ називав «хабади кентей» («переносники куль»). Фашисти зібрали цих людей із різних районів Сомалі, і тільки наказ «переносити кулі» об'єднував їх в одну армію, мета й завдання якої були їм зовсім чужі.

Повість розповідає про хлопчика Булхана, на долю якого випали всі знегоди, пов'язані з появою в домі злої мачухи. Хлопчик не пам'ятав материного обличчя: коли йому не минуло ще й року, батько Джама тричі сказав дружині: «Йди собі!» (шлюботорозлучна формула в мусульманському світі), і вона пішла в далеке поселення Фирфир з новим чоловіком, залишивши сина батькові. Незабаром Джама привів до халупи нову дружину Мулахо. Отоді Булхан відчув важку руку мачухи, почув лайку,

не раз плавав від принижень і з голоду. Коли старі казали хлопчиків приказку: «Мачуха — як листя отруйного дерева дуункал», йому здавалося, що це говорять про Мулахо.

Чого тільки не довелося пережити Булхану! Завжди голодний і брудний, він відчайдушно бився з хлопчиками, діставши прізвисько «маленький шайтан».

Дорога з Уардера до Фирфира, де жила мати Булхана Халіма, була не тільки довга, а й небезпечна: в хащах водилися леви, від яких потерпало все живе. Булхан хотів побачити обличчя матері і хоч раз у житті відчути тепло материнських рук. Так він вирушив до Фирфира. Хлопчина йшов понад дорогою, тому що боявся англіїців. Він знав, що в хащах міг затаїтися лев, але чужі солдати були набагато страшніші, і Булхан обирав глухі стежини.

Його ноги були зранені, сандалі зовсім розпалися, одяг подерся, але хлопчик не здавався. Якось уранці його розбудило гудіння машини: англіїці повиходили з авто, сіли в затінку й почали смажити м'ясо. Потім вони дістали кавуна й розрізали його. Коли машина поїхала, Булхан знайшов на землі шматочки м'яса й кавуна й уперше за багато днів поїв. Потім Булхан пішов далі. Цього дня йому особливо таланило: він надивав западину, де затрималася дощова вода.

І от нарешті тяжкі мандри, які тривали майже місяць, завершилися. У вулах Булхана зазвучала колискова, яку йому співала мати. І Булхан почав складати відповідь:

«Мамо, не йди,
Мамо, не йди,
Мами тут нема,
Мама пішла на північ
І більш не поверталась,
Світ за очі пішла,
Напевне, йшла вона шляхом,
Якому нема кінця».

Ввійшовши до села, Булхан побачив жінку з немовлям на руках. Це була його мати Халіма. Булхан мовчки дивився на неї. А вона тільки запитала: «Твій батько Джама?». Мати помила Булхана,

дала йому чистий одяг, розчесала волосся і нагодувала.

Але недовго Булхан був у матері. Адже чоловік Халіми міг повернутися будь-якої хвилини, йому могла не сподобатись поява чужака-Булхана. В районі Фирфир почалися міжплемінні чвари, і Халіма боялася, що Булхана можуть вбити.

Хлопчик знову рушив у дорогу. Тепер він ішов з Фирфира в Уардер. Небезпека чатувала на нього на кожному кроці, але він не відчував такого страху, як раніше, бо серце його було зігрите теплотою зустрічі з матір'ю.

Побачивши свого первістка, Джама мало не заплакав з радості. Син довго розповідав про Фирфир, про свого маленького брата, про зустріч з матір'ю. Всі дивувалися наполегливості й стійкості хлопчика, що не зупинився перед смертельною небезпекою і зробив те, що задумав.

Мужність і стійкість, почуття власної гідності і небажання миритися з приниженнями визначають характер Булхана. Коли батько повернувся з війни і спитав у сина, чого б йому хотілося, Булхан відповів: «Учитися».

В інших умовах характер Булхана проявляється по-новому. Найпрацьовитіший і найздібніший учень, він здобуває повагу наставників і друзів. У повісті показано формування характеру Булхана, його дивовижну лагідність, довірливість і водночас — гордість.

Зміст повісті не обмежується історією життя сомалійського хлопця. Доля Булхана — це доля цілого народу, жителів країни, розтерзаної іноземними загарбниками. Як зазначає наприкінці твору автор, «роз'єднавши країну, колонізатори зробили життя народу безрадіним і важким — таким же, яким було життя Булхана в роз'єднаній сім'ї».

Повість «Боротьба за життя» — один із перших творів великого соціального звучання в сомалійській писемній літературі.

Жанна КАНІВСЬКА

Одеса

НОВЕ ЖИТТЯ ПОВІСТІ

Olga Kobylanska, La Terre, traduit de l'ukrainien par
Ginette Maxymovitch. Editions "Dnipro", Kiev, 1973.

Видавництво «Дніпро» випустило французькою мовою повість Ольги Кобилянської «Земля» в перекладі Жінетти Максимович.

Праця над перекладом повісті вимагала високої майстерності, адже треба було відтворити лірико-романтичну картину селянського світу, яскраву поетичну оповідь, насичену барвистими епітетами і метафорами. В одному з листів до О. Кобилянської Леся Українка писала: «Хтось комусь радить «Землю» на німецьке перекласти, тільки думає, що то дуже тяжко, бо віддати народний колорит в чужій мові — то надто трудна річ. Але, може, хтось і віддасть, бо хтось мудрий і добре тямить німецький стиль. Якби переклад удався, то варто його зробити, бо такий роман, як та чиясь «Земля», варт і німецькій публіці показати».

«Добре тямити стиль» тієї літератури, на мову якої перекладаєш, означає передусім знаходити в цій мові функціонально еквівалентні стилістичні відповідники. Саме цього, на нашу думку, домоглася перекладачка «Землі». Леґкість перекладу ґрунтується на доброму художньому смаку, на знанні тонкощів французької літературної мови.

Слідом за О. Кобилянською, перекладачка індивідуалізує мову персонажів. Наприклад, ось як відтворено емоційно збуджену мову Марії: «Mykhailo, Mykhailo, gémit soudain Maria comme piquée. Mon enfant, mon cher trésor! Pourquoi me l'arrache-t-on? Pourquoi te

met-on sous le joug? Que ferons-nous sans toi?»

(«Михайле, Михайле! — зойкнула нараз Марія, мов уколена. — Дитино моя, серце моє! За що відривають тебе від мами, за що садять у ярмо? Що будемо без тебе діяти?»)

О. Кобилянська часто вдається до ритмізованої мови, як-от в уривку: «Летіла, мов на крилах. Через стернину до бурдею, а відтак попри бурдей і далі. Через шанці скакала, мов сарна...» В перекладі читаємо: «Elle volait, comme sur des ailes, à travers le chaume, vers la hutte, la dépassa et vola plus loin. Elle franchissait les fossées comme un cerf...»

Як бачимо, ритм збережено, хоч, може, він і не такий напружений, як у першотворі (пояснюється це збільшенням кількості дієслів).

Особливий колорит повісті надають діалектизми. І тут важливо побачити, які з них функціонально значущі. Це завдання в перекладі розв'язано з великим тактом. Ж. Максимович зуміла розрізнити два типи діалектизмів, переклавши ті, що несуть стилістичне навантаження, просторіччями або відтворюючи їх шляхом транслітерації, а ті, що такого навантаження не мають — за загальнолітературною нормою (будучність — *avenir*).

Здійснений Жінеттою Максимович переклад «Землі» є, на нашу думку, гідним внеском у французьку україніану.

Маркіян ЯКУБЯК

Львів.

БІОГРАФІЯ ПОЧУТТЯ

Клара Ярункова. Месник. Переклад із словацької
Ольги Ленік. Київ, «Молодь», 1974 р.

Клара Ярункова народилася в 1922 році. Тривалий час працювала на радіо й редактором гумористичного журналу «Рогач». Вона належить до тієї групи словацьких письменників, твори яких на початку 50-х років стали якісно новим явищем у словацькій літературі, зумовили зростання її глибини та художньої багатогранності. Творчість Ярункової органічно пов'язана з сьогодишнім днем, проблемами нашого часу. Письменниця добре опанувала мистецтвом оригінального дотепу, тонкого гумору. Її вміння глибоко проникати в проблеми сучасності поєднується з умінням чітко визначати зв'язки цих проблем з життям молоді. Ці особливості прози Ярункової, авторки суспільно-актуальних творів для молоді, викликають неабиякий інтерес до її творчості як на батьківщині, так і за кордоном. Її повість «Єдина» перекладена шістьнадцятьма мовами, а «Брат мовчазного Вовка» — сімнадцятьма. На конкурсі «Молодь атомного віку» в 1965 р. Ярункова була відзначена преміями за книгу «Брат мовчазного Вовка» — за поетичність зображення взаємовідносин людини з природою, за цікаву розповідь про формування повноцінного ідеалу молоді людини нашого часу.

Клара Ярункова відома українському читачеві двома виданими раніше повістями — «Єдина» та «Героїчний щоденник».

Вона незмінна в своїй тематиці, в об'єктах художнього дослідження. Письменницю цікавить сучасна молодь з її проблемами, запитами і вимогами. І вона все глибше занурюється в психо-

логію своїх героїв, що від книжки до книжки зростають, еволюціонують, збагачуючись життєвим досвідом.

В повісті «Єдина» події зображуються через сприйняття юної героїні, п'ятнадцятилітньої Олінки, яка, прощаючись з дитячим світом, боязко вступає у складний, для неї ще малозрозумілий світ дорослих. Розповідаючи про складні ситуації, в які потрапляє Олінка, авторка ставить перед нею цілу низку проблем: в чому виявляється дружба, товаришування, а в чому — лжесолідарність.

Залежність від інших і відповідальність за свої вчинки, байдужість, активність, культура почуттів та інші проблеми перехідного віку, порушені Кларою Ярунковою у новій повісті «Месник», що написана в формі монологу Душана, героя повісті, вразливого, поривчастого, вимогливого хлопця, який стоїть перед вибором місця в житті.

Уміння жити серед інших і задля інших, формування суспільної і громадянської свідомості, критична й активна життєва позиція — все це для Душана Крайчіріка не абстракція, а реальність, що озивається в душі больовими імпульсами. Зазнавши першої відчутної поразки в житті, Душан Крайчірік хворобливо переживає її, вона розростається для нього в трагедію.

Перебуваючи в лікарні, Душан переосмислює все своє куце життя, переповідає його сам собі, і йому здається, що винуватцями його трагедії є і батьки, які позбулися Душана ще в ранньому віці, і друзі, які його зраджували, і вчителі, що ставляться до своїх вихованців суто формально.

Після смерті бабусі, що виховувала його, Душан стає самотнім, беззахисним, відлюдкуватим. Щоб захиститися від світу, який видається йому ворожим, він приховує свою лагідну вдачу й вроджену доброту під маскою брутальності.

В усіх «гріхах» герой звинувачує навколишній світ, не помічаючи того, що він сам — винуватець своїх невдач і поразок. Але визнати свою провину, побачити безплідність свого агресивного максималізму, свого прагнення будь-що вирізнитися з-поміж інших, яке й призвело до кризи, Душан не спроможний. І це зрозуміло — самоаналіз тут не допоможе.

Душан ще надто недосвідчений, щоб осягти всю складність життя та його закономірності. Він поки що вимірює світ собою, а не навпаки, але вже починає розуміти, що за добро треба боротися, що треба шукати справжній, а не уявний життєвий ґрунт, на якому він «змо-

же втриматись навіть під час найсильніших бур».

Пізнаючи світ, Душан з іще дитячою безпосередністю й безапеляційністю створює свою суспільну модель, у центрі якої, безперечно, буде він. Ця модель, складена з елементів реальної дійсності впереміж з елементами фантастичними, розвалюється при зіткненні з буденщиною.

Модель зруйнована, залишився тільки її творець — Душан. Головний лікар допомагає хлопцеві переступити коло, яке він окреслив довкола себе. Тепер Душан розуміє: щоб мати право критикувати світ, треба навчитись критично ставитися до самого себе.

Клара Ярункова без зайвої дидактичності вводить читача у внутрішній світ своїх героїв, розкриває їхні найпотаємніші почуття і думки з м'яким ліризмом, тонкою іронією, доброю усмішкою.

Павло МОВЧАН

ТРАУТЕ І ГЮНТЕР ШТАЙНИ

У Німецькій Демократичній Республіці з кожним роком зростає інтерес до літератури народів Радянського Союзу.

Широку популярність у НДР здобули, зокрема, твори українських радянських письменників. До популяризаторів української літератури належать перекладачі О. Больц, К. Рунге, К. Кеніг, Г. Бурк, Л. Робіне, А. Вагнер, М. Буш, Н. Дрехслер, Е. Дікман.

Особливо плідно працює на ниві перекладів з української літератури подружжя Трауте і Гюнтер Штайни. Починали вони як перекладачі літературознавчих і історико-біографічних праць з російської мови («Гете» М. Шагінян, «Пушкін» Ю. Тиняннова, «Федін» Б. Брайніної). Працюючи в 1950—54 рр. завідувачем відділу літературознавства в редакції видавництва «Культур унд фортшрітт» (нині «Фольк унд вельт»), Гюнтер Штайн редагує перекладену з російської тритомну «Історію російської літератури», а також низку публікацій із серії «Література і суспільство».

Водночас Г. Штайн пробує свої сили і в оригінальній творчості, відвідує секцію молодого автора, якою керував тоді Ервін Штрітматтер. Перший успіх Г. Штайну-прозаїку

Трауте Штайн.

Гюнтер Штайн.

приніс роман «Аудиторія № 92» (1961), присвячений життю студентів університету ім. Гумбольдта в повоєнні роки; в творі показано гостру класову боротьбу, в яку втручалися фашистські недобитки із Західної Німеччини — організатори путчу

1953 року. Згодом у газетах «Нойєс Дойчланд», «Берлінер цайтунг» та в журналі «Фрає вельт» з'явилася низка нарисів, оповідань і репортажів Гюнтера Штайна. Серед них цікавий нарис про М. Горького «Буре-вісник» та репортажі про трудові будні робітників сталепрокатного заводу в Геннігсдорфі біля Берліна. До речі, на цьому заводі Гюнтер Штайн уже п'ятнадцять років керує літературним об'єднанням імені Шота Руставелі.

Гюнтер Штайн — член Соціалістичної єдиної партії Німеччини, в Спілці письменників НДР він очолює секцію перекладу. Він і сам перекладає чимало, популяризує серед німецьких читачів твори російської, української, грузинської класичної та радянської літератури.

Перекладати з української літератури Трауте і Гюнтер Штайни почали 1960 року, маючи вже великий творчий досвід—переклади з М. Лермонтова, М. Салтикова-Щедріна, М. Горького, М. Шолохова, В. Вишневського, К. Федіна, О. Фадєєва, М. Пришвіна, О. Арбузова. «Якось, — розповідає Г. Штайн, — мені потрапила до рук рецензія на повість І. Франка «Захар Беркут», згодом довелося редагувати переклад роману С. Скляренка «Шлях на Київ». Під враженням цих творів я взявся читати «Кобзар» Шевченка, виданий у 1951 році Альфредом Куреллою. Це було справжньою подією в моєму житті. В поезії великого Тараса (до розуміння якого я, між іншим, ішов під впливом повісті М. Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки») мене до глибини душі схвилювало те, що можна назвати великою душею української літератури, душею українського народу, — та безмежна любов до життя, до батьківщини, до людей, любов, що чарує своєю щирістю і самобутністю, любов, яка вмєє боротись і сміятись. Одне слово, я знову взяв з полиці придбані ще в університеті підручники й по-

чав разом з Трауте посилено вивчати українську мову». (Тут і далі цитується за листом Г. Штайна до автора цих рядків.)

1961 року видавництво «Нойєс лебен» видрукувало їхній переклад роману В. Собка «Нам спокій тільки сниться». Згодом Трауте і Гюнтер Штайни переклали добірку оповідань для антології українського оповідання «Україніше ерцелер», підготовленої до друку Карлом Рунге, — «Сафат Зініч» і «Безталанне закохання» Ю. Федьковича, «Банк рустикальний» О. Кобилянської та «Любов до ближнього» А. Тесленка.

Вражає своєю широтою тематичний діапазон творів, які Штайни обирають для перекладу. Тут і книги про історичне минуле українського народу, і романи, присвячені Великій Вітчизняній війні та післявоєнній відбудові країни, і наукова фантастика. Передусім вони намагаються познайомити читачів НДР з найновішими творами української радянської літератури. Не лишається поза їх увагою і література для дітей. 1970 року вони переклали для видавництва дитячої літератури НДР повість Ю. Збанацького «Курячий бог», а 1973 — повість А. Дрофаня «Загадка старої дзвіниці».

Поява кожного перекладу Трауте і Гюнтера Штайнів є справжньою подією у літературному житті НДР. Схвально прийняла читацька громадськість вихід німецькою мовою роману С. Голованівського «Тополя на тому березі» («Фольк унд вельт», 1968), а також фантастичного твору В. Владка «Фіолетова загибель» («Дас нойє Берлін», 1967). Два видання витримав у НДР роман Юрія Шовкопляса «Людина живе двічі». Серед новіших перекладів подружжя Штайнів — «Бар'єр несумісності» Юрія Щербака («Ауфбау», 1974).

Зараз видавництво «Ауфбау» готує до друку збірку українських гумористичних оповідань, для якої Штайни переклали твори представни-

ків української класичної літератури («Підбрехач» Г. Квітки-Основ'яненка, «Баба Параска та баба Палажка» І. Нечуя-Левицького, «Мужичка арихметика» С. Васильченка, «Як Шевченко шукав роботи» О. Маковея) та українських радянських письменників («Нашо мені чорні брови» Остапа Вишні, «Останній могіканець» М. Білкуна, «Гуска» Ю. Збанацького, «Без регламенту» С. Кравченка, «Знайоме крісло» О. Носенка, «Дядько Никін» Григора Тютюнника).

Трауте і Гюнтер Штайни співробітничали також з київським видавництвом «Дніпро». Для редакції, що видає твори української літератури іноземними мовами, вони зробили стилістичну редакцію збірки оповідань про Вітчизняну війну, зараз редагують збірку новел Олеса Гончара.

«Наші плани на найближче майбутнє — великі, — розповідає Гюнтер Штайн, — але найпалкіше наше бажання — видати твори Тараса Шевченка. Це було б чудово! Чудово, важливо і корисно! Адже виданий Альфредом Куреллою «Кобзар» (готувався під час війни в дуже тяжких умовах) вже давно зник з полиць книгарень та й не задовольняє вже зрослих вимог сучасної німецької поетичної мови».

Тема України посідає важливе місце у творчості Гюнтера Штайна-прозаїка. Нещодавно він завершив працю над романом під назвою «Ультиматум». В центрі роману — Корсунь-Шевченківська битва 1944 року.

В новому романі Г. Штайна показана моральна перевага радянських людей над загарбниками, а також перевага стратегії і тактики радянського військового командування, розповідається про боротьбу антифашистів з комітету «Вільна Німеччина» за визволення своєї батьківщини, за створення німецької робітничо-селянської республіки.

Юрій МИХАЙЛЮК

Назим Хікмет. Малюнок українського художника П. Басанця, зроблений на III Всесоюзному з'їзді письменників.

ХІКМЕТ І УКРАЇНА

Твори Хікмета перекладалися багатьма мовами нашої країни. На Україні видано кілька книжок поета, його роман «Романтика», йому присвячено чимало віршів, нарисів, статей. Перекладали твори Хікмета й писали про нього Максим Рильський, Павло Тичина, Андрій Малишко, Володимир Сосюра, Микола Бажан, Любомир Дмистерко, Іван Рядченко, Антон Хижняк, Богдан Чалий, Олеса Новицький, Іван Драч, Віталій Коротич. Хікмет не раз бував на Україні, цікавився українською культурою і літературою.

«Я відвідав Україну 1928 року, коли її працьовитий народ натхненно будував соціалізм, — говорив Хікмет наприкінці 1951 року, коли вдру-

ге приїхав до нашої республіки.— І нині, через двадцять чотири роки, я з радістю стежу за новими успіхами талановитого й працюючого українського народу, що будує комунізм разом з усіма радянськими народами-братами».

Повернувшись до Москви, поет написав вірш «Пастух Алі», присвятивши його «українським дітям, читачам «Барвінку». У квітні 1952 року вірш з'явився на сторінках цього журналу в перекладі Богдана Чалого. Назим Хікмет пише про Анатолію, про край турецького селянства, де й нині живуть тисячі маленьких Алі, яким поет бажає того світлого прийдешнього, що давно вже стало дійсністю для радянських дітей.

У 1954 році, з нагоди декади російської літератури та мистецтва в Києві, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією, Хікмет виступив у «Літературной газеті» із статтю «Свято єдності».

«Київ,— писав він,— одне з найкрасивіших міст, які мені доводилося бачити, місто весни, зелене і святкове... У народних казках — російських, українських, турецьких, — закохуються відразу. На мій погляд, у цьому є велика життєва мудрість. Я відразу закохався у Київ і дуже хотілося б, щоб це була взаємна любов... Я заприятелював з київськими письменниками. Платон Воронько. Андрій Малишко читали мені свої вірші українською мовою і відразу ж перекладали російською...

Я дуже люблю народні свята. Свято 300-річчя возз'єднання України з Росією — одне з найвизначніших, на яких мені доводилося побувати. Я був дуже щасливий, що взяв у ньому участь».

16 травня 1954 року «разом із своїми щирими друзями А. Малишком, О. Новицьким і письменниками братніх радянських республік» поет відвідав музей «великого українського Кобзаря — Тараса Григоровича

Шевченка». Творчість видатного народного поета справила на Хікмета незабутнє враження. «Я ще раз упевнився в тому, яка це сильна, могутня зброя — поезія, — записав Хікмет у книзі відгуків музею. — Шевченко завжди мене цікавив і вражав не тільки як геніальний поет і дуже талановитий художник, а й як борець, у якого немає розриву між його життям і творчістю».

У статті під назвою «Наш Шевченко», написаній до 100-річчя з дня смерті Кобзаря, Хікмет, зокрема, згадує про свого алжирського друга, який знав напам'ять багато віршів Шевченка, про багатьох знайомих з країн Азії, Африки та Латинської Америки, яких надихали волелюбні твори великого поета.

«Доки битимуться серця людей, звучатиме і голос Шевченка», — пише Хікмет, і ці слова впливають з його розуміння поезії як мистецтва дійового, безкомпромісного, народного, яким були твори Кобзаря.

В листопаді 1960 року Хікмет надрукував у «Літературной газеті» статтю, присвячену драматургії Олександра Корнійчука. «Я люблю творчість Корнійчука, — писав поет. — Вона... прагне правдиво відбивати дійсність. Тому національні особливості характерів її героїв органічно поєднані з особливостями радянського характеру. Це чудовий вияв пролетарського інтернаціоналізму в радянській драматургії.

Корнійчук — лірик, він любить гумор, він — епічний, але передовсім він — громадянин».

«Я радий,— зазначив далі Хікмет,— що в переддень відкриття декади української літератури та мистецтва можу написати ці нотатки про драматургію Корнійчука й у цих скупих рядках висловити свою любов і повагу до українських майстрів».

Справді, кожен виступ Назима Хікмета про українських митців був присвячений не тільки комусь одному з них особисто, а всій українській радянській літературі, яку поет

Олесь Гончар і Назим Хікмет на пероні Київського вокзалу.

розглядав як складову частину багатонаціональної літератури народів СРСР. У кожній, хай невеликій статті, Хікмет завжди мислить широкими категоріями, торкається багатьох тем, проблематики мистецтва взагалі. Прикладом такого підходу до конкретного матеріалу можуть бути його відгуки на вірші «київського лікаря», нині українського поета Віталія Коротича. «Я не знаю, скільки йому років, — пише Назим Хікмет. — І не цікавлюся. Він по-справжньому молодий, як усі справжні поети.

У мене є його вірші українською мовою. Я дуже люблю цю мову. Мені здається, що вона звучить серед слов'янських мов так само, як італійська серед своїх сестер...»

Колись славетний поет турецького народу сказав, що насамперед він — комуніст, потім — турок, а потім уже письменник. Глибокою партійністю, «чуттям єдиної родини» пройнята вся його творчість. Назим Хікмет завжди високо тримав прапор інтернаціоналізму. В своїй пристрасній публіцистичній книжці «Слово сучасника» український письменник Антон

Хижняк, який, до речі, переклав п'єси Хікмета «Легенда про любов» та «Розповідь про Туреччину», наводить такі слова поета: «Знаєте, яка виникла думка? Ось ви, українець, перекладали мої п'єси на українську мову, п'єси турка. Із історії ми знаємо, скільки горя завдали мої предки вашим предкам-українцям. Я схиляюсь перед вашими прадідами-запорозжцями. На вулках шкарлупинках через Чорне море діставалися вони до Стамбула, щоб визволяти з неволі своїх земляків. Адже так співають у ваших думках? Це благородство хоробрих людей. А що, як спробувати написати роман про українців і турків? Написати вже з наших позицій, позицій комуністів. Якщо вдасться — неодмінно напишу...»

На жаль, Назим Хікмет не встиг здійснити свого задуму. Безперечно, роман цей був би пройнятий любов'ю не тільки до його співвітчизників, а й до радянських людей, до українців, бо письменник був інтернаціоналістом.

Володимир КУХАЛАШВІЛІ

ВІКТОРІЯ ГАЛУЗИНСЬКА

ДІЄТА СПРИЙНЯТТЯ

Архітектура чуттєво сприймається людиною і впливає на нашу психіку — цьому спостереженню, певне, стільки ж років, скільки самій архітектурі. Однак, за Гегелем, «те, що відоме, ще не є через те пізнане». Знання про явище, набуте шляхом фіксації подібних впливів, утворює певним чином закріплений досвід. «Кожне мистецтво народжується з досвіду... Досвід — не що інше, як знання, що народилося з численних спогадів про ті речі, які доступні людським почуттям» — читаємо у Данієля Барбаро в «Коментарі до Вітрувія». Часто ідеї, що з'являються тільки як гіпотези, перевіряються експериментом, а тоді вже стають наукою.

Канони древніх були одночасно фактами як науки, так і мистецтва. В каталозі храмової бібліотеки в Едфу одна з книг мала назву «Вказівки для стінного живопису та канони пропорцій». Проблема сприйняття обмірковувалася вже в праці Вітрувія «Десять книг про архітектуру».

Значно пізніше, коли вже постала проблема цілеспрямованого психологічного впливу архітектури, було помічено, що фізичний розмір споруди зумовлює цілу гаму почуттів, зокрема, здивування, приголомшеність, пригніченість. Фізичний розмір споруди, породжуючи асоціації з могутністю, нагадуючи про величезні зусилля затраченої людської праці, був чи не першим психологічним чинником, що його використали архітектори.

Історія архітектури нагромадила безліч розрізнених, але точних спо-

стережень про властивості сприйняття. Чи треба говорити про особливе враження від старовинних будівель і навіть їхніх руїн? Звернімося до свідчення Віктора Гюґо: «Час повернув собору, мабуть, більше, ніж забрав: він надав його фасаду того темного колориту віків, який перетворює похилий вік пам'ятника на добу найвищого розквіту його краси».

Такі спостереження і спричинилися до спроб копіювати старовину. Але те, що захоплювало в оригіналі, набувало невиразності в копії. Тоді з'явилася плідна ідея поєднання елементів сучасної й старовинної будови, що давало, безсумнівно, позитивний ефект.

Можна навести безліч прикладів з архітектурного досвіду минулого, коли зодчі викликали історично виправдані для свого часу гами почуттів — благоговіння, схилення перед величчю небесних і земних сил. Однак цікавіші новітні ідеї.

Вдаючись знахідкою сучасних архітекторів було відкриття позитивного психологічного ефекту від виявленої в споруді правди матеріалу, «...тобто того єдиного закономірного й найпрекраснішого, що може мати архітектура, яка відповідає художнім цілям. Той, хто ховає балку, робить помилку. Той, хто вдається до фальшивої балки, чинить злочин» (Оґюст Перре).

Не менш важливим фактором повноцінного психологічного впливу є й функціональна правда споруди, тісне поєднання зовнішнього образу з внутрішнім змістом.

Людина не змогла б жити в архітектурному середовищі, яке не має орієнтирів, — чи створеному з цілком однакових елементів, чи хаотичних форм, що абсолютно не повторюються. Пригадаймо занепокоєння, що виникає у нас, коли ми потрапляємо до незнайомого міста. Поки людина якось не зорієнтується в незнайомому їй середовищі, не відшукає потрібного їй об'єкту, вона буде неспокійна, її увага буде надто розсіяна. Та тільки-но за якимись зовнішніми прикметами чи сигналами вона впізнає об'єкт пошуку або принаймні дорогу до нього, її психіка відразу ж позитивно відреагує на цей факт. Еволюція міста породила систему звичних, стереотипних сигналів, за якими людина орієнтується в навколишньому середовищі. Так, споруда з секціями, балконами, еркерами, що ритмічно повторюються, сповіщає, що це житловий будинок.

Подібний будинок, але більш парадний, із збільшеним вестибюлем, ресто-раном — це готель. У всіх таких випадках роль сигналу відіграє архітектурний вираз функції споруди.

В сучасному місті сигнально-орієнтовний елемент архітектури набув особливого значення. Нові райони іноді створюють для їх мешканців цілий ряд нелегких ситуацій, принаймні до-ти, доки в їхній пам'яті нарешті зафіксується послідовний ряд знаків. Важко орієнтуватися літнім людям, дітям, гостям, людям, які потрапили сюди випадково, і, нарешті, міським службам — швидкій допомозі, лістоношам, водіям таксі.

Протест психологів проти одна-рідності в міському будівництві, яка викликає почуття невпевненості, висловив італійський дослідник архітектури Бруно Дзеві в полеміці з американським ученим А. Е. Парром. Парр пише: «...Чому архітектори не використовують дорогоцінного досвіду театральних декорацій і вперто продовжують нагороджувати один на один остобісілі кубики, в яких людина не живе, а існує в самотності, безликовості й потворності?» Б. Дзеві відповідає: «...коли Парр вимагає втручання дослідників-психологів у вибір проєктного рішення, він має рацію, але коли починає проповідувати повернення до ліпних оздоб і розхвалює новітні декоративні фокуси, то тим самим сприяє реакційним і малоефективним методам розв'язання цього завдання, рекомендує тимчасовий заспокійливий засіб замість лікування хвороби або її профілактики».

Як звільнити людину від несприятливих впливів сучасного міста, як вилікувати її від почуття невлаштованості й дискомфорту? Відповідь на це запитання вимагала ретельного вивчення окремих чинників середовища, не лише їх спостереження, а й класифікації та кількісного опису, коли це можливо, на основі експерименту.

ЧИ ГАРНА ЧЕРВОНА КІМНАТА?

Червоний колір збуджує, бадьорить, ніби випромінює енергію, під-стимує психіку. Це його об'єктивна властивість. Однак людина, яка потрапила до кімнати з червоними сті-

нами, може відчувати найширшу гаму настроїв, залежно від багатьох причин. Житель півдня сприйматиме її, можливо, й байдуже через звичку до яскравого сонячного світла. Людина, що живе на півночі, може відчувати гостру гаму позитивних емоцій — адже вона тужить за яскравим червоним сонцем. Дитину така кімната розважить і втішить — діти любляють яскраві барви, а літня людина, яка віддає перевагу спокійним, блідим тонам, може відчувати роздратування. Початкова реакція залежатиме від географічних, вікових, національних моментів, але якою б вона не була спочатку, згодом неодмінно прийде роздратування, невдоволення, або, як кажуть психологи, настане стан сенсорного голоду, а потім — невроз. Тиха, прозора музика й низька температура можуть віддалити це явище, гучна й бадьориста музика, гаряче повітря — його прискорюють. Але результат неминучий — людині будуть потрібні інші зорові враження. Це властивість психіки.

Вплив архітектури триває, по-перше, в широких часових межах, а по-друге, як правило, сприймається підсвідомо. Те, що в червоній кімнаті ущільнюється до певного часу експерименту, в архітектурному середовищі триває роками. Як урахувати архітекторові всю різноманітність факторів, що впливають на психіку людини?

Тут багато підходів — від загальнобіологічного до такого, що враховує конкретні особливості споживача. Вивчення смаків і потреб кожної особистості дало б, напевно, ідеальний результат, але для сучасної архітектури виконання такого завдання — річ нереальна. Сьогодні споживач архітектурної споруди здебільшого — груповий, і архітектора цікавлять смаки й потреби типового представника групи.

Скажімо, таке архітектурне середовище, як лікарняна палата, призначається для двох груп людей — хворих і лікарів. Потреби в них різні, часом конфліктні. Лікарі перебувають у палаті недовго, хворі — постійно, отже, їхні потреби важливіші. Інша річ операційна, тут головна постать — лікар. Тут архітектор передусім дбає про його зручність.

У своєму житті кожна людина відіграє кілька соціальних ролей. Ці ролі накладають відбиток не тільки на самих людей, а й на речі, якими

вони користуються, простір, в якому вони виконують ці ролі. Так створюються своєрідні «мізансцени» соціальної дії. Вони зафіксовані в просторі. Певним мізансценам можуть бути відведені спеціально призначені місця. Те, що називають функціональною композицією архітектурного твору (приміщення, будинки, комплекси, поселення), з погляду соціології є просторово закріплена інституційна структура суспільства. Таким чином, самі групи приміщень, будинків, поселень відповідають певним об'єднанням суспільства, для яких вони створюються.

МІЗАНСЦЕНИ БОГОМІЛЛЯ

Отже, архітектурна композиція мусять бути функціональною, в ній треба враховувати численні фактори впливу архітектурного середовища на споживача.

За приклад архітектурної композиції, що впливає на людину контрастною зміною вражень, можна вважати просторову організацію храмів Єгипту.

Ось як розповідає про це історик архітектури й мистецтва М. Алпатов: «Храм розкривався в послідовній зміні архітектурних вражень. Довга алея овнів, через яку лежала дорога до храму, своєю дещо стомливою одноманітністю правила ніби за прелюдію. Величезні священні тварини, вишикувані в ряд, подібно до плоского фриза на стіні, мусили підготувати прочанина до архітектурних вражень самого храму. Звернуті до процесії голови тварин мали відвернути увагу людей від багатоманітних вражень світу, примусити їх зосередитися, щоб бути готовими до вступу в храм. Над учасниками процесії було ще відкрито небо, але вони готувалися до урочистого моменту. Перед вступом до храму потрібна була невелика пауза, ось чому на шляху процесії звичайно височіли дві вежі — величезні плоскі пілони, майже непроникна стіна, перед якою часто стояли звернуті до процесії велетенські зображення царя, так звані колоси та обеліски. Тут відправлялися моління: лише подолавши цю перешкоду, можна було вступити до першого двору храму. В плані двір був відкритим прямокутником, оточеним з чотирьох боків колонадою; ряд колон у середині двору намічав основний осьовий рух. У на-

ступному, майже закритому з усіх чотирьох боків, колонному залі — тісному приміщенні, повністю заставленому колонами, — панувала півтемрява. Сонячне проміння пробивалося сюди лише з відкритого двору або крізь невеликі прорізи вгорі колон — високих посередині й нижчих по краях. Сюди виносили клейноди, і тому цей зал називався «залом видіння».

Завдання архітекторів зводилося до того, щоб засобами архітектурного вирішення простору створити особливу психологічну орієнтацію для тих, хто молиться, приготувати, настроїти психіку на містичне й таємниче, на схилення перед божеством. Коли до алеї овнів збиралися прочани, це була лише юрба, яка тільки готувалася до молитви. Вони прийшли звідусіль, вони були представниками різних соціальних груп, різних характерів. Але в алеї овнів юрба вже підкорялася єдиному рухові, єдиній меті. А коли прочани проходили повз ряд священних тварин, суворий метричний ритм і величезні розміри останніх настроювали їхню психіку на єдиний лад; соціальні, фахові, вікові та інші відмінності відступали на другий план, усі ставали прочанами. Дальший розвиток архітектурного простору своїми контрастами закріплював психологічну установку на фанатичний і містичний стан. Цей приклад ілюструє, як послідовна зміна архітектурних образів впливає на психіку людини.

Отже архітектура може бути неабияким регулятором емоцій, і в цьому плані завдання архітектора полягає в тому, щоб максимально закріпити певний психологічний стан.

І тут архітекторів неминуче доводиться зважати на цілий ряд суто функціональних деталей. Він мусить знати, наприклад, що відвідувачу кафе приємніше перебувати в залі, розташованому так, щоб він міг бачити всіх (адже він прийшов розважитися), тоді як у робочому кабінеті людина воліє сидіти відособлено. Якщо йдеться про конторське приміщення чи операційний зал, то тут бажаний широкий простір, але відчуття комфорту у працівників викликає замкнений по горизонталі об'єм, так званий бокс.

Ці очевидні з погляду звичайного здорового глузду приклади дають уявлення про те, які чинники мусить урахувати архітектор у процесі проектування.

НЕМИНУЧА УСЕРЕДНЕНА ГЕНІАЛЬНІСТЬ

Геніальний прозаїк створює одну, дві, три, чотири книги, але далеко не завжди створює школу. При всьому своєму зв'язку з культурною та історичною реальністю він творить унікальне. Зовсім інша справа в архітектурі. Геніальний архітектор кількома спорудами дає могутній поштовх архітектурі свого часу.

Кілька десятиків років тому сорокалітній швейцарець Шарль Едуард Жаннере Грі, що взяв псевдонім Ле-Корбюзьє, побудував у Пуассі під Парижем замислений будинок для родини Савуа. Будинок виявився ствердженням і наочною ілюстрацією найважливішої архітектурної ідеї століття — ідеї функціональності. Сам Корбюзьє якось зауважив, що пишався б будинком, «таким же корисним, як друкарська машинка». Проектуючи віллу Савуа, Корбюзьє відмовився від давнього уявлення про стіну як несучий елемент конструкції, віддавши перевагу каркасу, де стіни являють собою ніби скляну оболонку чи ізоляційний матеріал. Ця ідея сталою чи залізобетонної клітини нам тепер добре знайома. Всі головні елементи — скляні стіни, горизонтальні вікна, відкритий план, використання зовнішнього простору — були запозичені іншими архітекторами, які прийшли пізніше. Як запозичені? Наскільки це дозволяти кожному майстерність, хист, практичний досвід...

Інший приклад. Краєвид навколо житлових будинків, побудованих Френком Ллойдом Райтом, здається спеціально для них призначеним. Більш як півстоліття тому Райт переїхав з міста в південний Вісконсін і почав будувати дім, який назвав Таліезін. Згодом із родиною й учнями він перебрався в пустелю Арізони, де спорудив Західний Таліезін. Починаючи будівництво, Райт писав, що йому хочеться створити «природний» будинок. Це визначення, спільне для обох будинків, пояснює їхню несхожість. Таліезін вбудовано в пагорб, влітку він майже повністю потопав в деревах. У будь-яку пору року його розміри приховуються, а кольорові тони приглушені. Західний Таліезін, навпаки, вражає гострими контрастами. Мов панцирне земноводне, він месе на собі свій кістяк, а окреслений так само примхливо, не-

рівно, як ті кактуси, що його оточують. Через контрастність між його будинками, яку можна пояснити не одразу, видатного архітектора звинуватили в гонитві за сенсаційністю. Однак сенсаційною була саме різниця між краєвидами, а будинки були «природні». Крім цієї особливості, вони цікаві плануванням. «Двері й вікна прорубують, щоб зробити будинок; користь будинку залежить від порожнього простору», — говорили в стародавньому Китаї. Френк Ллойд Райт — один із перших і небагатьох архітекторів, що заново усвідомили зміст цих слів. У його будинках обладнання зведене до мінімуму. Матеріали грубі й недорогі, часто оброблені руками аматорів. У такому контексті деталі, які можна вважати прикрасами, виглядають несподіваними, дивовижними, — прорізане високо в камінній стіні вікно, через яке кілька годин підряд проникає сонячне проміння, китайський екран на стіні з необробленого каміння. А головне — ці будинки містять у собі простір не заради самого простору, а заради зручності людей, що мешкають у ньому.

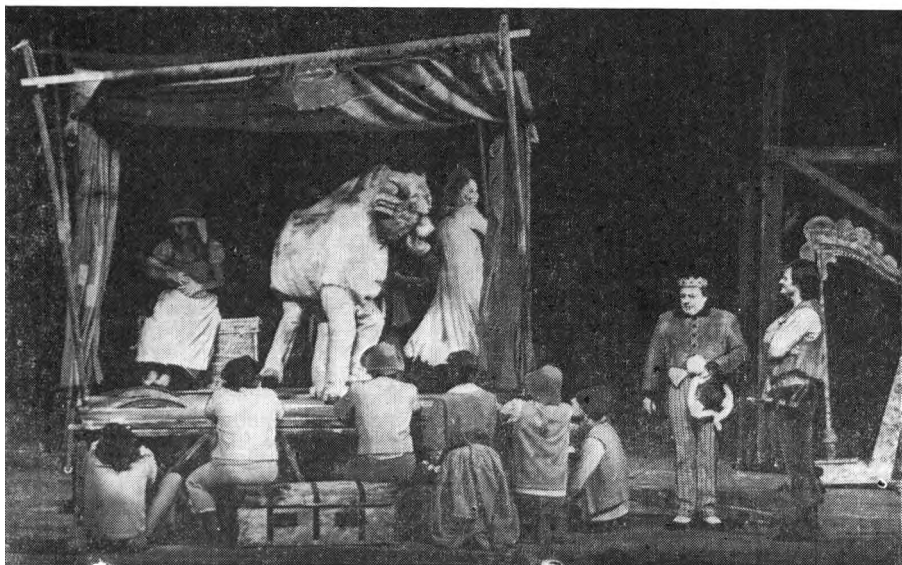
Два видатних архітектори — кілька основоположних ідей, які впроваджено в архітектуру століття: принцип функціоналізму й виявлення правди матеріалу й конструкції, принцип організації простору і зв'язок споруди з краєвидом.

Масове проектування й будівництво об'єктів виключають участь геніальних архітекторів у створенні всіх

архітектурних споруд, проте аж ніяк не виключають впливу їхніх ідей. Окремі проблеми психологічного впливу архітектури детально опрацьовані фахівцями. Щоб урахувати всю їхню суму, при практичному проектуванні потрібен характерний для нашого часу підхід, підхід системний. Такий підхід, неминуча участь обчислювальних машин в архітектурному проектуванні зовсім не виключає творчого начала, він озброює архітектора-творця не інтуїтивно-творчим, а творчо-науковим підходом до проектування.

У класовому суспільстві архітектура, природно, залежить від економічних, ідеологічних і соціально-побутових вимог правлячого класу. Архітектори соціалістичних країн прагнуть якнайповніше задовольнити матеріальні й духовні потреби цілого суспільства. Таким чином, головні відмінності в напрямках сучасної архітектури визначаються існуванням двох систем — капіталізму й соціалізму. Спільність соціальних завдань та єдність ідейно-художніх принципів архітектури соціалістичних країн сприяли виникненню її інтернаціональних засад, що ввібрали в себе найпрогресивніші національні особливості.

Хоч проблеми архітектурної психології багато в чому спільні для архітекторів різних країн, слід підкреслити, що найкращі взірці архітектури соціалістичного світу символізують творчу силу й красу передового суспільства.

Сцена із спектаклю «Фракас».

ПРИЗНАЧЕННЯ ТЕАТРАЛЬНОСТІ

На сцені — фрагменти руїн старовинного замку... Потемнілі стіни, на яких ще можна помітити сліди зогнаних кольорових килимів і місце, де висів портрет. У розваленому каміні давно вже не палав вогонь. У замшених рештках колишніх дворянських палат темно і вогко. Ніщо не захищає від дощу, і вітер весь час гасить слабенький вогник каганця. Похмурі постаті власника «Замку Сови» барона Сігоньяка та його єдиного слуги інваліда П'єра раз у раз зникають у темряві. Забутого людьми молодого аристократа відвідують лише кошмарні сновидіння, в яких зловісні чудиська-тварини говорять людською мовою.

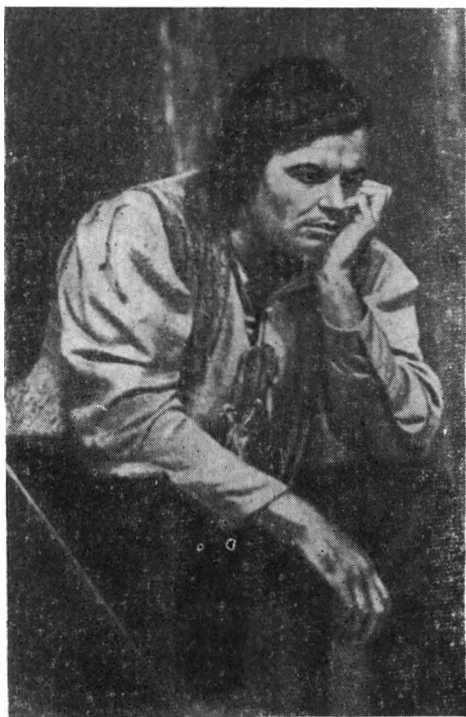
І раптом у царство пустки і безнадії вторгається на візку товариство яскраво вбраних чоловіків і жінок — трупа мандрівних комедіантів, яких негода загнала під захист руїн. Галасливі, жваві актори виглядають тут як прибульці з іншої планети.

Цей кадр можна вважати за образний епіграф до всієї вистави «Фра-

кас», яку показав під час гастролей у Радянському Союзі французький театр «Компані дю Котюрн». Контрастний епізод веселого вторгнення вуличних лицедіїв у мертві руїни замку немовби символізує незламний оптимізм народного театрального мистецтва в зловісній атмосфері феодальної Франції.

В основу п'єси Сержа Ганзля, поставленої в Ліонському театрі, покладений роман Теофіля Готье «Капітан Фракас». Але в інсценізації Ганзля вельми відчутний той факт, що створена вона більш як через століття після літературного першоджерела.

Теофіль Готье в своєму популярному романі виступає як спадкоємець творчих засад французького романтизму. Багатобарвна розповідь про збанкрутілого аристократа барона де Сігоньяка, який, приєднавшись до трупи мандрівних акторів, перемагає суперника в двобой за серце коханої актриси Ізабелли, щедро ускладнена автором пригодами з перевіреного арсеналу «історій плаща і

Фракас — арт. Жан-Клод Друо.

шпаги». Жорстокі випробування долі приводять героїв роману до традиційного щасливого фіналу — мадрівна актриса Ізабелла виявляється насправді аристократкою, а зубожілий Сігоньяк знаходить у своєму садку закопану колись скриню зі скарбом. Усі перипетії роману завершуються дворянським «хеппіндом» — багатий барон одружується з гідною його титулу красунею. Їхнє акторство — тимчасова романтична ситуація, наслідок вимушеної втрати законних станових привілеїв. За деякими свідченнями, цей солодкуватий фінал нав'язали Готьє видавці. Та як би там не було, пригоди трупи комедіантів стають у нього тлом, на якому розкриваються мужність і чистота ідеалізованого романтичного героя. Готьє в передмові 1863 року так писав про свій роман: «Це твір чисто живописний, як сказали б німці, об'єктивний. Незважаючи на те, що дія відбувається за Людовіка XIII, в «Капітані Фракасі» немає нічого історичного, крім стильового забарвлення».

Що ж до автора інсценізації, то він заявив у пресі: «Я знайшов маршрут для подорожі Фракаса по історії». Зберігши в загальних рисах сюжетну схему Готьє, Серж Ганзль уклав у неї зовсім інший ідейний зміст. Через мандри Сігоньяка він розкриває історичну дійсність Франції XVII століття, показує пізньофеодалне суспільство в його гострих соціальних протиріччях. Пригодницька лінія роману переростає в п'єсі в історичне полотно.

Для цього Ганзль вводить у дію низку відсутніх у творі Готьє подій та осіб. На сцені з'являються і король Людовік XIII, і кардинал Рішельє, і Мосьє — брат короля, і заколотники-дворяни — так звані «Чорні троянди», і «жаки» — селяни, що повстали проти своїх панів. Час історичних подій у п'єсі ущільнений — дворянські заколоти відбувалися насправді пізніше (так звана фронда), а жакерія палахкотіла ще за столітньої війни. Але Ганзль свідомо поєднує кризові ситуації в історії Франції, вводячи мандрівних акторів у вир політичної боротьби. Сучасна інтерпретація істотно змінила зміст класичного літературного твору.

Театр «Компані дю Котюрн», яким незмінно керує Марсель Марешаль, успішно розвиває традиції французького демократичного мистецтва. Історія цього талановитого колективу відбиває зміни й новації у французькій культурі наших днів.

Добре відомо, що перед другою світовою війною Париж був абсолютною метрополією мистецького життя всієї країни. Мрії найвидатніших діячів культури, як-от Ромена Роллана, про «децентралізацію» французького театру лишалися нездійсненими. І тільки всенародне піднесення у часи героїчного Опору дало поштовх до відродження культурного життя в провінції повенної Франції. По всій країні виникли національні драматичні центри.

У Ліоні, найбільшому після Парижа промисловому центрі Франції, розпочав свою новаторську діяльність широко відомий режисер Роже Планшон. Створений ним «Театр де ля Сіте» здобув світову популярність. «Компані дю Котюрн» — «молодший брат» цього колективу, сучасний Національний драматичний центр «району Рони і Альп».

Перше, що найбільш вражає при зустрічі з талановитим ліонським колективом, — це дивовижна й можна сказати полемічна театральність його мистецтва. Обидві вистави, по-

казані на гастролях у Радянському Союзі в жовтні-листопаді 1974 року, — це переможне свято театру.

Годі й пробувати послідовно розповісти про всі сценічні ефекти «Фракаса». За «Компані дю Котюрн» справедливо закріпилась слава найкращої у Франції «трупі каскадерів» — майстрів сценічного бою і трюку.

Молоді актори Марселя Марешаля дивовижно розвинені фізично. Разом з тим їхня акробатика органічно поєднана з пластикою, карколомний рух на сцені завжди опоетизований і красивий. Це ніби поетична ремінісценція ремесла вуличних акробатів, свідоме перенесення його в сучасний літературний театр. Секрет доцільності найдивовижніших сценічних трюків полягає в їхній, можна сказати, одухотвореності. Бо ці трюки завжди або виражають конкретний людський емоціональний стан, або символізують якусь активну життєву дію. У виставі немає «безмістовної» акробатики й дешевих балаганних ефектів. Усе її фантастичне просторове багатство підпорядковане природній логіці подій. Відчуття життєвої правди організує весь акробатичний фейерверк постановки.

Постановкою «Фракаса» Серж Ганзль, режисери Марсель Марешаль, Бернар Балле і Рауль Бірей проголошують зі сцени важливі речі. Спектакль має чітке і ясне критичне спрямування. Розкриваючи потвор-

ність феодальної дійсності, театр виступає проти інквізиції та релігійного святенництва, проти жорстокості аристократів, проти визиску й знущань з беззахисного народу. Театр викриває соціальну кривду у найдрібніших епізодах. Провінційний священик, відмовляючись ховати померлого актора (як відомо, лицедіїв ховали тоді за огорожею кладовища разом із самогубцями), підкріплює свої аргументи... кулаками. Анекдотична постань кюре-боксеру — це не лише черговий «каскад». Адже ж кюре відстоює навкулачки своє духовне убожество. І глядач правильно оцінює нелюдність тогочасних релігійних забобонів. Такий серйозний критичний підтекст мають навіть найлегковажніші, здавалося б, жарти вистави. І такі самі парадоксальні комедійні характеристики дістають у ній чи не всі представники «вищих сфер».

В тогочасному безрадісному бутті театр — наївний, старовинний ярмарковий театр, несе простим людям радість. У виставах трупі XVII століття, відтворених на сцені, відчуття його магічна сила. Цей одвічний оптимізм народного театрального мистецтва засяяв зі сцени «Компані дю Котюрн» — засяяв, як хотів цього Марешаль, який заявив: «Я прагнув, щоб наша вистава розв'язала питання народного театру... щоб це були роздуми про широкі можливості театру... роздуми про ремесло комедіантів, про наше місце в суспільстві». В основу виста-

Сцена із спектаклю «Фракас».

ви ліонського колективу і ліг цей принцип: театральне мистецтво завжди мусить служити прогресу, мусить вести за собою людей, закликати до кращих форм суспільного життя. Переможна театральність вистави є засобом боротьби за передовий демократичний театр наших днів.

Друга постановка театру — «Самотній рицар» Жака Одіберті — де в чому істотно відмінна від «Фракаса». В ній немає яскравого полемічного зв'язку зі специфікою народної вуличної сцени. Театральність вистави ґрунтується на інших естетичних засадах.

Барочний літературний антураж «Самотнього рицаря» не приглушує основної закладеної в п'єсі думки. Історія лангедокського юнака Міртюса, який, посвячений у рицарі, самотужки намагається визволити від невірних «гроб господній» в Єрусалимі, доводить неспроможність прекраснотушної абстракції в реальному житті. Ще по дорозі, у Візантії, Міртюс дізнається, що «хрест господній», який там урочисто встановили, підробка, а в Єрусалимі легко перекоонується, що в «гробі господньому» нікого немає і ніколи не було. Його романтичні наміри розбиваються об зовсім не романтичну дійсність. Але коли в Єрусалимі з'являються вже не самотні, а організовані хрестоносці — звичайні колонізатори, що під фальшивим релігійним прапором намагаються захопити чужі землі, Міртюс свідомо приєд-

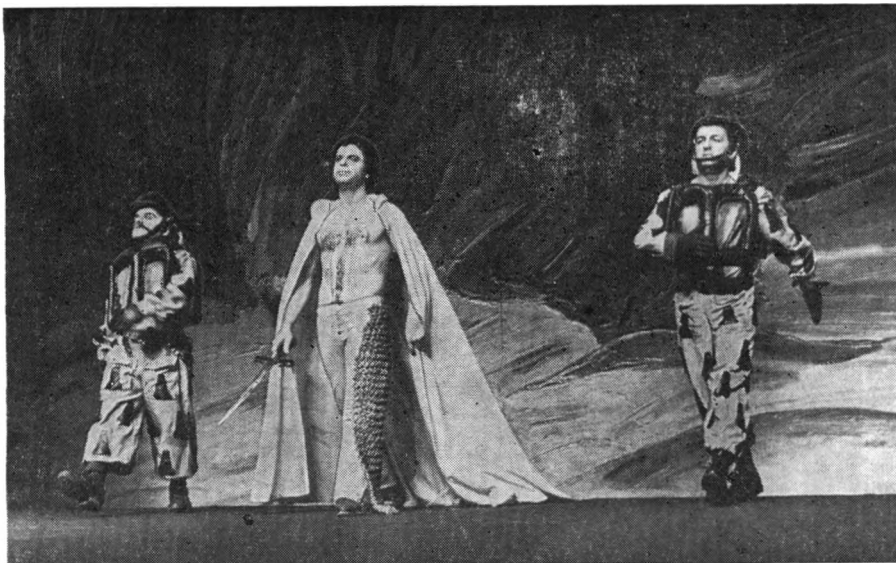
нується до них. Його юнацький ідеалізм перетворюється на зрілий конформізм, колись палкі поривання стають лише приводом для участі в безсоромному колективному грабінництві. Використовуючи історичний матеріал, Одіберті виступає з актуальною критикою імперіалістичної агресії, колоніалізму й спекулятивного ідеологічного їх виправдання. В одному із своїх виступів у пресі Марешаль заявив, що постановка «Самотнього рицаря» була виступом його театру проти війни у В'єтнамі.

Отже, в інтерпретації «Компані дю Котюрн» п'єса Одіберті набула гострої політичної спрямованості. Театр переміг її певну поетичну недомовленість, знайшов для її змісту недвозначні формулювання, домігшись цього шляхом заострення критичного стрижня спектаклю.

Цього можна було досягти посиленням засобів інтелектуального впливу на глядача і, відповідно — стриманістю зовнішніх зорових ефектів, скромністю оформлення і мізансцен, підкресленим приматом сценічного слова. Можна було відмовитися від театральності заради запрограмованого публіцистичного звучання тексту.

Але у виставі «Самотній рицар» на сцені «Компані дю Котюрн» буває не менш яскрава театральність, ніж у «Фракасі». Щоправда, каскадів і метушні менше, темп набагато повільніший, немає несподіваних контрастних зламів ритму. В цій спокій-

Сцена із спектаклю «Самотній рицар».

Сцена із спектаклю «Самотній рицар».

ній розміреності вистави можна помітити певну споглядальну оповідність, але всемогутня театральність і тут утверджується на повну силу. Колоритні мальовані декорації і зовсім уже фантастичні (особливо у візантійській сцені) костюми, винахідливі образні мізансцени й, звичайно, свідомио відібрані прийоми акторської гри створюють надзвичайно ефектне театральне видовище.

Всі постаті дійових осіб у постановці позначені певною фрагментарністю. Лише в провідному образі Міртюса (арт. Бернар Балле) є послідовний психологічний розвиток. Проте герой вистави вражає своєю явною посередністю. Його постать свідомо здрібнена. Вже навіть початковий юнацький порив Міртюса виглядає досить прозаїчно, ба навіть побутово. Самотній хрестоносець немовби заздалегідь передбачає практичний сенс свого героїзму. Ніякого внутрішнього запалу, щирого ентузіазму насправді немає. Є скоріше прихований розрахунок, який веде до певних послідовних вчинків. Ця якість до кінця лишається провідною в характеристиці героя пєси.

Його ідеї поступово перетворюються на демагогічний камуфляж. У зіткненні із самодержцем Візантії Теопомпом III Міртюс ще утверджує свою псевдоідею, вдаючись до гучної спекулятивної риторики. А в Єрусалимі вже з цілковитою байдужістю ставиться до долі засудженого до страсти на палі Чоловіка. Бо його жажлива

смерть корисна: спотворене тіло покладуть у порожній «гроб господній», і там нарешті з'явиться хтось, чії останки можна буде визволяти. І цілком природним завершальним актом героя-героїста стає його вступ до війська хрестоносців, до лав грабіжників.

Критично загострена постать Міртюса перетворюється на сцені «Компанію дю Котюрн» у класичний образ корисливого обивателя, на психологію якого спирається всяка загарбницька демагогія. Маса таких Міртюсів породила і стародавніх хрестоносців, і різноманітних сучасних апологетів імперіалізму. І колись, і тепер — це резерв і живильне середовище реакції. Таку актуальну критичну концепцію образно втілює в постановці Марселя Марешаля поетична розповідь Одіберті про далекі часи й про самотніх героїчних рицарів.

Умовна природа сценічної розповіді виразно підкреслена тим, що всі актори (крім Бернара Балле) виконують по три ролі. Марсель Марешаль грає багатого лангедокського селянина — батька Міртюса, візантійського самодержця Теопомпа III і єрусалимського каліфа. Перед нами три різних образи, з відмінними загальними характеристиками, внутрішнім ритмом і пластикою. Грубуватий, примітивний лангедокський провінціал є начебто повною протилежністю зледащилого, розбещеного верховного володаря Візантії. І спільні ри-

си цих контрастних характерів, які неминуче виникають у грі одного актора, підкреслюють театральну умовність персонажів.

Глядач увесь час бачить за різними персонажами того самого актора, що грає немовби з «примруженим оком»: при такому прийомі неможливе повне перевтілення в образ, можливі лише якісь іронічні ескізи до нього. Глядач відчуває момент імпровізації, акторського пошуку, народження певних якостей образу безпосередньо на сцені. І тут не можна не згадати славетної «Принцеси Турандот» Вахтангова — і ще раз перевідчитися в багатолітньому, неослабному впливі на театр усього світу новаторських традицій радянської сцени.

В «Самотньому рицарі» мистецтво театру відверто заявляє зі сцени про своє право на умовне відбиття дійсності, підпорядковане певній ідеї, якій надано відповідної театральної форми. Вистава «Компані дю Котюрн» доводить, що театральність може бути публіцистичною зброєю театру. Недарма критик Жіль Сандьє вважає, що місце постановки Марешаля — «між Клоделем і Брехтом». Від Клоделя тут — засоби сучасного переосмислення минулого, а від

Брехта — безпосередня агітаційна спрямованість цього переосмислення.

Власне, обидві вистави «Компані дю Котюрн» можна було б назвати агітаційними. Тільки агітують вони в різний спосіб. У «Фракасі» театр стверджує вічну життєздатність народного театрального мистецтва, його сучасні можливості й перспективи. Традиції народної сцени безпосередньо «агітують» глядача своєю нев'яноючю привабливістю.

В «Самотньому рицарі» колектив вдається до критичної ідейної атаки на глядача, до викриття і заперечення пристосовництва. Гнівне засудження певних соціальних потворностей насичує спектакль гіркотою і сарказмом. Якщо в першому випадку театральні ефекти покликані захопити глядача, то в другому мають пробудити в ньому обурення й огиду. Отже, в сучасному передовому театрі підкреслена театральність не може бути нейтральною. Вона теж стає засобом агітації. За її допомогою театр вторгається в актуальну суспільну проблематику. Про це свідчить діяльність трупі «Компані дю Котюрн», передового демократичного театрального колективу сучасної Франції.

Валерій ГАККЕБУШ

Сцена із спектаклю «Самотній рицар».

Автопортрет. Олія. 1938.

ГЕОРГ ГРОС

Ім'я німецького художника Георга Гросса (1893—1959) тісно пов'язане з глибокими історичними процесами сучасності. Складна творчість Гросса є уроком революційного мистецтва з усіма його досягненнями й труднощами.

Сьогодні вже цілком очевидно, що формальні «революції» так званого авангарду стали основним напрямком сучасного буржуазного мистецтва. Навіть такі захисники всілякої «лівизни», як Герберт Маркузе, визнають, що всі ці «бунти» легко адаптуються страхітливою машиною пізньобуржуазної державності. Анархізм лівих течій входить в «істеблішмент», у панівну систему життя. Художник стає жертвою цієї системи саме тому, що його приваблює ілюзія ультрареволюційного, формального заперечення.

Але існують переконливі докази зворотного руху. Загибель мистецтва не є неминучою навіть в умовах цілковитого відчуження, шлях митця, закинутого в джунглі матеріальної залежності й «хвиної свідомості» (Маркс), не безнадійний. Одним із доказів того, що вихід із модерністського лабіринту можливий, є діяльність таких західних художників, як Георг Гросс.

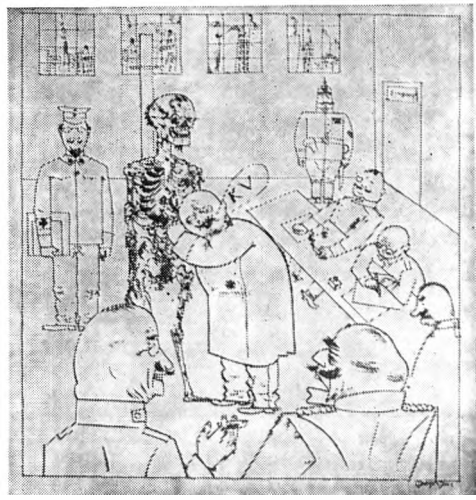
Гросс вийшов із виру нових течій, що в своєму радикальному запереченні мистецтва минулого й навіть будь-якого мистецтва взагалі (дадаїзм) були хворобливим, фантастичним відображенням першої світової війни, краху кайзерівської Німеччини, голоду, інфляції.

Та коли від загальної постановки питання перейти до конкретного аналізу, ми добре бачимо, що, незважаючи на неодмінні ознаки часу, мистецтво Гросса виходить далеко за межі цієї стихійної реакції. Характерно для німецького художника те, що він свідомо виступав проти того мистецтва, яке вважало центром усього світового революційного процесу свої формальні експерименти.

1925 року Гросс пророче писав у книзі «Мистецтво в небезпеці», що художник-авангардист психологічно уподібнюється новому типу капіталіста-новатора. Це передбачення яскраво підтвердилось у подальшій долі так званого сучасного мистецтва, що поступово стало іграшкою пізньобуржуазного суспільства. Варто навести слова Гросса: «Звичайно, революції в царині форми давно вже нікому не страшні. Сучасний буржуа ковтає все. У нього є лише одне вразливе місце — його вогнетривка шафа. Молодий купець нині зовсім не такий, яким він був за часів Густава Фрейтага. Холодний, як крига, до всього байдужий, він чіпляє на стіни свого будинку найлівіші полотна... Його гасло — швидко й рішуче перебудовуватись, «не тримаючись учорашнього дня». Автомобіль — останнього, найвишуканішого зразка. Ніяких фраз про своє покликання, про багатство, що зобов'язує. Тверезий, діловий до тупості, він розуміється тільки на своїх товарах, адже для всього іншого — для філософії, етики, мистецтва, для культури взагалі — існують фахівці,

Сутенери смерті. Літографія. 1919.

«Придатний воювати», Літографія. 1919.

що визначають моду, яку він згодом завоює. Революціонерам форми і «мандрів у ніщо» при цьому нерідко вдається зірвати чималий куш, бо вони мають багато спільного із своїми замовниками. При зовнішній відмінності в них таке саме байдуже й нахабне сприйняття життя».

Ще до першої світової війни Георг Грос мав намір створити тритомний графічний опус під назвою «Потворність німців». Ідея потворності як вираз протесту проти фальшивої краси, проти замаскованого морально-релігійними фразами та естетичними декораціями нелюдського життя, особливо огидного в Німеччині Круппів і Гогенцоллернів, справді заволоділа уявою Гроса. Він так висловлював свій настрій у ті роки: «Люди — свинота. Порожні слова про моральність — це брехня, розрахована на дурнів. Життя не має ніякого сенсу, крім прагнення задовольнити свою потребу в їжі та жінках».

Під час світової війни Грос ледве уникнув страти за непокору. Війна високо піднесла його талант сатирика. Потворність дістала тепер точну адресу. Перед художником постають страшні обличчя справжніх князів темряви, у військових мундирах і в цивільному, з орденами й без них. Грос бере собі за взірць «тенденційних художників» минулого — Хогарта, Гойю, Дом'є. З погляду стилю тут відчувається вплив сатиричних образів готики й Відродження. Грос не обминав традицій Брейгеля, Босха, Гольбейна. Його цікавить внутрішня боротьба новітніх течій, але він, за його власними словами, не поділяє їхньої байдужості до суспільного

життя, до трагічної сучасності. «Я малював і писав, заперечуючи, і намагався в своїх творах зобразити навколишній світ з усією його хворобливою потворністю, немичністю й брехливістю».

Проте Грос сам відчував, що таке мистецтво неповне, що воно є лише виявом «інстинкту помсти». Великого значення художник надавав своїй участі в русі німецьких дадаїстів 1918 року. Характерно, в чому він вбачає позитивну роль «дада». Своїм знущанням з мистецтва дадаїзм показав, що не тільки банальна картина, яка прикрашає міщанську оселю, а й усі сутички між різними «ізмами», всі експерименти кубістів і експресіоністів — це лише дрібні події в ательє художника, мізерні перед фактом того, що люди помирають з голоду й убивають один одного.

Разом з тим, дадаїстичне заперечення мистецтва, агресивне знущання з нього, як з облудного прикрашання життя, не могло бути справжнім виходом для художника. Грос починав розуміти: людина робить корисну справу лише тоді, коли бере активну участь у суспільній боротьбі робітничого класу. Безперечно, ця позиція зумовила його найвищі творчі досягнення.

Досвід доводить, що сатира — один із тих засобів, які дають змогу сучасному митцеві, зачепленому модерністськими передсудами, вийти на ширшу дорогу, наповнити своє мистецтво реальним змістом. Це зрозуміло: за самим характером жанру зв'язок між реальними формами та умовністю в сатирі тісніший. Звичайно

вказують на «подібність» між сатирою Гроса й футуристичними композиціями, в яких поєднані різні аспекти видимої реальності, в безладному нагромодженні кадрів, ніби позбавленому звичайного логічного зв'язку. Такі порівняння робив уже перший біограф Гроса — Віллі Вольфрадт. Та точніше було б сказати, що в безладних видіннях Гроса виразно окреслюються реальні образи, часто жакливі й брудні, але не примарні, як у багатьох його сучасників, для яких основою залишалися програми модерністського мистецтва.

Ім'я Гроса тісно пов'язане не з футуристичними й дадаїстськими монтажами-галюцинаціями, а з живими, неповторно реальними образами отруєного газом сліпого інваліда війни, скоробогатка часів інфляції та його товстожірої дружини, повії й ката-офіцера. «Футуристична суміш борделю, фабрики, міщанського житла, церкви й казарми» (Вольфрадт) залишається модерністською варіацією на тему «всі люди свині» тільки в окремих, слабших творах Гроса. Але й тут ця зорова гастрономія, пропонуючи оку гострі страви, з домішкою крові й сексу, є лише зовнішнім обрамленням, у якому більшу цінність мають влучно змальовані типи й сцени повсякденного життя, лаконічно виражені деталі реальних форм, характерних для певного простору й часу.

Сам Грос розповідає, як визрівало його мистецтво. Він копіював дитячі малюнки й зразки «парканного» фольклору, проте багато малював з натури, якою раніше, в роки перших модерністських захоплень, нехтував. «Я був у захваті від японців, що спостерігають природу з невичерпним запалом — їхні гравюри на дереві сповнені життя. Особливо подобалося мені те, що вони так охоче зображують буденність».

Стиль Гроса цілком самотній. Художник назвав його «гострим, як ніж», і це близько до істини. Безсумнівно те, що лінія Гроса, часто-густо позбавлена традиційного натискання в дусі жанрового реалізму XVIII—XIX століть, своїм корінням сягає до графічної культури найтрагічніших епох. Але від штучної стилізації творчість Гроса врятовує суспільний зміст його сатири. А коли окремі моменти форми й нагадують безладні композиції футуристів та інших візіонерів-містиків від мистецтва, то безсумнівно також, що Георг Грос був спадкоємцем німецької сатири часів розквіту уславленого журналу «Сімплісісимус».

Від футуристичних і дадаїстських засобів Грос відмовився в 1920—1921 роках. Та зміна стилю графіки, відзначена всіма дослідниками, лише зовні збігається з початком так званої «нової речовості»,

тобто з двозначним модерністським поверненням до реальності в її відчуженому, страхотливо мертвотному вираженні. В ім'я готової схеми, що відбиває зміну течій «авангарду», творчість Гроса часто намагаються витлумачити як підкреслено холодне, нещадне й безсторонне зображення мерзкості життя. Такі твердження переходять з книжки в книжку, а тим часом вони не відповідають дійсності.

«Пий, брате, пий!». З альбому «Нове обличчя панівного класу». Літографія. 1921.

Страшний сон. З альбому «Нове обличчя панівного класу». Літографія. 1921.

Капіталістичні жаби. Літографія. 1922.

Так, Грос далекий від будь-якої сентиментальності. Він нещадний, але в його мистецтві немає і сліду манірного заморожування реальних форм, як ми це бачимо, наприклад, у типового діяча мюнхенської «нової речовості» Канольдта, якого нацисти вважали своїм митцем. Прагнення до точного спостереження, відмова від істерики експресіонізму пов'язані у Гроса із становленням його «спартаківської» ідеології, з його служінням справі робітничого класу. В малюнках цієї найкращої пори творчості Гроса нема нічого, привнесеного в революційну сатиру від формальних експериментів. Перо художника служить справі пропаганди класової боротьби трудящих. У своїх найкращих творах Грос виступає як справжній народний трибун, а не користується темою революції, щоб нав'язати глядачеві якусь сумнівну модерністську філософію. У написаному разом з Віландом Герцфельде памфлеті «Мистецтво в небезпеці» він робить рішучий крок у бік заперечення естетичного доктринерства різних художніх течій, бунтарських за формою, але цілком конформістських за своїм суспільним змістом.

В огляді своєї художньої діяльності, написаному в 1946 році, Грос формулює кредо сучасного художника-реаліста: «Хоча я даю цілковиту волю уяві, ви помітите, що я че забуваю про оболонку речей. Цілковите зречення дійсності — річ небезпечна. Зовсім абстрактна вигадка може призвести до стилізації та умовності. Подивіться хоча б на малюнки Обрі Бердслея, яким так захоплювалися десь біля 1900 року, і ви зрозумієте, що я хочу сказати. Художник повинен боятися абстрактності, яка стає чистою умовністю, не менше, ніж рабського копіювання природи.

Фантазія не відкидає дійсності. Художник повинен показати й зовнішність речей, і їхній внутрішній зміст. Цим умінням повною мірою володіли ранні італійські художники. Вони створювали внутрішній світ, але зберігали й зовнішню оболонку реальності.

Я завжди звертався до різноманітних форм природи». Та повернімося до часу розквіту сатиричної творчості Гроса — двадцятих років.

Фантазія Гроса знайшла свій позитивний вираз в образах німецьких робітників, показаних без будь-якої квазіпролетарської абстракції, цілком реально, але й без будь-якого ухилу в естетику потворності. Така, наприклад, його літографія «Як має виглядати державний суд» (1921). Над столом висить портрет Карла Лібкнехта. Судова колегія складається з робітників, підсудні — капіталіст, уря-

«Розплата неминуча!» (Клятва на могилах безневинних жертв). Літографія. 1922.

довець, офіцер та інші представники правлячих класів, винуватці війни, голоду, влиднів.

Досвід мистецтва доводить, що створювати позитивні образи важче, ніж зображати дійсність у її гострохарактерних рисах, з відтінком карикатурності. Сила Гроса виявилася саме в тому, що він зумів знайти художню мову, яка виражала щось більше, ніж естетику потворності, заперечення. Його робітники, обурені, озброєні, навіть гнані й голодні, сприймаються як мужні й серйозні супротивники пануючого ладу, люди майбутнього, що усвідомлюють свою історичну роль. А водночас це — соціальні типи, вихоплені просто з життя, вони належать до певного класу, часу, національності.

На жаль, реалізм Гроса, що підносив грубі риси дійсності до історичної поезії, не був достатньою мірою зрозумілий його соратникам по суспільному руху. Йому не прощали і розколу з естетичним авангардизмом, що претендував на монополію революційності. Та удар, як це часто трапляється, було завдано з несподіваного, з політичного, боку. У 1926 році критик Альфред Дурус звинуватив Гроса в неспроможності показати німецький пролетаріат «як героїчний революційний клас». Дурус писав: «Політичне мистецтво, що занадто підкреслює слабкість пролетаріату, пригнічений стан, в якому він перебуває за панування буржуазії, є неправильною, песимістичною оцінкою сил робітничого класу».

Грос відповів на це звинувачення в радянському журналі «Прожектор», що він не береться показувати в своїх творах пролетаріат, «гладенько зачесаним і в костюмі античного героя». Не можна шляхом фальшивої ідеалізації служити пропаганді комунізму, — писав Грос. Він посилається також на відмінності в становищі радянського робітника й німецького пролетаря, який ще не дійшов до цілковитого усвідомлення своєї сили¹.

Цією полемікою конфлікт не був вичерпаний, бо ще в 1931 році той-таки Альфред Дурус надрукував у «Ойленшпігелі» статтю, де поряд з високою оцінкою зробленого Гросом була й досить в'дливна політична оцінка творчості художника. За словами Дуруса, Георг Грос відстав від свого часу. Можна собі уявити, як позначалося на душевному стані художника ця несправедлива критика, з її дерев'яною прямолінійністю і нерозбірливим застосуванням гострих політичних аргументів!

Грос ставився до себе з надзвичайною вимогливістю, але разом з тим він добре розумів свою силу й значення. Сам Ду-

Голод. Літографія. 1924.

рус наводить такі слова одного рурського вуглекопа, що був головою робітничої ради під час революційних подій 1919 року: «Є художник Георг Грос. Ось хто справді розтривожив нас. У своїх карикатурах він показав обличчя панівних класів. Дивіться, який вигляд мають насправді ваші експлуататори, ваші «хазяї», ось яка «наша» держава, «влада, дана від бога!» Нам потрібна була його тенденція: найапатичніший пролетар прокинувся б, побачивши ці малюнки, і в найтупішій людині вони збудили б ненависть! Так, це те, що нам потрібно, безмежна ненависть, ненависть до експлуататорів! Малюнки Гроса дихають саме ненавистю, закликаючи до дії! Тільки такі художники щось для нас важать».

На ці слова, переказані йому самим Дурусом, Грос відповів: «Думка цього вуглекопа про моє мистецтво в тисячу разів важливіша для мене, ніж писання буржуазних естетів».

Незважаючи на сумні непорозуміння, пов'язані з такими епізодами, як критика Дуруса, Грос залишався вірним своєму політичному напрямку. Разом із своїм другом Хартфільдом він вступив до Асоціації революційних художників Німеччини, створеної комуністичною пар-

¹ Георг Грос, Мое життя, «Прожектор», 1928, № 4 (132), стор. 18.

тією. У 1932 році, в період найвищого загострення політичної ситуації, напередодні захоплення влади Гітлером, Грос надрукував три малюнки в сатиричному журналі КПН «Червоний перець». Один із цих малюнків присвячено злидням, другий — сатирою на гітлерівську містику, третій закликав голосувати за Ернста Тельмана.

Тим часом становище Гроса в Німеччині ставало дедалі небезпечнішим. Ще в 1918—1921 роки він звик до погроз із боку контрреволюційних офіцерів. У двадцять років йому не раз доводилось захищати жорстоких переслідувань. Уже в 1920 році за свій альбом «З нами бог», в якому було побачено образу рейхсверу, суд оштрафував Гроса на п'ять тисяч марок. У 1923 році за «образу громадської моральності» в серії «Це людина» його знов притягли до судової відповідальності й змусили сплатити шість тисяч марок штрафу. 1928 року виникла гучна справа по звинуваченню художника в «блудності». Суд присяжних Шарлоттенбурга засудив Гроса та його видавця Віланда Герцфельде до грошового штрафу чи ув'язнення. Завдяки величезній популярності Гроса та втручанню прогресивної преси, процес про «блудність» дістав широкий розголос. А коли, через чотири роки, суддя Зігерт скасував вирок першої інстанції, це викликало бурю суперечливих відгуків. Не маючи юридичних підстав оскаржити рішення ліберального судді, верховний суд ухвалив конфіскувати малюнки Гроса, а друкарські кліше знищити на підставі того, що його твори можуть бути хибно витлумачені. Природно, що пізніше гітлерівський уряд увільнив Зігерта з роботи.

У міру того, як атмосфера Веймарської республіки згущалася, зростала загроза прямої розправи над Гросом та його сім'єю. Він увійшов у список жертв, наперед намічених фашистською реакцією, що дедалі наступала.

Створена 1929 року з ініціативи Розенберга «Спілка захисту німецької культури» оголосила творчість Гроса ворожим Німеччині «культур-більшовизмом». Штурмовики дзвонили художникові по телефону з недвозначними погрозами: «Слухай, ти, брудна свиня, завтра вночі ми наскочимо й заріжемо тебе разом з усім твоїм виводком!» Грос відповідав їм так само, як 1919 року офіцерам з «добровольчого корпусу»: «Ну-ну, приходь, — гукав він у трубку, — в мене є два револьвери, в моєї дружини теж два, а в мого друга Улі палиця з багнетом! Ми покажемо вам, що це таке!» Проте загроза ставала надто очевидною, і 12 січня 1933 року, напередодні проголошення Гітлера канцлером, Грос емігрував у США.

Невдовзі після його від'їзду згряя нацистських головоорізів справді вдерлася до нього в квартиру. Грос шукав її у майстерні. Отож він ледве уник долі письменника, зображеної ним самим на одному з аркушів альбома «Інтеррегнум». Ім'я Гроса було внесене в проскрипційний список СС, що складався з 533 осіб, — до нього входили лідери комуністичної партії, митці демократичного напрямку — Генріх Манн, Брехт, Оскар Марія Граф, Кете Кольвіц, Піскатор, Поллер, Тухольський та інші. За цим списком Георг Грос першим був позбавлений німецького громадянства. У таємних документах нацистів говорилося, що він є «одним із найшкідливіших представників звороднілого мистецтва, що працюють у манері, ворожій Німеччині».

Останні роки життя Грос провів у еміграції. Він продовжував роботу революційного сатирика, опублікував свої відомі графічні твори («Після допиту» — 1934, «Кайн» — 1937 та ін.), в яких виразно виявились його ненависть і презирство до гітлеризму. Але останній період його життя ніби оповитий туманом: існує легенда, що він одійшов від своїх колишніх позицій. Треба визнати, що й сам Грос дав певні підстави для такого твердження. Проте, на нашу думку, можливі й інші тлумачення цієї проблеми.

Уже в другій половині 20-х років у мистецтві Гроса виявляється очевидне прагнення до дальшого поглиблення реалізму за рахунок послаблення гротеска більш ранніх творів. Коли книга «Мистецтво в небезпеці» поряд з революцією форми відкидає і традиційну красу як міф потворної та нещадної реальності, то портрети другої половини 20-х років є все-таки певним поверненням до реалістичної традиції. Суть справи полягає, очевидно, в тому, що Георг Грос чесно шукав шляхів до соціалістичного мистецтва на ґрунті реалізму. Стара логіка «ляпаса громадському смаку» вже не задовольняла його. Чому? Можливо, через ту обставину, яка вже відзначалася в книзі «Мистецтво в небезпеці»: всі ці ляпаси при найчесніших намірах митця засвоюються панівною буржуазією і, зрештою, стають манерою, яку цінують і за яку платять.

Така небезпека загрожувала й Гросові. Після того, як громадянська думка Веймарської республіки визнала талант художника, популярність Гроса сягнула свого апогею, і найповажніші фірми охоче брались видавати його малюнки. Сатиричні аркуші, що будили ненависть до прогнилого ладу з його лицемірною, жадібною і жорстокою елітою, тепер з'являлися у вигляді дорогих альбомів, і їх купували ті самі пані й дами, яких художник так нещадно таврував. Грос уже

Апокаліптичний вершник. Туш.
1936.

перебував під обстрілом фашистських демагогів, які не проминали нагоди нагадати, що сатира на владу імущих дає добрий зиск, і закликали до «вигнання гендлярів з храму».

Загроза перетворення на модного художника, на фаворита правлячого класу була жахлива для Гроса, який так дошкуляв ренегатам-соціалістам, що брали участь у розподілі буржуазного пирога, та всіляким представникам традиційного й новаторського лицемірства буржуазної культури. Грос не хотів цього перетворення. Він не був художником формального експерименту і не хотів дотримуватися створеної ним манери на благо «ярмарку на площі» й задля власної вигоди.

Ця внутрішня криза посилилась у зв'язку з переїздом в Америку. Гроса прийняли там із стриманою гостинністю. Він не раз виставлявся, одержував премії та стипендії благодійницьких фондів, мав змогу заробляти викладанням, та дуже скоро відчув, що його популярність за океаном — це «мала слава», яка може забезпечити деяку громадську увагу, але не дає грошей.

У США до Гроса не зверталися з вигідними замовленнями, а ті, хто знав його, чекали від художника повторення колиш-

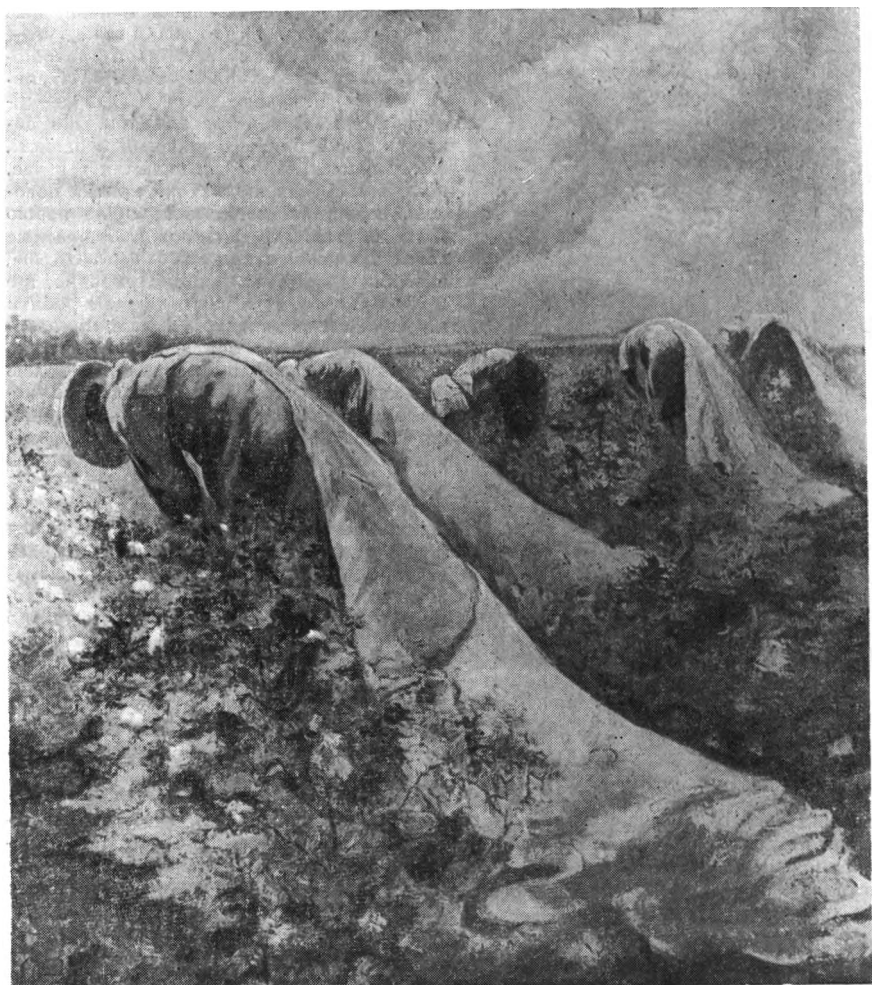
нього Гроса, в дусі певної манери, вже досить відомої. «Ті, що знали мене тут, — писав Грос у своєму останньому автобіографічному літературному творі «Маленьке «так» і велике «ні» (1955), — цінували в мені майстра малюнка, що роками корчив ближнім сповнені ненависті, злі гримаси. Майже всі вважали той час, коли я виступав як гострий критик повоєнної німецької доби, найкращою порою мого життя. Для багатьох я був майже легендою, пережитком, «roaring twenties», шалених двадцятих років. Природно, що з їхнього погляду я взагалі не міг робити нічого, крім карикатур. З нашими заобонами, з нашою обмеженою здатністю до розуміння, з нашою недоброю волею ми, люди, завжди маємо тенденцію користатися з того, що хтось із нас вирізнявся чимось особливим, щоб відразу ж накласти на нього штамп. Отже, я був заштампований як карикатурист».

Зіткнувшись з таким упередженим ставленням до свого мистецтва, Грос наперед відчув огиду до амплуа й бізнесу «сердитого» художника. «Тим часом, як я намагався постачити американцям те, чого вони від мене хотіли, і продавав їм те, що вони про мене знали, в мені самому несподівано відбувся внутрішній злам. Як він відбувся, я не можу достеменно описати. Мені здається, що в мені виступив на перший план художник... Над серцем моїм я не мав влади, і воно не брало в тому участі. Адже мистецтво це не лопата, що нею підкидають вугілля в піч. Мене вже не цікавили люди, ці істоти, з їхніми кумедними властивостями... Хіба вони не схожі одне на одного, немов одне яйце на друге? Така велика була тепер моя віддаленість від них».

І, відмовившись від людей, Грос звернувся до пейзажу — дерев, скель, трави. Пейзажі його були безлюдні. Але це не було втечею, твердив Грос. У своєму зверненні до безлюдної природи він уледив якусь перехідну стадію, «добрий знак» для свого майбутнього розвитку. Уважно читаючи його автобіографію, ми виразно бачимо, що Грос таврує в своєму минулому не близькість до природи з її поезією, вільною від фальшивої ідеалізації, а те, що пов'язувало його сатиру з анарходекадентськими настроями часів експресіонізму й дадаїзму, з їхнім негативним ставленням до традиції, природи та краси. Альфреда Дураса здивував би такий поворот художника від негативних емоцій до позитивного ідеалу життя.

Гросу не пощастило здійснити цей поворот до кінця. Проте несправедливо вбачати в його новій позиції відступництво, як того хотілося б авторам ворожої Гросові модерністської легенди про нього.

Художник відчув, що механічне повторення його колишньої позиції 20-х ро-

Збирачі бавовни. Олія. 1952.

ків перетворило б її на умовність, зовні, можливо, навіть пролетарську, але цілком придатну до упокорення панівною культурою. Саме цього й сподівалися від нього американські меценати, додаючи від себе: чи не можна відтворити колишній сатиричний тон не так гостро, не так «по-тевтонськи»? Іншого шляху, що його він наполегливо шукав у своїй праці над реалістичним портретом і пейзажем, Грос так і не знайшов. Але, як непересічна й самотня індивідуальність, він не пішов тією стежкою, що перетворила європейських емігрантів, представників паризького й мюнхенського «авангарду», на фаворитів так званого «вільного західного світу». Ось чому Грос відкидає самого себе, намагаючись відмовитися від усього «гросівського», наперед визначеного певною манерою, прийнятною для естетики за-

океанських господарів життя, вже готових наміряти тогу нової всесвітньої імперії.

Незадовго перед від'їздом до Америки Грос опублікував у журналі «Кунстблат» свої теоретичні нотатки, які показують, що він був не тільки художником, а й проникливим критиком буржуазної цивілізації. Критика його тим більше варта уваги, що вона передбачила багато з того, що було сказано західною соціологією після другої світової війни. Характерно, що відома книжка Карла Ясперса, яка містить у собі «критику часу», з'явилася теж 1931 року, водночас з нотатками Гроса.

В цих нотатках перед нами невеселі роздуми художника, що став свідком занепаду колишніх гуманістичних ідеалів, та зростання всіх безособових сил буржуазного світу, залежності індивіда від крижаного впливу того, що тепер заведено на-

зивати «масовою культурою». Залиши-мо осторонь найзагальніші ідеї Грос-ва, почасти слухні, почасти заплутані, зумовлені ситуацією тих часів. Поглянь-мо, як оцінював художник баланс захід-ного мистецтва ХХ століття, прославленого як останнє слово художньої культу-ри. «Художники — відчакнутий, самотній уламок старого часу. Ізольовані від на-роду, найкращі з них живуть у туманно-му світі свого інтелекту, перейняті лише формальними проблемами, оскаженілими абстракціями. Предмет для них — об'єкт фотографії. Вони перейняті формальними проблемами, яких звичайному смертному годі зрозуміти. Мешканці башти із сло-нової кістки, пригнічені й залякані, ча-тують біля замкнутих дверей свого ма-тематичного «я». Рейсшини та циркулі напоготові до абстракції. Спекулянти й химерні забобонні типи на кожному ро-зі. Історики мистецтва, що плещуть ні-сенітницю. «Нове розуміння простору», «нові матеріали плюс магія» — механічно фабриковані терміни. Кон'юнктурні зміни у всіх яких дивацтвах. Без психоаналізу та патентованих засобів не обійтися. Величезна відстань між мистецтвом цьо-го типу («авангардом») і народом. По су-ті, в наші дні лише кілька багатіїв-мізан-тропів з їхніми примхами та поганими звичками ще цікавляться експериментами художників. Але й ця любов дзедібільшого викриває себе як плоска комерція. Яка посередність, яке падіння мистецтва на протизвагу справжньому, темному серед-ньовіччю! Очі, звернені в минуле, не в майбутнє».

Закінчивши цей нищівний огляд звер-ненням до традиції Босха, Брейгеля, Альтдорфера та інших майстрів минуло-го, Грос наголошує, що його позиція не може мати нічого спільного з нацист-ською програмою якогось Шульце-Наум-бурга, одного з лідерів «Спілки захисту німецької культури». Повернення до ре-альності й зречення хибних експеримен-тів ХХ століття, проте, аж ніяк не в ду-сі фашистської соціальної й естетичної демагогії, а проти неї — така основна ідея Гроса. І нелегко було б, з погляду соці-алістичного реалізму, засудити її, незва-жаючи на те, що сам Грос у своїй одно-бічності дійшов до самозаперечення, від-кинувши все гросівське, подібно до того, як великий Толстой зрікся своїх худож-ніх витворів в ім'я ідеї, по суті, демо-кратичної, хоча й хибно ним витлумаченої. При всіх її вадах позиція Гроса ясно по-казує, що на початку 30-х років можна було відкинути «звиродніле мистецтво» й звернутися до найкращої німецької тра-диції без найменшої поступки гітлериз-мові.

Та, зрозуміла річ, позиція Гроса не по-легшила його становища в колах німець-кої еміграції, вона полегшила тільки створення легенди про його відступництво. Вона була пов'язана також із справжні-ми помилками та ілюзіями художника. Останній період свого творчого життя Грос присвятив пошукам «нормального», пошукам позитивного естетичного ідеалу. Цей пошук робить йому честь, але худож-ник сам іронічно малює свої наївні спроби відкрити собі шлях до «нормального» в потоці американського життя, ставши ілюстратором, що працює для популярних журналів.

Грос ще в Німеччині почав з того, що зрікся надмірної амбіції європейського авангарду, який звик дивитися на народ згори вниз. Але місце й час для перехо-ду до позитивних емоцій від суто нега-тивних були невдалими, і сподівання Грос-а швидко розвіялись.

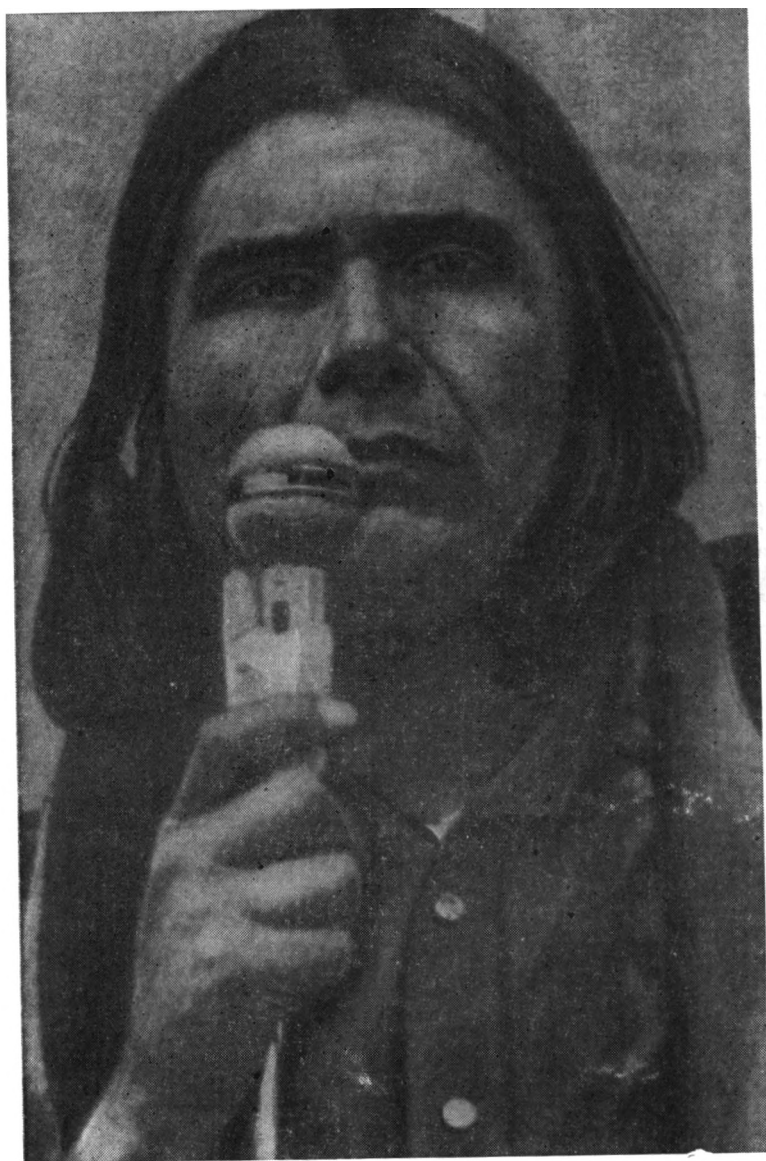
Гросу так і не пощастило знайти са-мого себе. Спокій природи, якого він шу-кав, не дався художникові, і його твo-ри останнього періоду дихають якимось сум'яттям. Спроби поєднати реальні фор-ми життя з апокаліптичними фантомами майбутньої загибелі людства в руйнівних війнах, спроби поновити «пекельну» тра-дицію Босха й Брейгеля йому не вдали-ся. І в його літературному опусі останніх років, у його автобіографії, також є де-які сторінки, що викликають лише спів-чуття. Приклад Гроса показує, яка не-безпека загрожує навіть чесному й тала-новитому митцеві, що покладається ви-ключно на свої особисті якості в пошуках шляху, який може висвітлити лише пра-вильний комуністичний світогляд.

Заплутавшись у своїх суперечностях, Грос занепав і морально. Оточений п'я-ною компанією і лжедрузами, він уже не контролював себе, і німецьке видання йо-го останнього автобіографічного твору не можна розглядати як голос справжнього Гроса. В цьому падінні, з якого вже не було виходу, його й спіткала смерть.

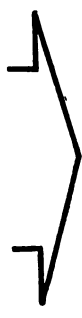
Сатиричні образи, страхітливі «пики», створені в 20-х роках, — це найкраще в художній спадщині Гроса. Але основою його сатири завжди лишається глибока віра в ідеал суспільної справедливості. «Настане час, — мріяв Грос, — коли ми-тець не буде більш настроєним у душі бо-геми, похмурим анархістом — але світлим, здоровим працівником колективістського суспільства».

Лідія РЕЙНГАРТ

Москва

Денніс Бенкс —
один з керівників
визвольного руху
індіанців 1970—
1972 рр.

Поховайте моє серце у Вундед-Ні-

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ НІКОЛАСУ ХОРОБРОМУ ВОВКОВІ

«Там мене не було. Я з'явлюсь на світ.
І помру.
Поховайте моє серце у Вундед-Ні».

Стівен Вінсент Бенет.

«ЇХНІ ЗВИЧАЇ ПРИСТОЙНІ Й ГІДНІ ПОХВАЛИ»

«Де сьогодні плем'я пеко? Де наррагансети, могікани, поканокети і багато інших колись могутніх племен нашого народу? Вони зникли з лиця землі під навалюю зажерливих і жорстоких білих людей, як зникає сніг під літнім сонцем.

То ж чи дозволимо ми, щоб тепер знищили й нас, чи віддамо без боротьби свої оселі, свою землю, що її заповів нам Великий Дух, могили наших предків і все дороге й святе для нас? Я знаю, що ви вигукнете разом зі мною: «Ні, ніколи!»

Текумсе з племені шауні.

Все почалося з Христофора Колумба, який дав цьому народові ім'я «indios» («індіанці»). Слово «червоношкірі» почали вживати пізніше.

За традиціями свого народу, індіанці племені таїно з острова Сан-Сальвадор зустріли чужинців — Колумба і його супутників — з почестями, піднесли їм багато дарунків.

«У цих людей надзвичайно миролюбна вдача, — писав Колумб королю і королеві в Іспанію. — Я ладен присягтися, що кращого за них народу немає на всьому світі. Близьких своїх вони люблять, як самих себе; мова в них приємна й лагідна, і слова свої вони супроводять усмішкою. І хоч ходять вони скрізь голі, їхні звичаї пристойні й гідні похвали».

Всі ці риси, звичайно, були розцінені, як ознака безсилля поганства, і Колумб, як і личить праведному європейцеві, вирішив, що тубільці «повинні працювати, сіяти, робити все необхідне і взагалі перейняти наш спосіб життя». Протягом наступних чотирьох століть (1492 — 1890) кілька мільйонів європейців та їхніх нащадків цього й домагалися, накидаючи свої звичаї аборигенам Нового світу.

Колумб захопив у полон десятох із тих дружніх індіанців племені таїно і привіз в Іспанію, щоб навчити їх звичаям білої людини. Невдовзі один з них помер

Ді Браун — сучасний американський письменник-дослідник, перу якого належить 18 книг. 15 з них присвячені історії американського Заходу, решта — громадянській війні у США.

Ді Браун давно цікавився історією індіанських племен. Готуючи матеріали до своєї нової книги «Поховайте моє серце у Вундед-Ні», він протягом двох років досліджував архіви періоду витіснення білими колоніс-

тами індіанських племен з їхніх споконвічних земель.

Метою документального твору Ді Брауна було показати об'єктивну картину того, що дійсно стоїть за легендами про вправних ковбоїв, хоробрих фермерів і жорстоких червоношкірих. Книга «Поховайте моє серце у Вундед-Ні» (1973 р.) охоплює період від 1860 до 1890 року. Саме ці 30 років найбільш докладно описані в протоколах переговорів, військових мемуарах і споминах індіанських вождів.

Нині мало що змінилося від часів, описуваних Ді Брауном. За даними перепису населення США 1970 року, половина з 800 тисяч американських індіанців живуть у резерваціях, розташованих у найпосушливіших кутках північноамериканського континенту. Середньорічний прибуток індіанської сім'ї вдвічі нижчий за офіційний «рівень бідності». Майже половина дорослого населення резервацій не може знайти роботу. Сім з десяти сімей індіанців

на чужині, але перед тим його вже встигли охрестити. Іспанці дуже втішилися, що за їхньою допомогою індіанець сподобився раю, і незабаром вони заходилися ширити свою віру по всій Вест-Індії.

Таїно та інші аравацькі племена не чинили опору, коли їх навертали на європейську релігію. Але коли зграї бородатих чужинців почали нищпорити на їхніх островах у пошуках золота й коштовного каміння, вони піднялись на боротьбу. Іспанці грабували й палили тубільні селища, брали в полон сотні чоловіків, жінок та дітей і відправляли морем в Європу, де їх продавали в рабство. Проти тих, хто чинив опір, використовували вогнепальну зброю. Сотні тисяч тубільців — цілі племена — були знищені менш ніж за десять років після того, як Колумб 12 жовтня 1492 року ступив на берег Сан-Сальвадору.

Зв'язку між племенами Нового Світу майже не існувало, тому звістки про жорстокості європейців рідко встигали за швидким наступом завойовників та колоністів. Але до племені паугатанів у Вірджинії чутки про іспанські методи «цивілізування» дійшли задовго до того, як у 1607 році на узбережжі з'явилися англіїці. Тактика цих прибульців була тонша. Щоб забезпечити собі можливість без перешкод заснувати поселення в Джеймстауні, вони наділи золоту корону на голову індіанського вождя Вагунсонакука, давши йому титул короля паугатанів, і умовили його примусити свій народ постачати харчі для білих поселенців. Спочатку вождь вагався у виборі між вірністю своєму племені і англіїцям. Та коли Джон Рольф одружився з його дочкою Покагонтас, Вагунсонакук, мабуть, вирішив, що він уже більше англієць, ніж індіанець. Після смерті Вагунсонакука паугатани підняли повстання, щоб прогнати англіїців у море, туди, звідки ті прийшли. Але індіанці недооцінили могутність англіїської зброї. За короткий час від восьми тисяч членів племені паугатанів залишилось менше тисячі чоловік.

В Массачусетсі почалось трохи інакше, тільки кінець був такий самий, як і у Вірджинії. Після того, як 1620 року англіїці висадилися в Плімуті, більшість з них, напевно, загинула б від голоду, якби не підтримка дружньо настроєних тубільців. Індіанець-пемакід, якого звали Самосет, і троє вампаноагів — Массасоїт, Скванто і Гобомар — стали добровільними місіонерами для поселенців. Всі четверо сьак-так розмовляли по-англіїському, навчившись цієї мови у білих мандрівників, що бували в тих краях раніше. Колись один англіїський моряк захопив Скванто у полон і продав у рабство в Іспанію, але за допомогою іншого англіїця йому пощастило втекти, і кінець-кінцем він спромігся повернутися на рідну землю. Скванто і його товариші поставились до плімутських колоністів, як до беззахисних дітей: вони поділилися з ними зерном з племінних запасів, показали, де і як ловити рибу, допомогли поселенцям пережити першу зиму. Коли прийшла весна, індіанці дали білим трохи зерна на насіння і показали, як треба його сіяти і доглядати посіви.

Кілька років ці англіїці та їх індіанські сусіди жили в злагоді, але з кожним роком прибували все нові і нові переселенці. Скрізь на цій надбережній смузі, яку білі назвали Новою Англією, чулося, як дзвенять сокири і падають вікові дерева. Новим селищам ставало затісно, і в 1625 році деякі колоністи звернулися до Самосета, щоб той дав їм ще 12000 акрів пемакідської землі. Самосет знав, що землю створив Великий Дух, що вона нескінченна, як небо, і не належить жодній людині. Але, беручи на кпини чудні звичаї цих чужинців, Самосет погодився на церемонію продажу землі і залишив на папері свій знак, що мав означати підпис. То був перший договір про передачу індіанської землі англіїським колоністам.

живуть у халупах, збитих з дощок і картону, в покинутих військових бункерах або в кузовах старих автомобілів. Середня тривалість життя індіанця — 46 років, хоча третина всіх американців досягає 71-річного віку. Дитяча смертність у резерваціях удвічі вища, ніж по всій Америці, а хворих на туберкульоз — у сім разів більше.

Такими є наслідки 150-річної діяльності адміністративного центру керування корінним населенням Америки — «Бюро в справах індіанців» (BIA), утвореного в

1824 році. Як визнають органи охорони здоров'я США, за час свого існування Бюро зробило все, щоб перетворити індіанців на найбіднішу, хвору і малоосвічену расову групу Америки. На протести індіанців не зважають, а коли ті беруть до рук зброю, їх суворо карають. Усьому світові стало відомо про збройну сутичку між індіанцями і поліцейсь-

Демонстрація індіанців біля «Бюро в справах індіанців» у Вашингтоні в 1972 році.

Більшість інших поселенців, що прибували тепер уже тисячами, не морочили собі голови такими церемоніями. На той час, коли помер великий вождь вампаноагів Массасоїт (1662 рік), його плем'я вже поступово відступало в дикі хащі. Метакон, син Массасоїта, розумів, що індіанці геть усі приречені, якщо вони не об'єднаються для боротьби з чужинцями. Незважаючи на те, що білі поселенці коронували його й нарекли королем Філіппом, Метакон докладав усіх зусиль, щоб об'єднатися з нарагансетами та іншими сусідніми індіанськими племенами.

У 1675 році, після численних сутичок з колоністами, король Філіпп очолив індіанську конфедерацію у війні, метою якої було врятувати тубільні племена від вимирання. Індіанці напали на 52 поселення білих і вціент зруйнували дванадцять із них, але протягом багатьох місяців військових дій вогнепальна зброя колоністів фізично знищила племена вампаноагів і нарагансетів. Загинув і сам король, а його голова була виставлена у Плімуті ще цілих двадцять років по тому. Дружину й дітей короля разом з іншими полоненими індіанськими жінками й дітьми продали в рабство у Вест-Індію.

Коли на острові Манхеттен з'явилися голландці, Петер Мінуйт купив увесь острів за рибуловні гачки й скляне намисто на суму шістдесят гульденів, але дозволив індіанцям і далі залишатися на острові, щоб вимінювати у них на дурничку коштовні хутра. В 1641 році Віллем Кіфт наклав данину на плем'я моґікан і послав на острів Стейтен солдатів, щоб покарати інше індіанське плем'я, раритан, за гвну провину, в якій були винні зовсім не вони, а білі поселенці. Раритани вчинили опір, і солдати вбили чотирьох із них. Коли ж індіанці відповіли на це вбивством чотирьох голландців, Кіфт наказав вирізати під час сну цілих два індіанських селища. Голландські солдати прошивали багнетами чоловіків, жінок і дітей, рубали їх шаблями, а потім обидва селища пустили з димом.

Таке повторювалося знову й знову протягом наступних двох століть в міру того, як європейці просувалися в глиб країни — спочатку через Аллеганські гори, потім уздовж річок, що текли на захід — до Великої Ріки (Міссісіпі) і далі — вгору по Великій Каламутній Річці (Міссурі).

Даремно прагнули миру ірокези — наймогутніше і найрозвиненіше з індіанських племен на сході. Після довгих років кровопролитної боротьби за політичну незалежність ірокези мусили визнати поразку. Частина племені втекла в Канаду, дехто на захід, інші лишилися доживати віку в резервації.

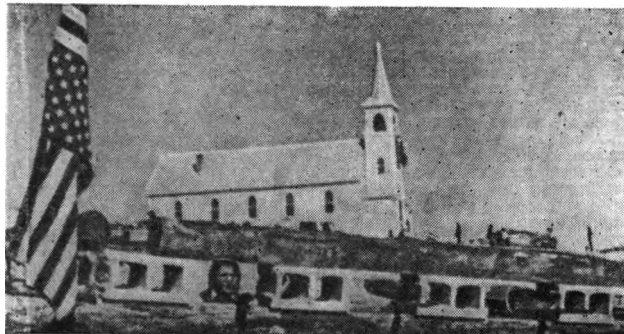
У 60-ті роки XVIII століття Понтіак з племені оттава об'єднав індіанські племена, що жили понад Великими Озерами, сподіваючись прогнати британців за Аллеганські гори. Та це йому не вдалося. Найголовніша його помилка полягала в тому, що він пішов на союз з білими, які розмовляли французькою мовою, а ті відступилися від «червоношкірих» у вирішальний момент під час облоги Детройта.

Поколінням пізніше Текумсе з племені шауні заснував велику конфедерацію племен середнього заходу і півдня, щоб захистити свою землю від завойовників. Цій армії настав кінець разом із загибеллю Текумсе в одному з боїв війни 1812 року.

Поміж 1795 — 1840 роками плем'я майями вело битву за битвою і укладало договір за договором, щоразу поступаючись своїми родючими землями в долині Огайо, аж поки в них і зовсім не залишилося землі.

Коли білі поселенці після війни 1812 року рушили в Іллінойс, племена сау-ків і фоксів утекли за Міссісіпі. Відмовився тікати лише один з молодших вож-

кими в невеличкому селищі Вундед-Ні. В лютому — травні 1972 року 200 індіанців зайняли це селище в Південній Дакоті, щоб звернути увагу громадськості країни на становище корінних американців і викрити лицемірність БІА. Керівники індіанців — Рассел Мінкс і Денніс Бенкс — намагались боротися разом із своїми товаришами за повернення їх народові одвічних індіанських земель, за громадянських прав. Федеральний уряд

Барикади у Вундед-Ні.

дів, Чорний Сокіл. Він уклав союз з віннебагами, поттаватами й кікапу і виступив проти колоністів. В 1832 році гурт віннебагів одержав від начальника білих солдатів «подарунок» — двадцять коней і сто доларів і зрадив Чорного Сокола. Його схопили і повезли на схід, щоб виставляти там на прилюдне оглядовище. Після смерті Чорного Сокола в 1838 році губернатор щойно заснованої території Айова дістав його скелет і поклав на видноті у себе в канцелярії.

1829 року президентом Сполучених Штатів став Ендрю Джексон, якого індіанці звали Гострим Ножем. Під час служби на прикордонні Гострий Ніж і його солдати замордували тисячі черокі, чикасо, чокто, криків та семінолів. Однак ці південні індіанські племена були ще досить багатолюдні і вперто відстоювали племінні землі, які, згідно з договорами з білими, мали належати їм довічно. У своїй першій промові в конгресі Гострий Ніж запропонував переселити всі ці племена на захід, за Міссісіпі. «Пропоную відвести індіанським племенам велику територію на захід від Міссісіпі... яка буде закріплена за ними до тих пір, доки вони на ній житимуть».

Хоча прийняття цього закону було б тільки ще однією ланкою в довгому реєстрі недотриманих обіцянок, Гострий Ніж був переконаний, що індіанці й білі не можуть жити разом у мирі, і сподівався, що його план дозволить остаточно розв'язати цю пекучу проблему. 28 травня 1830 року пропозиція Гострого Ножа стала законом.

Через два роки президент увів при військовому департаменті посаду уповноваженого у справах індіанців — для контролю за правильним виконанням нових законів щодо індіанських племен. А 30 червня 1834 року Конгрес ухвалив «Акт про впорядкування торгівлі та спілкування з індіанцями і про збереження миру на прикордонні». Землі Сполучених Штатів на захід від Міссісіпі — «за винятком штатів Міссурі та Луїзіана і території Арканзасу» — оголошувались індіанською країною. Білим заборонялось торгувати на індіанській території без спеціального дозволу. Білим торговцям з їх поганою репутацією, — як і взагалі всім білим, — заборонялось селитися там. Обов'язок стежити за дотриманням цього закону покладался на збройні сили Сполучених Штатів.

Та не встигли ці закони набути чинності, як на захід — на землі Вісконсину та Айови — ринула нова хвиля білих поселенців. Вашингтонським політикам довелося «постійний індіанський кордон» перенести з Міссісіпі на 95-й меридіан...

На той час минуло понад три століття, відколи Христофор Колумб висадився на Сан-Сальвадорі, і понад два століття, відколи перші англійські поселенці прибули до Вірджинії та Нової Англії. За ці роки плем'я таїно, яке радо вітало Колумба на своїй землі, давно вже відійшло в небуття, а на їхній землі виникли величезні бавовникові плантації, де широко використовувалась праця рабів. Білі колоністи вирубували тропічні хащі, щоб звільнити площу для плантації; бавовник виснажував землю; вітри, не стримувані лісом, покривали лісом поля. Побачивши цей острів, Колумб писав, що «тут широчезні й рівні простори й дуже зелені дерева... Всюди тут така зелень, аж приємно на неї дивитись». Європейці, які прийшли слідом за ним, зручили там усе живе — рослинність, людей, звірів, птахів та рибу — і, перетворивши землю на пустелю, подалися далі.

З континенту Америки зникли вампаноаги Массасоїта й короля Філіппа разом з чезапіками, шикагомінами і нащадками великої пауганської конфедерації. (В історії лишилось тільки ім'я Покагонтас.) Були розпорошені по всій країні

вирішив силою придушити цей виступ і надіслав у Вундед-Ні озброєні підрозділи ФБР та місцевої поліції. Лише на 71 день облоги захисники Вундед-Ні голинули селище, коли уряд заповнив, що їхні скарги «були розглянуті».

Отже, історія іовієється, тому ще більш важливо здається книга Брауна «Поховайте це серце у Вундед-Ні», окремі розділи з якої ми друкуємо,

Всі дороги у Вундед-Ні перекриті загонами поліції.

і вижили тільки жалюгідними рештками пеко, монтоки, нантікоки, мачапунги, катоби, черо, майямі, гурони, ері, могої, сенеки й могікани. (В історії лишилось тільки ім'я Апкеса, останнього з індіанців, виведеного в романі Ф. Купера.— Ред.) Їхні мелодійні імена назавжди вкарбувались в американську землю, а кістки їхні загубились поміж згарищ тисів, спалених сіл або серед лісів, що швидко зникали під сокирами двадцяти мільйонів зайд. Колись джерельно чисті струмки, більшість яких мали індіанські назви, тепер покритися брудом і покидьками білої людини, а сама земля стала спустошеною і сплюндрованою. Індіанцям здавалося, що ці білі ненавидять геть усе в природі: живі ліси, птахів і звірів, траву, воду, ґрунт і навіть саме повітря.

Перше десятиріччя, що минуло після встановлення «постійного індіанського кордону», було скрутним часом для східних племен. Велике плем'я черокі трималося понад сто років, незважаючи на війни, хвороби й віски білої людини, але тепер і до них дійшла черга. Оскільки цих індіанців налічувалось аж кілька тисяч, переселяти на захід їх планувалось окремими партіями. Та коли в Аппалачах на індіанській території знайшли золото, біле населення в один голос почало вимагати негайного переселення всіх індіанців. Восени 1838 року солдати генерала Вінфілда Скотта зігнали плем'я в спеціальні табори. (Кількасот черокі прорвалися в Курні гори, і через багато років їм відвели невеличку резервацію в Північній Кароліні). Звідти індіанців погнали під вартою на захід, на Індіанську територію. Під час довгого зимового переходу кожен четвертий черокі помер від холоду, голоду і хвороб. Індіанці назвали цю дорогу «стежкою сліз». Чокто, чикасо, крики і семіноли теж мусили покинути свою батьківщину на півдні. Рештки колись могутніх індіанських племен з півночі — шауїні, майямі, оттави, гурони, делавари та багато інших подалися пішки, на конях і возах по той бік Міссісіпі, забравши з собою вбогі пожитки, іржаве фермерське знаряддя, торби з насінням кукурудзи. Всі вони відходили як вигнанці, як бідні родичі украй гордовитих і вільних індіанців з їх прерій.

Не встигли ці вигнанці оселитися за «постійним індіанським кордоном», як через їхню територію на захід посунули солдати. Білі американці, — які так багато говорили про мир, але не вельми часто підтверджували свої слова вчинками, — розпочали війну з іншими білими, які підкорили мексиканських індіанців. Війна з Мексікою закінчилась у 1847 році, і в результаті її Сполучені Штати оволоділи величезною територією від Техасу до Каліфорнії. Вся ця земля лежала на захід від «постійного індіанського кордону».

У 1848 році в Каліфорнії знайшли золото. За кілька місяців через Індіанську територію рушили тисячі шукачів щастя зі сходу. Індіанці, що жили чи полювали на стежках Санта-Фе і Орегону, призвичаїлись вряди-годи бачити фурґони крамарів, траперів та місіонерів, які мали спеціальний дозвіл. Тепер же в цю місцевість раптом ринуло безліч фурґонів з білими поселенцями. Більшість з них прямували в Каліфорнію по золото, але дехто звертав на південний захід до Нью-Мексіко чи на північний захід — в Орегон.

Вашінгтонські політики, щоб якимось обґрунтувати порушення «постійного індіанського кордону», висунули ідею «неминучої долі» — термін, який виправдовував загарбання чужої землі. Згідно з цією доктриною європейцям та їхнім нащадкам судилося прибрати до своїх рук усю Америку. Вони — панівна раса, і, отже, мають відповідати за індіанців і за їхні землі, ліси і природні багатства. Доктрина «неминучої долі» не визнавала тільки жителі Нової Англії, які встигли винищити чи прогнати всіх місцевих індіанців.

В 1850 році Каліфорнію проголосили тридцять першим штатом Америки, не спитавши жодного модока, могава, паюта, шаста, юма або кого-небудь з сотні менш відомих племен, що населяли узбережжя Тихого океану.

Коли золото знайшли в горах Колорадо, у преріях аж заройлося від нових гуртів золотошукачів. Це призвело до заснування двох нових величезних територій — Канзасу й Небраски, куди, по суті, ввійшли всі землі індіанців з прерій. В 1858 році стала штатом Мінесота, межі якої простяглися на сотню миль за 95-й меридіан, «постійний індіанський кордон». Таким чином, лише за чверть століття після проголошення Ендрю Джексонем — Гострим Ножем «Акта про впорядкування торгівлі та спілкування з індіанцями» білі поселенці і з півночі, і з півдня перетяли лінію 95-го меридіану, а завзятіші з білих золотошукачів і торговців заглибились на індіанську землю в центрі.

Саме в цей час, на початку 60-х років XIX століття, білі американці затіяли міжусобицю — південці повстали проти півничан у великій Громадянській війні. 1860 року в самих Штатах та на «територіях» налічувалось тисяч триста індіанців, більшість із них на захід від Міссісіпі. За різними оцінками, чисельність їх

Цей малюнок, що обійшов багато американських і європейських видань на «індіанську» тему наприкінці XIX сторіччя, мав створювати ореол героїзму навколо білих «носіїв цивілізації» у їх боротьбі з «червоношкірними дикунами».

сповнені рішучості захищати ту землю, яка в них ще залишалась.

Далі на захід на Великій рівнині жили тетони-сіу, вільні індіанці, що розводили коней. Тетони з певного зневагою ставились до родичів-лісовиків санті, які припинили боротьбу проти поселенців. Чисельніше плем'я оглала-тетонів ще більшою мірою було переконане, що зможе відстояти свою землю. Коли почалася громадянська війна білих, на чолі оглала-тетонів стояв тридцятивосьмирічний Червона Хмара, запеклий воєнник. Розумний і безстрашний оглала Шалений Кінь на той час був ще підлітком.

Серед індіанців-ганкпапа, одного з дрібніших відгалужень тетонів-сіу, вже тоді завоював славу доброго мисливця й воїна молодий Татанка Йотанка (Сидячий Бик), що на племінних радах незмінно закликав чинити опір білим. На вихованні в нього був сирота, якого звали Голл. Пізніше, в 1876 році, їхні імена, як і ім'я Шаленого Коня з племені оглала, набудуть широкого розголосу.

Плямистий Хвіст тоді ще не мав і сорока, але вже був головним промовцем на радах племені бруле-тетонів, що жили на крайньому заході рівнини. Це був вродливий і веселий індіанець, котрий любив жінок і гульбища. Йому подобався його спосіб життя і земля, на якій він жив, і, щоб уникнути війни, він був готовий піти на компроміс.

Близькі до тетонів були шаєни. Колись шаєни мешкали в Міннесоті разом з санті-сіу, але поступово перекочували на захід і обзавелися кіньми. Тепер північні шаєни жили понад річкою Паудер та в горах Бігхорн і часто селилися поблизу сіу. Очоловав північних шаєнів талановитий вождь Тупий Ніж, якому тоді повернуло на п'ятий десяток. (Плем'я називало його Ранкова Зоря, але сіу знали цього вождя під іменем Тупого Ножа. В більшості тогочасних документів він згадується саме так.) Південні шаєни відійшли за річку Платт і заснували селища в Колорадо і Канзасі. Вождь південних шаєнів Чорний Казан замолodu був великим воїном. І тепер, у літньому віці, він залишився визнаним вождем, хоча шаєнська молодь більше прислухалась до таких вождів, як Високий Бик і Гачкуватий Ніс, що перебували в розквіті сил.

скоротилась наполовину чи й на дві третини від часу появи перших поселенців у Вірджинії та Новій Англії. На тих індіанців, що вижили, з обох боків, зі сходу і тихоокеанського узбережжя, насувалось біле населення — понад тридцять мільйонів європейців та їхніх нащадків. Якщо котрісь із нечисленних ще вільних індіанських племен сподівалися, що через свої взаємні чвари білі послаблять зазіхання на їхні землі, то незабаром їм довелося гірко розчаруватись.

Найбільшим і наймогутнішим із західної племінної групи було плем'я сіу, або ж дакоти, які ділилися на низку племен. В лісах Міннесоти жили санті-сіу, вони з кожним роком відступали все далі під натиском білих поселенців. Малий Ворон, один з вождів санті, побачивши міста білих на сході, прийшов до висновку, що боротися проти Сполучених Штатів неможливо. Згнітивши серце, він спробував повести своє плем'я шляхами білої людини. Інший вождь санті, Бабаша, теж примирився з неминучим, але обидва були

В тій же місцевості, де й шаєни, мешкали арапаго. Тепер одні з них лишилися з північними шаєнами, інші приєдналися до південних. Найвідомішим з вождів арапаго на той час був Малий Крук, якому перейшло за сорок.

На південь від тих районів Канзасу й Небраски, де водилися бізони, жило плем'я кіова. Старіші кіова ще пам'ятали часи, коли їхнє плем'я мешкало на Чорних горах, поки їх не відтіснили на південь сіу, шаєни й арапаго. У 1860 році кіова помирилися з північними племенами і стали союзниками команчів, на південні рівнини яких вони тепер перебралися. У кіова було кілька визначних вождів: старий Сатанк, двоє мужніх тридцятирічних воїнів — Сатанта й Самотній Вовк, а також спритний політик Крикливий Птах.

Команчі, численні невеликі групи яких вели кочівний спосіб життя, не мали таких впливових вождів, як їхні союзники. Старий Десять Ведмедів був скоріше поет, ніж вождь-войовник. Метисові Квана Паркерові, що згодом очолив команчів у їх останній великій спробі відстояти свою землю, в 1860 році не минуло ще й двадцяти.

На посушливому південному заході жили апачі, учасники 250-річної партизанської війни з іспанцями, які навчили їх витонченому мистецтву тортур та калічення, але так і не підкорили. Хоч апачів було мало, — може, тисяч із шість, розділених на кілька груп, — вони зажили слави стійких оборонців своєї суворой і безжалюної землі. Мангас Колорадо, якому було під сімдесят, підписав договір про дружбу з урядом Сполучених Штатів, але тепер уже встиг розчаруватись у цьому договорі, бачачи наплив золотошукачів і солдатів на його територію. Його зять Кочайс ще сподівався на мир з білими американцями. Вікторію й Делшей не довіряли білим прибульцям і тримались від них якомога далі. Літній, але фізично ще дужий Нана ставився до білих американців так само, як і до білих мексиканців, що з ними він воював усе життя. Джеронімо, ще юнак, поки що нічим не відзначився.

Родичами апачів були навахо, які перейняли звичаї білих мексиканців і стали розводити овець та кіз, сіяти хліб і вирощувати плодові дерева. Деякі групи племені розбагатіли завдяки скотарству й ткацтву. Інші навахо вели мандрівний спосіб життя, нападаючи на давніх своїх ворогів — пуєбло, білих поселенців, або й на багатіїв із власного племені. Головним вождем навахо був Мануеліто — вусатий здоровань-скотар, якого плем'я обрало вождем у 1855 році. Коли 1859 року кілька нерозважливих навахо напали на своїй території на громадян США, американські війська не стали шукати винних, а просто зруйнували житла і перебили всю худобу, яка належала Мануеліто та його близьким. У відповідь на це Мануеліто та ще ряд його послідовників-навахо, починаючи з 1860 року розв'язали на півночі Нью-Мексико і в Арізоні неофіційну війну зі Сполученими Штатами.

На північ від апачів і навахо, у Скелястих горах, жили юти — войовниче гірське плем'я, яке не раз нападало на своїх миролюбніших сусідів з півдня. Оурей, їхній найвідоміший вождь, волів жити у мирі з білими, і то аж до такої міри, що виступав їхнім спільником у боротьбі проти інших індіанських племен.

Племена далекого заходу переважно були надто дрібні, розпорошені й малосильні, щоб чинити серйозний опір. Модоки північної Каліфорнії та південного Орегону, всього менше як тисячу душ, по-партизанському билися за свою землю. Кінтпуаш, якого каліфорнійські поселенці прозвали Капітан Джек, у 1860 році був ще підлітком. Трагедія майбутнього вождя станеться через двадцять років.

На північний захід від модоків ще від часів експедиції Льюїса і Кларка (1805 рік) жило плем'я не-персе. У 1855 році частина не-персе продала свої землі білим поселенцям і погодилась жити у великій резервації. Інші групи цього племені й далі кочували між Блакитними горами в Орегоні і хребтом Біттерутс в Айдахо. Живучи на величезних просторах північного заходу, не-персе сподівалися, що тут землі вистачить і білим, і індіанцям. Гайнмот Туялакет, пізніше відомий як Вождь Джозеф, котрому в 1877 році довелося зробити вирішальний вибір між миром і війною, 1860 року був просто сином вождя і мав лише двадцять років. Вовока з Невади, де мешкали паюти, — майбутній індіанський месія, котрий пізніше на короткий час матиме величезний вплив на індіанців заходу, — в 1860 році був ще чотирирічним хлоп'ям.

Протягом наступних тридцяти років ці та багато інших індіанських вождів увійдуть в історію і в легенди. Їхні імена стануть не менш відомі, ніж імена їхніх переслідувачів. Більшість з них — і молоді, і старі, — загинуть задовго до того символічного моменту, коли 1890 року в селищі Вундед-Ні настане кінець свободі індіанців. А тепер, через сто років, у вік без героїв, вони здаються наймужнішими з американців.

ДОВГА ДОРОГА НАВАХО

1860 рік. 12 березня — конгрес США ухвалив закон про переважне право на придбання поселенцями вільних земель на заході. 23 квітня — з'їзд демократичної партії в Чарльстоні, штат Південна Кароліна, не зміг дійти згоди в питанні про роботодавництво. 16—18 травня — з'їзд республіканської партії у Чікаго висуває кандидатом у президенти Авраама Лінкольна. Червень — населення США досягло 31 443 321 чоловіка. Липень — встановлено скорострільну гвинтівку Спенсера, 6 листопада — за Авраама Лінкольна проголосувало тільки 40 процентів виборців, але він стає президентом.

1861 рік. 4 лютого — засновано конфедеративний конгрес у Монтгомері, штат Алабама. 9 лютого — президентом Конфедеративних Штатів обрано Джефферсона Девіса. Березень — президент Девіс заявляє про потребу 100-тисячної армії для захисту Конфедерації. 12 квітня — напад конфедератів на форт Самтер. 14 квітня — взяття форту Самтер. 15 квітня президент Лінколін звертається з закликом набрати 75 000 добровольців. 21 липня — перша битва під Булл-Ран; армія північан відступає до Вашингтона. 30 грудня — Банк Сполучених Штатів припиняє виплату золотом.

«Коли ще були живі батьки, вони почули, що зі сходу через Велику річку йдуть американці... Ми почули про рушниці, порох, свинець — спочатку крем'яні рушниці, потім ударні капсулі, а тепер — скорострільні гвинтівки. Вперше ми побачили американців біля Коттонвуд-Вош. Ми воювали з мексиканцями й публо. Ми відбивали в мексиканців мулів, і у нас було багато мулів. Американці прийшли торгувати з нами. Коли вони прийшли вперше, ми танцювали разом, і вони танцювали з нашими жінками. Ми також почали торгувати».

Мануеліто з племені навахо.

Мануеліто та інші вожді навахо уклали договори з американцями. «Потім солдати побудували тут форт, — згадував Мануеліто, — і прислали до нас свого агента, який радив нам поводитись пристойно. Він сказав, що ми повинні жити з білими в мирі й дотримувати своїх обіцянок. Вони залишили нам список цих обіцянок, щоб ми їх не забували».

Мануеліто намагався виконувати умови договору, та коли прийшли солдати, спалили житла його близьких і забили всю худобу за те, що накоїли кілька молодих нерозважливих навахо, він пройнявся гнівом до американців. Він і його родичі були заможні, а солдати зробили їх бідними. Щоб розбагатіти знову, їм доведеться вчиняти наїзди на південь, на мексиканців, які за це називали навахо «ладронес» (зłodіі). З давніх часів мексиканці нападали на селища навахо і викрадали в рабство індіанських дітей. І з тих-таки часів навахо відплачували мексиканцям такими самими наїздами.

Коли у Санта-Фе прийшли американці і назвали цей край Нью-Мексіко, вони стали захищати мексиканців, тепер уже американських громадян. Навахо ж не були ніякими громадянами — вони були індіанці, тож коли вони вчиняли наїзди на мексиканців, на землю навахо приходили солдати, щоб їх покарати. Цього не могли збагнути Мануеліто і його люди, і тільки проймалися люттям, добре знаючи, що хоч у жилах багатьох мексиканців тече індіанська кров, солдати ніколи не переслідували їх, коли ті викрадали наваських дітей.

Перший форт у краю навахо американці побудували у порослій травою долині при виході з каньйону Боніто. Цей форт вони назвали Дефаєнс. Солдати почали випасати коней на пасовищах, якими здавна користувалися Мануеліто та його індіанці. Командир солдатів сказав навахо, що ці випаси належать фортові, а вони нехай забирають своїх коней кудись інде. Але, оскільки загорожі не було, навахо

не могли встежити за худобою, щоб вона не забредала час від часу на заборонену територію. Одного ранку з воріт форту виїхала рота солдатів-вершників і перестріляла всю індіанську худобу поблизу.

Щоб дістати собі знову коней і мулів, навахо стали відбивати армійські табунні і нападати на валки постачання. Солдати в свою чергу почали переслідувати індіанців. В лютому 1860 року Мануеліто повів за собою 500 воїнів, маючи намір захопити армійських коней, що паслися за кілька миль на північ від форту Дефаєнс. Зі своїми списками й стрілами навахо, однак, не змогли нічого вдіяти проти добре озброєної охорони. Індіанці втратили понад тридцять воїнів, а захопити їм вдалося лише кількох коней. Протягом найближчих тижнів Мануеліто зі своїм спільником Барбончіто зібрав більш як тисячу воїнів і в ніч на 30 квітня оточив Дефаєнс. За дві години до світанку навахо атакували форт з трьох боків, сповнені рішучості стерти його з лиця землі. Індіанці були дуже близькі до повного успіху. Пострілами зі своїх нечисленних старих іспанських рушниць вони знешкодили варту й захопили кілька будинків. Коли перелякані солдати почали вибігати з казарми, їх зустріла хмара стріл, але за кілька хвилин вони отямилась, зайняли оборону і відкрили злагоджений вогонь з мушкетів. На світанку навахо відступили в гори, вдоволені тим, що добре провчили солдатів.

Військова адміністрація США сприйняла цей напад як виклик американському стягові над фортом, як воєнний акт. За кілька тижнів на пошуки повстанців Мануеліто в гори Часка вирушили шість кавалерійських і дев'ять піхотних рот на чолі з полковником Едвардом Кенбі. Солдати прочісували кам'янисту місцевість, украй виснаживши коней і мало не загинувши від спраги. Навахо вони майже не бачили, хоч ті, уникаючи прямої атаки, не раз нападали на війсьکو з флангів. На кінець року обидві сторони втомилися від цієї нерозумної гри в піжмурки. Солдати виявились неспроможні знайти навахо, а ті не мали змоги доглядати за своїми посівами та худобою.

В січні 1861 року Мануеліто, Барбончіто, Герреро Гранде, Арміхо, Делгадіто та інші багаті вожді погодилися зустрітись з полковником Кенбі у новому форті, що його будували солдати за тридцять п'ять миль на південний захід від форту Дефаєнс. Новий форт назвали Фонтлерой — на честь одного з офіцерів американської армії. Під кінець переговорів з Кенбі навахо обрали головним вождем Герреро Гранде (21 лютого 1861 року). Індіанські вожді погодилися, що краще жити у мирі з білими, а Гранде, зі свого боку, пообіцяв прогнати з племені всіх «ладронес». Мануеліто не мав певності, чи таку обіцянку можна буде виконати, але теж підписався під документом, бо вірив у мир і чесність.

Кілька місяців після зимової зустрічі у форті Фонтлерой солдати і навахо прожили у мирі. Потім до індіанців дійшли чутки про велику війну десь далеко на сході поміж білими американцями з півночі і з півдня. Вони почули, що деякі з солдатів Кенбі змінили сині уніформи на сірі і подались на схід, щоб воювати там проти північан. Серед них був і полковник Томас Фонтлерой. Його ім'я відтоді пішло в забуття, а форт одержав нову назву — Вінгейт.

У цей період приязні навахо часто навідувались у форт Фонтлерой (Вінгейт),

Мануеліто, вождь навахо. Фото 1891 року.

щоб торгувати і одержувати провіант у призначеного для них агента. Більшість солдатів радо вітала індіанців, й у форті завівся звичай влаштовувати кінні перегони між білими й навахо. Для всіх навахо ці змагання були великою подією, і в день переговорів у форт приїздили сотні індіанців — чоловіків, жінок та дітей — у найкращому вбранні і на найкращих конях. І ось одного сонячного вересневого дня знову влаштували змагання. Кілька заїздів відбулося вранці, а голівне змагання призначили на більш пізній час. Змагатися мали Пістолетна Куля (як солдати прозвали Мануеліто) на наваському поні і один лейтенант на армійському коні. Чимало присутніх билися об заклад, хто на що міг: на гроші, ковдри, худобу, намисто. Обое коней водночас рвонулися бігти, та вже за кілька секунд Пістолетна Куля не зміг вдержати поні, і той метнувся убік з бігової доріжки. Незабаром з'ясувалося, що хтось перерізав його вуздечку ножом. Навахо рушили до суддів (які всі були солдатами), вимагаючи переграти гони. Судді відмовились і оголосили переможцем лейтенанта. Відразу після цього солдати попрямували до форту, щоб зібрати свої виграші. Розлючені таким ошуканством навахо погнались за ними, але ворота форту зачинились перед їхнім носом. Коли ж один з індіанців спробував силою прорватись у форт, вартовий застрелив його.

Те, що сталося потім, описав один з офіцерів, капітан Ніколас Годт:

«Навахо — чоловіки, жінки й діти — розбігалися на всі боки, а в них стріляли й колоди їх багнетами. Мені вдалося зібрати близько двадцяти чоловік... Ми вийшли з форту зі східного боку, і я там побачив, як солдат убиває двох маленьких дітей і скво. Я зараз же наказав солдатів зупинитись. Він зиркнув на мене, проте наказу не виконав. Тоді я чимшвидше побіг до нього, але не встиг стримати його, і він убив обох невинних дітей і тяжко поранив скво. Я наказав обеззброїти вбивцю і відправити у форт... Тим часом полковник скомандував черговому офіцерові приготувати гармати й відкрити вогонь. Сержант, під опікою якого були гірські гаубиці, вдав, ніби не зрозумів команди, вважаючи її незаконною, але черговий офіцер примусив його підкоритись, погрожуючи розправою. Індіанці розспалися по всій долині. За фортом вони наскочили на нашу худобу, поранили пастуха-мексиканця, проте худоби їм не пощастило забрати. Потім вони напали на поштару за якихось десять миль від форту, забрали в нього коня й сумку з поштою, а самого поранили в руку. Комендант форту спробував помиритись з індіанцями і послав до наваських вождів на переговори кількох скво, — офіцерських коханок, — які тільки і залишилися біля форту після цієї різанини. Проте з цього нічого не вийшло, тих жінок одноплемінці відшмагали батогами». Після того дня — 22 вересня 1861 року — минуло багато часу, перш ніж поновився мир між білими й навахо.

Тим часом в Нью-Мексіко вступили конфедерати і на берегах Ріо-Гранде почалися бої з північанами. Військами північан командував тут Малюк Карсон. Більшість навахо довіряли Карсонові, бо він ніколи не обдурював їх, і сподівались укласти з ним мир, як тільки він розіб'є південців.

Але навесні 1862 року з заходу в Нью-Мексіко прийшло значно більше солдатів у синіх уніформах. Вони називали себе «Каліфорнійською колоною», і на чолі їх стояв генерал Джеймс Карлтон, у якого на погонах блищали зірки. Він мав більше влади, ніж Карсон. Каліфорнійці розташувалися в долині Ріо-Гранде, однак вювати їм не було з ким: південці всі повтікали в Техас.

Невдовзі навахо почули, що генералові дуже припала до вподоби їхня земля і те, що може бути сховане під землею. Він казав, що це «казковий край, багатий на випаси й корисні копалини». Солдатам його нічого було робити, окрім як муштруватись на плацу і вправлятися у стрільбі, отож Карлтон почав шукати якихось зачіпок, щоб побитись з індіанцями. Про навахо він казав, що це «вовки, які гасаять у горах», і що їх треба підкорити.

Спершу Карлтон заходився біля апачів-мескалеро. Їх налічувалось менш як тисяча душ, і жили вони невеликими гуртами між річками Ріо-Гранде й Пекос. Карлтон хотів вибити цих індіанців, а хто виживе, тих забрати в полон і оселити в безплідній резервації коло Пекос. Після цього у багатій долині Ріо-Гранде змогли б вільно селитися білі американці.

У вересні 1862 року генерал оголосив такий наказ: «Забороняється радитись з індіанцями чи навіть розмовляти з ними. Чоловіків слід убивати, коли і де б вони не з'являлись. Жінок і дітей можна брати в полон — їх, звичайно, не треба вбивати».

Малюк Карсон не звик так поводитись з індіанцями, серед яких було багато його друзів ще з тих часів, коли він торгував з ними. Через це, пославши солдат у гори, Карсон усе-таки підтримував зв'язок з вождями мескалеро. Пізньої осені він влаштував п'яти їхнім вождям поїздку в Санта-Фе на переговори з генералом Карлтоном. У дорозі до Санта-Фе двоє вождів зі своєю охороною зустріли загін

солдатів під командуванням колишнього шинкаря капітана Джеймса (Педді) Грейдона. Грейдон прикинувся великим другом мескаlero і дав їм на довгу дорогу борошна та м'яса. Трохи згодом неподалік від Голін-Спрінгс мескаlero натрапили на групу Грейдонових розвідників. Що сталося там — невідомо, в усякому разі всі мескаlero загинули. Майор Моррісон повідомляє про цю пригоду коротко: «Капітан Грейдон повівся дуже дивно... Наскільки мені відомо, він обдурив цих індіанців. Своїх солдатів він повів прямо в табір індіанців, напоїв їх, а потім перестріляв. Вони, звичайно, думали, що в нього мирні наміри — адже він дав їм борошна, м'яса та інших харчів».

Решта вождів — Кадет, Чато і Естрелла — таки дісталися до Санта-Фе і запевнили генерала Карлтона, що їхній народ не бажає війни з білими і просить тільки дати їм спокій у їхніх горах.

«Ви дужчі за нас, — сказав Кадет. — Ми боролися з вами, поки мали рушницю й порох, але у вас зброя краща. Дайте нам таку саму зброю і волю, і ми знову боротимемось проти вас. Але ми виснажені і занепали духом. Ми не маємо їжі, ніяких засобів до життя. Ваше військо все загарбало. Ваші солдати захопили наші струмки й джерела. Ви прогнали нас з нашої останньої і найкращої фортеці, і ми занепали духом. Робіть з нами, що знаєте, тільки не забувайте, що ми — люди і воїни».

Карлтон зверхньо відповів, що єдина можливість для індіанців домогтися миру — це покинути долину й оселитися в Боско-Редондо, в резервації на берегах Пекос. Там їх триматимуть під вартою солдати з нового форту Самнер.

Сили були нерівні, і вожді мескаlero, щоб урятувати жінок та дітей — а крім того, сподіваючись на доброзичливість Карсона, підкорилися Карлтонові і повели свій народ у неволю — в Боско-Редондо.

Хуаніта, дружина Мануеліто, член делегації навахо у Вашингтон у 1874 році.

Навахо з тривогою стежили за тим, як швидко і безжально генерал Карлтон підкорив їхніх родичів, апачів-мескаlero. В грудні у форт Санта-Фе прибуло вісімнадцятеро багатих наваських вождів, включаючи Делгадіто й Барбончіто, щоб переговорити з генералом. (Мануеліто серед них не було.) Вони сказали Карлтонові, що мирні навахо — скотарі й хлібороби — не бажають війни з білими. Індіанці вперше побачили генерала: Вождя із Зіркою. Обличчя в нього було заросле бородою, очі палали жорстокістю, а рот свідчив, що ця людина не знає усмішки. Генерал не жартував, коли заявив їм: «Миру вам не буде, аж поки ви не дасте вагоміших гарантій, що не воюватимете з нами. Вашого слова замало. Повертайтеся до свого народу і передайте ці слова. Вашим обіцянкам я не вірю».

Навесні 1863 року більшість мескаlero або втекли у Мексик, або мусили піти в резервацію Боско-Редондо. У квітні Карлтон приїхав у форт Вінгейт, щоб «зібрати дані про навахо, проти яких мали розпочатись військові дії, як тільки виросте досить трави прогодувати худобу». Поблизу Кюберо він зустрівся з Делгадіто і Барбончіто

і прямо заявив вождям: мирні наміри вони можуть довести лише тим, що поведуть свій народ звідси й приєднаються до «вдоволених» мескаlero в Боско-Редондо. На це Барбончіто відповів: «Я не піду в Боско Я ніколи не покину свій край, навіть якщо мені доведеться загинути».

Крайнім терміном переселення навахо у Боско-Редондо Карлтон визначив 23 червня. «Пошліть ще раз по Делгадіто й Барбончіто,— наказав він комендантові форту Вінгейт,— і повторіть те, що я їм звелів. Скажіть, що буде погано, якщо вони не заберуться... Скажіть, щоб вони забралися до двадцятого дня липня цього року — вони і всі ті, що говорять про мир. Після того дня кожен навахо вважатиметься ворогом і проти нього буде застосовано зброю. Скажіть, що після встановленого строку двері, зараз ще відкриті, зачиняться». День 20 липня прийшов і минув, але жоден навахо добровільно не здався.

Тим часом Карлтон наказав Малюкові Карсону відвести своїх солдатів з краю мескаlero у форт Вінгейт і приготуватись до війни з навахо. Карсону не сподобався цей наказ. Він заявив, що пішов у армію добровільно, щоб боротися проти війська Конфедерації, а не проти індіанців, і надіслав Карлтонові листа з заявою про відмову служити в армії.

Малюк Карсон симпатизував індіанцям. Раніш бували періоди, коли, живучи серед індіанців, він місяцями не бачив жодного білого. В однієї жінки з племені арапаго була від нього дитина, деякий час він жив з шаєнкою. Та, одружившись з Хозефою, дочкою дона Франсіско Харамілло з Таоса, Карсон зажив по-новому, розбагатів і придбав землю для ранчо. Він зрозумів, що в Нью-Мексіко навіть простий, темний і забобонний горянин може опинитись серед верхівки суспільства. Карсон навчився читати й сяк-так писати і, хоч сам був малий на зріст, його ім'я сягало неба. Однак, незважаючи на славу, він так ніколи й не поборов у собі остраху перед добре вдягненими й пишномовними представниками суспільних верхів. В 1863 році у Нью-Мексіко перше місце серед цих верхів посідав генерал Карлтон, і тому влітку того ж року Карсон повернувся в армію і прибув у форт Вінгейт, щоб виступити проти навахо. Індіанська кампанія ще не закінчилась, а вже в рапортах Карсона Карлтонові чути було відголос доктрини «неминучої долі», проповіданої цим самовпевненим генералом.

Навахо поважали Карсона як воїна, але його солдатів — добровольців з Нью-Мексіко — мали за ніщо. Більшість тих добровольців була мексіканцями, а навахо віддавна переслідували їх на своїй території. Порівняно з мескаlero навахо було вдесятеро більше, і на їхньому боці була перевага — розлога й гориста місцевість з глибокими каньйонами, висохлими річищами й стрімкими пагорбами. За головну фортецю їм правив каньйон Де-Челлі, що протягся на захід на тридцять миль, починаючи від гір Часке. У деяких місцях він звужувався до п'ятдесяти ярдів, а стіни з червоного каменю стриміли вгору на добрих тисячу футів. Крутосхилі урвища давали змогу чудово оборонятися від нападів. Там, де каньйон розширювався до кількох сот ярдів, навахо випасали овець і кіз або вирощували кукурудзу, пшеницю, фрукти, городину. Особливою їхньою гордістю були персикові сади, за якими вони з любов'ю доглядали ще з тих часів, коли тут уперше побували іспанці. Води в каньйоні вистачало майже на цілий рік, а для палива було вдосталь деревини.

Навахо були певні своєї сили навіть і тоді, як дізналися, що Карсон привів тисячу солдатів у Пуєбло-Колорадо і найняв розвідниками своїх давніх друзів ютів. Вожді нагадували воїнам про ті часи, коли вони прогнали зі своєї землі іспанців. «Якщо американці спробують захопити нас тут, ми повбиваємо їх», — обіцяли вожді, хоч, про всяк випадок, подбали про безпечне місце для жінок і дітей. Вони знали, що найманці-юти спробують узяти їх у полон, а потім продати багатіям-мексіканцям.

У кінці липня Карсон прибув у форт Дефаснс, перейменував його на честь Кенбі, давнього ворога індіанців, і почав розвідувати навколишню місцевість. Він, мабуть, не дивувався, що майже ніде не було видно навахо. Карсон знав, що їх можна перемогти, тільки знищивши їхню худобу й посіви, випаливши всю землю. Отож 25 липня він наказав майорові Джозефу Каммінгсу захопити всю худобу індіанців, на яку він натрапить, і зібрати або спалити всю кукурудзу та пшеницю на полях уздовж Боніто. Коли навахо побачили, що Каммінгс збирається лишити їх голодними на зиму, вони вирішили розправитися з ним. Невдовзі куля індіанського стрільця вибила його на смерть. Крім того, навахо налетіли на Карсонове обороджене пасовище для худоби біля форту Кенбі, забрали собі назад частину овець та кіз і захопили улюбленого коня Карсона.

Генерала Карлтона все це розлютило набагато більше, ніж Карсона, бо той досить довго жив серед індіанців, щоб уміти належно оцінити їхні зухвали відплатні рейди.

18 серпня генерал Карлтон вирішив «стимулювати завзяття» війська, встановивши грошову винагороду за захоплену в навахо худобу — 20 доларів за «кожного справного коня або мула» і по доларові за кожну вівцю, приведену в форт Кенбі.

Це було неабияке заохочення для солдатів, якщо врахувати, що у місяць рядовий одержував менше двадцяти доларів. Деякі солдати поширили свою ревність і на самих індіанців, вбиваючи їх при кожній нагоді. Щоб мати наочні докази своєї мужності, вони відрізали з голів убитих навахо пучок волосся, перев'язаний червоною стрічкою. Навахо не могли повірити, що Малюк Карсон дозволив скальпування, — на їхню думку, це був варварський звичай, запроваджений іспанцями. (Можливо, європейці зовсім і не принесли в Новий Світ звички скальпувати, але іспанці, французи, голландці й англійці, безперечно, сприяли його поширенню, коли пропонували винагороду за скальпи своїх ворогів.)

Хоч Карсон послідовно знищував ділянки, де росли хліб та городина, генералові Карлтону здавалось це надміру забарним. У вересні Карлтон наказав убивати або брати у полон кожного чоловіка-навахо, який потрапить на очі. Він прислав Карсонові точну інструкцію, як розмовляти з полоненими навахо: «Скажіть їм: «Забирайтеся в Боско-Редондо, інакше ми знайдемо й знищимо вас. Мир можливий лише за такої умови... Коли вже війна почалася, ми воюватимемо проти вас, хоч би й цілі роки, аж поки ви всі ляжете трупом. Іншої мови з вами й не буде».

Приблизно в цей самий час генерал попросив у військового департаменту у Вашингтоні додатковий кавалерійський полк. «Більше солдатів, — писав він, — необхідно тому, що трохи на захід від краю навахо знайдено нове родовище золота, і треба розігнати індіанців і захистити тих людей, які добувають золото... На нас справді зійшло благословення боже... золото лежить тут просто під ногами, тільки нагинайся й бери!»

На вимогу генерала Карсон прискорив тактику спаленої землі, і протягом осені його солдати знищили мало не всю худобу й посіви від форту Кенбі до каньйону Де-Челлі. 17 жовтня у форт Вінгейт прийшли під білим прапором двоє навахо. Одним з них був Ель Сордо, посланець братів Делгадіто й Барбончіто з їхніми 500-ми воїнів. Він повідомив, що у них не стало харчів і люди мусять їсти дикі горішки. Вони майже голі, не вистачає ковдр, але розкласти багаття вони не наважуються, бо скрізь на них чигають солдати. Йти в далеку резервацію навахо не хотіли, а замість цього запропонували поставити свої вівцями поблизу форту Вінгейт і мирно жити під постійним наглядом солдатів. Делгадіто й Барбончіто обіцяли за дев'ять днів привести туди п'ятсот своїх одноплемінців. Вожді хотіли б дістатись у Санта-Фе, щоб просити миру у Вождя з Зіркою. Капітан Рафаель Чейкон, що командував фортом Вінгейт, передав цю компромісну пропозицію генералові Карлтону, на що той відповів: «У навахо нема іншого вибору: або вони складають зброю і забираються в Боско-Редондо, або ж лишаться в своєму краю — і війна триватиме далі».

Делгадіто, обтяженому жінками й дітьми, що страждали від холоду й голоду, довелося скоритись. А Барбончіто й Ель Сордо з багатьма воїнами залишилися в горах, чекаючи, яка ж доля спіткає їхніх родичів.

Тих, хто склав зброю, відправили у Боско-Редондо, але Карлтон наказав створити особливі умови цій першій групі бранців: дорогою і в самій резервації їм давали кращі харчі й забезпечили кращим житлом. Доброта переможців вразила Делгадіто, тим більше, що він знав, яка сувора й безплідна рівнина біля Пекосу. Отож, коли Вождь із Зіркою дозволив Делгадіто з сім'єю повернутись у форт Вінгейт, — при умові, що той переконає інших вождів, що краще жити в резервації, аніж замерзати й помирати від голоду на волі, — він погодився. Водночас генерал наказав Карсонові вирушити в каньйон Де-Челлі, знищити всі запаси харчів і худобу і перебити або взяти у полон тих індіанців, які ще лишилися в цій природній фортеці.

Готуючись вступити до каньйону, Карсон спорядив табун в'ючних мулів для транспортування спорядження, але 13 грудня цей табун захопили воїни Барбончіто, сподіваючись пустити їх на м'ясо. Карсон послав навздогін за індіанцями два загони солдатів, проте навахо розділилися на кілька малих груп і втекли, скориставшись із сильною завірюхи. Залишившись без мулів, Малюк Карсон доповів генералові Карлтону, що експедицію в каньйон Де-Челлі доведеться відкласти. Генерал одразу відповів: «Затримку операції через брак засобів транспорту забороняю. Хай солдати самі несуть свої ковдри, а якщо треба, то й три-чотириденний запас їжі в рюкзаках».

Загін Карсона виступив з форту Кенбі 6 січня 1864 року. Частина загону на чолі з капітаном Альбертом Пфайфером мала ввійти в каньйон зі сходу.

Наваський воїн 60-х років XIX ст.

Основні сили Карсон повів з заходу. Просувались до каньйону повільно: землю вкривав сніг у шість дюймів завтовшки, температура трималася нижче нуля.

За тиждень Пфайфер увійшов у каньйон. З крутого бескеття сотні згоднілих навахо кидали на голови солдатів каміння, уламки дерев і іспанські прокльони. Але це не змогло зупинити білих. Солдати Пфайфера руйнували наваські вігвами, нищили запаси їжі й худобу. Воїни вбили трьох навахо, які підійшли під постріли солдатських мушкетів, знайшли двох замерзлих на смерть старих індіанців і взяли у полон дев'ятнадцять жінок та дітей.

Тим часом Карсон отаборився біля західного краю каньйону і почав прочісувати його скелясті верхів'я. 12 січня один Карсонів патруль зіткнувся з групою навахо і вбив одинадцятьох з них. Через два дні групи Пфайфера і Карсона з'єдналися. Увесь каньйон було пройдено майже без бою.

Увечері у табір білих прийшло під білим прапором троє навахо. Вони сказали Карсонові, що індіанці голодують і замерзають від холоду, і що вони вирішили краще скласти зброю, аніж померти. «Я чекаю до завтраш-

нього ранку, — відповів Карсон. — Якщо ви доти не з'явитесь, мої солдати самі викурять вас». Наступного ранку шістдесят виснажених навахо прийшли у табір і здалися.

Перше ніж повернутись у форт Кенбі, Карсон наказав знищити геть усе наваське добро в каньйоні, включаючи їхні чудові персикові сади — понад п'ять тисяч дерев. Навахо могли зрозуміти Карсона, коли він бився з ними як солдат, коли він забрав їх у полон, навіть те, що він знищив їхні запаси харчів. Але вони повік не забули йому того, що він вирубав їхні улюблені сади.

В найближчі тижні звістка про перемогу солдатів у каньйоні Де-Челлі дійшла до потайних наваських таборів, і індіанці зовсім втратили віру в перемогу. «Ми билися за той край, бо не хотіли його втратити, — згадував опісля Мануеліто. — Ми втратили майже все... Американська нація надто могутня, щоб нам з нею битись. Коли бились по кілька днів, ми ще мали силу, але це виснажувало нас, а голод і солдати примушували складати зброю».

31 січня, повіривши запевненням Делгадіто про добрі умови в резервації, у форт Вінгейт прийшли ще 680 навахо. Сувора зима і брак харчів примусили інших навахо здатись у форті Кенбі. На середину лютого в полоні було вже 1200 індіанців — голодних і нужденних. Військове командування виділило їм мізерні пайки, і невдовзі найстаріші й наймолодші з них почали мерти. 21 лютого прийшов здатись зі своєю групою Герреро Гранде, і кількість бранців зросла до півтори тисячі. На початку березня в обох фортах було їх уже три тисячі, а з півночі, переборюючи страх, підходили сніговими стежками все нові й нові навахо. Але багаті вожді — Мануеліто, Барбончіто й Арміхо — відмовилися скласти зброю і залишилися зі своїми людьми в горах.

В березні почалася Довга Дорога навахо до форту Самнер і Боско-Редондо. Перша група — 1430 чоловік — прийшла у форт Самнер 13 березня. Десять вмерли у дорозі, трьох дітей викрали — чи не мексиканці з числа охорони.

В цей самий час із форту Кенбі вийшла друга група полонених — їх мало бути 2400 чоловік, але 126 з них померли ще у форті. Довжелезна валка складалася з тридцяти фургонів, 3000 овець і 473 коней. Навахо мали досить снаги, щоб витерпіти мороз, голод, дизентерію, глузування солдатів і важку 300-мильну дорогу, але туга за втраченою рідною землею була для них нестерпна. 197 із них померли, так і не дійшовши до тієї страшної резервації.

В кінці квітня у форт Кенбі з'явився один з найнепокірніших вождів, Арміхо, і повідомив коменданта (капітана Ейса Керрі), що за декілька днів сюди прийде Мануеліто з тими навахо, які перезимували далеко на півночі біля Літл-Колорадо і Сан-Хуану. Своїх 400 індіанців Арміхо привів через кілька днів потому, але Мануеліто зі своїми людьми зупинився неподалік від форту, в околиці, яку називали Келітас, і прислав гінця з проханням, щоб йому, Мануеліто, дали змогу переговорити з капітаном. Під час цієї розмови Мануеліто сказав, що навахо бажають оселитися поблизу форту, сіяти там пшеницю й пасти овець, як вони завжди робили.

— У вас один вихід, — відповів капітан Керрі, — йти в Боско-Редондо.

— Але чому ми повинні туди йти? — спитав Мануеліто. — Ми ж ніколи не крали й не бивали, не порушували миру, як і обіцяли генералові.

Його люди, додав вождь, побоюються, що їх збирають у резервацію Боско, щоб опісля розстріляти, як зробили 1861 року у форті Фонтлерой. Керрі запевнив вождя, що це не так, але Мануеліто відмовився здатись, аж поки не погодиться з своїм давнім другом Герреро Гранде або ще з котримось із наваських вождів, які побували в Боско-Редондо.

Почувши, що Мануеліто вагається, генерал Карлтон послав чотирьох спеціально відібраних навахо з Боско (серед них, однак, не було Герреро Гранде) вмовити його. Та Мануеліто не здався на їхні вмовляння. Однієї червневої ночі після чергової розмови з посланцями він забрав своїх людей з Келітас назад у потайні місця понад Літл-Колорадо. У вересні Мануеліто довідався, що в каньйоні Де-Челлі американці захопили його давнього союзника Барбончіто. Тепер він, Мануеліто, лишився останнім нескореним вождем навахо, якому солдати ніде не давали спокійної хвилини.

Тієї осені у рідні краї почали вертатися втікачі з Боско-Редондо. Вони принесли з собою страшну правду про те, як їм жилося в неволі. Земля там убога, казали вони. Солдати штрикали їх багнетами, заганяючи в табір, де офіцери раз у раз рахували їх і записували у книги. Білі начальники обіцяли дати навахо одяг, ковдри й крашу їжу, але тих обіцянок так і не виконали. Всі кущі й дерева там були вирубані, для палива індіанцям залишили саме коріння. Знайти захисток від дощу й спеки вони могли тільки в землянках, викопаних у піщаному ґрунті і зверху покритих матами з трави. Жили вони там, як дикі звірі в норах. Нечисленними лопатами, одержаними від солдатів, навахо перекопали землю в долині Пекос і посіяли хліб, проте повинь, посуха й комахи знищили посіви і тепер люди ледь животили. Через велику скученість серед індіанців почалися хвороби. Погане там було місце, і хоч утекти звідти було важко, багато хто з навахо, ризикуючи життям, проривався крізь солдатські кордони.

А тим часом Вождь із Зіркою, Карлтон, попросив вікарія із Санта-Фе урочистою відprawою відзначити успішно здійснене переселення навахо в Боско. Військовому командуванню у Вашингтоні генерал доповідав, що це «пристойна резервація... Можна не сумніватися, що вони стануть там найщасливішим, найбільш процвітаючим і найзабезпеченим індіанським племенем у Сполучених Штатах... В усякому разі... прогодувати їх дешевше, ніж воювати з ними».

Жоден з ідеологів «неминучої долі» не зміг так підсолодити цю філософію, як Карлтон: «Вигнання всіх цих індіанців із землі їхніх батьків — не тільки цікаве, але й зворушливе видовище. Роками вони мужньо боролися проти нас, захищаючи свої гори й неприступні урвища з відвагою, протистояти якій було б честю для кожної нації. Та зрештою, зрозумівши, що їм таки доведеться поділити долю їхніх братів з інших племен і поступитися перед нездоланим прогресом нашої раси, як це вже траплялося не раз від самого початку світу, вони склали зброю і, як сміливці, гідні захоплення й поваги, прийшли до нас, розраховуючи на нашу великодушність і сподіваючись, що наш народ — надто сильний і надто справедливий, щоб відповісти на їхню довіру підступністю чи зневажанням. Віддавши нам свою прекрасну батьківщину, житла і своє минуле, вони певні, що ми не поскупимося, одержавши цей край».

Мануеліто, однак, не склав зброю. Генерал Карлтон не міг далі миритися з непокорою такого впливового вождя. В лютому 1865 року гінці-навахо з форту Вінгейт передали Мануеліто попередження від Вождя із Зіркою. Генерал заявив, що виловить і вб'є Мануеліто з його загоном, якщо він не здасться добровільно до настання весни. «Я нікому не чиню зла, — відповів Мануеліто гінцям. — Я не покину свого краю. Я тут і помру... Мій бог і моя мати живуть на заході, і я не покину їх. За давнім звичаєм, мій народ не повинен йти далі за ці три річки — Ріо-Гранде, Сан-Хуан і Колорадо. Я не житиму без гір Часке. Тут я народився, тут я і залишусь. Мені нічого втрачати, крім життя, тож хай приходять і вбивають, як така їхня воля, але я не піду звідси. Я не заподію нічого лихого ні!

американцям, ні мексиканцям. Я ніколи не грабував. Якщо мене вб'ють — проллється невинна кров».

Через кілька днів генерал Карлтон у Санта-Фе довідався про зухвалу відповідь Мануеліто. Реакцією генерала був наказ комендантові форту Вінгейт: «Спробуйте будь-що захопити Мануеліто. Закуйте його й пильно стережіть».

Проте Мануеліто був занадто кмітливий, щоб потрапити в Карлтонову пастку, і всю весну й літо 1865 року йому щастило не потрапити до рук американців.

Тим часом з Боско-Редондо почало тікати так багато навахо, що Карлтон розставив постійні сторожові пункти на сорок миль довкола форту Самнер. У серпні генерал наказав комендантові форту розстрілювати кожного навахо, який без спеціального дозволу опиниться поза резервацією.

Коли восени 1865 року в Боско знову не вродив хліб, командування видало навахо їжу, борошно й бекон, визнані непридатними для годування солдатів.

Тепер уже навіть біле населення Нью-Мексіко почало відкрито засуджувати генерала Карлтона за умови життя в резервації, але, незважаючи на це, він і далі полював на індіанців. Нарешті 1 вересня 1866 року у форт Вінгейт накульгуючи пришов Мануеліто — той вождь, якого Карлтонові найдужче кортіло зловити. Він привіз з собою двадцять трьох переможених воїнів і здався у полон. Всі вони були в лахмітті й насилу трималися на ногах. На зап'ястках у індіанців ще були шкіряні паски, щоб захищати руку від ударів тятиви, але жодного бойового лука, жодної стріли в них уже не залишилось. Сам Мануеліто був поранений у руку. Це були останні нескорені навахо.

За іронією долі, всього лише через 18 днів після капітуляції Мануеліто генерала Карлтона усунули від командування військами Нью-Мексіко. Громадянська війна, яка дала владу Вождеві із Зіркою — Карлтону, — закінчилась уже більш як рік тому, і населенню Нью-Мексіко набрид цей генерал з його пухого.

Ще два роки не припинявся потік різних ревизорів та урядовців з Вашингтона в резервацію Боско-Редондо: деякі з них щиросердно співчували індіанцям, зігнаним на цю безплідну землю, інші думали тільки про те, щоб зменшити витрати на резервацію, які вже сягали мільйонів доларів.

— Ми пробули там кілька років, — згадував опісля Мануеліто. — Багато наших людей загинуло від нестерпних умов... Чоловік з Вашингтона покликав нас на нараду. Він пояснив, як білі карають тих, хто порушує закон.

Ми пообіцяли дотримуватись законів, якщо нам дозволять повернутись у наш край. Ми обіцяли не порушувати договору... Чотири рази ми повторили цю обіцянку. Ми всі сказали «так» про договір, і цей чоловік дав нам добру пораду. Його звали генерал Шерман.

Коли наваські вожді вперше побачили Шермана, то злякалися його, бо лицем він скидався на Карлтона, але очі його були інші, то були очі людини, яка сама зазнала страждань і могла розпізнати біль в очах інших людей.

— Ми йому сказали, що постараємось запам'ятати його слова, — розповідав Мануеліто. — Його слова були такі: «Я хочу, щоб ви всі подивились на мене», і встав, аби ми всі його бачили. Він сказав, що як ми житимем по правді, то зможемо дивитись людям просто у вічі. І ще він сказав: «Діти мої, я відправлю вас до рідного краю».

Перш ніж повернутися додому, вождям 1 червня 1868 року довелося підписати новий договір, що починався такими словами: «Від сьогодні назавжди припиняються будь-які військові дії між сторонами, що підписали цей договір». Першим поставив свій підпис Барбончіто, за ним Арміхо, Делгадіто, Мануеліто, Герреро Гранде та ще сім вождів.

— Ночі й дні, що залишалися до нашого повернення додому, здалися нам дуже довгими, — згадував Мануеліто. — У переддень повернення ми пройшли трохи у напрямку рідного краю, бо нам дуже кортіло швидше вирушити в дорогу. Потім ми повернулися і американці дали нам невеликий запас харчів, а ми їм подякували. Ми сказали погоничам, щоб вони сильніше підганяли мулів, — так ми рвалися додому.

Так навахо повернулися в рідний край. Коли встановлювали межі нової резервації, більша частина найкращих наваських випасів перейшла до білих поселенців. Індіанців чекало нелегке життя. Їм довелося докласти великих зусиль, щоб вижити. Але, хоч як було тяжко навахо, з часом вони зрозуміли, що їхнє плем'я виявилось найменш нещасним з усіх індіанців заходу.

(Продовження в наступному номері.)

*З англійської переклав
Віктор СИЗОНЕНКО*

СВІТОВИЙ ОКЕАН — ПРОБЛЕМА ВІКУ...

Проблема використання Світового океану та порушені в зв'язку з цим економічні, технічні, екологічні, політично-правові й військові питання останнім часом широко обговорюються на міжнародних форумах, у міжнародних організаціях, у рамках двосторонніх переговорів, на симпозіумах та нарадах представників громадськості й науки. В чому ж причина такого підвищеного інтересу до морських проблем? Як відбувається освоєння Світового океану, які його особливості й тенденції?..

Це було в Гаазі сім років тому. Дощову, холодну осінь змінила люта зима, але перед Палацом миру — резиденцією Міжнародного суду ООН, незважаючи на незвичні морози, було людно. Щоранку від 23 жовтня 1968 року до 20 лютого 1969 до під'їзду прибували розкішні лімузини, прикрашені прапорами держав, посольства яких акредитовані в Нідерландах. З них висідали директори й президенти «Роял-Датч-Шелл», «Брітіш петролеум», «Стандард ойл» та інших численних нафтових концернів і монополій Західної Європи та США. Їх уже чекали й зустрічали експерти — юристи, економісти, інженери. Тут, у головному залі засідань за довгим дубовим столом, сімнадцять членів Міжнародного суду ООН розглядали «справу про шельф», або, як її ще називали, «справу про золоте дно». Точніше кажучи — розбиралася люта суперечка між ФРН, Данією та Нідерландами про поділ континентального шельфу Північного моря.

Та спершу про сам «шельф». Океанологи поділяють океанське ложе на три яруси. І верхній, що лежить найближче до берега, називають шельфом. Тут дно знижується поступово, в середньому по два метри на кожний кілометр від суші. У науковій літературі можна зустріти й точніше визначення шельфу — це материкова відмілина (прибережна ділянка морського або океанського дна), заглиблена не більше як на 200 метрів. Але чому саме на двісті, а не триста чи чотириста метрів? Власне, в цьому й полягає юридичний бік проблеми.

Міжнародно-правовими засадами для діяльності держав по розробці багатств шельфу є положення Женевської конвенції, яку прийнято 1958 року на 1-й конференції ООН з питань морського права. Вона закріпила суверенні права прибережних держав над шельфом з метою розвідки й розробки його ресурсів, визначила принципи розмежування шельфу. Однак питання про те, де кінчається надзвичайне право саме прибережних країн, лишилося, на жаль, відкритим. А сталося це з тієї причини, що в конвенції є таке застереження: «До глибини 200 метрів або до такого місця, глибина води якого

дозволяє розробку природних багатств у цьому місці...» В час бурхливого розвитку підводної техніки, як побачимо далі, виникла необхідність чіткіше визначити зовнішню межу шельфу, а також урегулювати питання про застосування міжнародно-правових норм щодо дна Світового океану поза шельфом.

Повернімося ж поки що до Північного моря.

Невдовзі після того, як радисти з перших бурових установок сповістили в ефір про виявлені величезні запаси нафти й газу, сотні компаній та фірм кинулись у туманні простори Північного моря. І ось море з його славетними банками, навколо яких паслися рибальські сейнери, уподібнилося Техасу на початку «нафтової лихоманки». У квітні 1972 року перший танкер з сирою нафтою, добутою тут, став на розвантаження у французькому порту Гавр, а нині нафтовий порт Антіфер, що виник поряд, може прийняти танкери вантажністю до 550 тисяч тонн. Дехто схильний вважати, що бурхливе Північне море, яке в 1980 році має давати 200 мільйонів тонн нафти, виявиться надійнішим за нафтові бази Північної Африки та Близького Сходу.

Що ж до гаагської «справи про шельф», то перший в історії «прикордонний конфлікт» на дні морському закінчився перемогою ФРН, котрій пощастило реалізувати свої претензії на великий район континентального шельфу. «Добре, що нафту не знайшли у нас на суші»,— гірко іронізували з цього приводу датчани. «Боротьба без правил»,— писала голландська преса. Що ж, це й не дивно. Адже ставки в боротьбі просто-таки фантастичні. Згідно з наявними оцінками, континентальний шельф займає десяту частину дна Світового океану, або територію, що дорівнює Африці. Видобуток «чорного золота» на шельфі вже сьогодні складає одну п'яту його видобутку в усьому світі. До 2000 року, на думку вчених, половина світової потреби в нафті забезпечуватиметься за рахунок ресурсів шельфу. Що ж до всіх океанських запасів нафти, то вони оцінюються в межах 60—150 мільярдів тонн. Але це лише дані про нафту.

Перед нами товстелезна праця, плід зусиль багатьох учених з різних країн світу, підготовлена для доповіді Генеральній Асамблеї ООН. Цю працю названо «Мінеральні ресурси моря за межами континентального шельфу». «Дослідники,— підкреслюється в доповіді,— уже під час першої спроби проникнути в глибини підводного світу, відкрили величезні багатства». Ось дещо з цієї доповіді, яка лиш трохи відхиляє завісу над багатствами неосяжного світу, котрий займає 71 процент поверхні нашої планети:

«Виконуючи сучасну програму робіт,— зазначено в доповіді,— дослідницьке судно Каліфорнійського університету (США) «Челленджер» занурило камеру на глибину 6000 метрів. Очам відкрилася надзвичайна картина: морське дно мало на фотографіях такий вигляд, неначе таємничі підводні велети вимостили його кулястим камінням. З'ясувалося, що воно складається з цінної руди, в якій наявні марганець, кобальт, нікель, мідь, залізо».

Дно Тихого океану всяконе подібними рудними «кулями» вагою до 1656 мільярдів тонн. Що ж до центральних районів Атлантики, то їх перетинає гігантський гірський хребет, де містяться величезні родовища найрізноманітніших цінних руд. Гадають, що загальні запаси золота, титану, олова, срібла, вугілля та інших корисних покладів у морі набагато більші від тих, що маємо на суші. За підрахунками американського вченого С. Меля, тільки рудні поклади Тихого океану могли б забезпечити людство міддю на шість тисяч, алюмінієм на двадцять тисяч, кобальтом на двісті тисяч років. У Світовому океані розчинено також чотири мільярди тонн урану. І ось чергова сенсація: атомний науково-дослідний центр у Харуелі (Англія) влаштував «уранову пастку» в протоці Менай Англійці запевняють, що їх спосіб да-

ватиме тисячу тонн урану на рік при витратах усього лише в 20 000 фунтів стерлінгів.

У кожній краплині води містяться всі елементи таблиці Менделєєва. І коли їх виділити й рівномірно розкласти на поверхні континентів нашої планети, вони вкриють її двохсотметровим шаром! Але й це ще не все. В глибинах океанів маємо стільки дейтерію (важкої води), скільки необхідно для забезпечення потреби всіх атомних електростанцій на багато років наперед. «Це справжнісінька печера казкових скарбів Алі-Баба, — зазначено в доповіді для ООН, — похована під хвилями океану».

За підрахунками вчених, тваринна біомаса Світового океану становить від 30 до 60 мільярдів тонн — значно більше, ніж потенціальні можливості суші. Так само один гектар океану, за статистичними даними, може дати в середньому 15 тонн рослинної маси — майже в чотири рази більше, ніж дає гектар оброблюваної землі на континенті. Двадцять процентів усіх продуктів харчування — така, на думку вчених, можлива питома вага «морського фермерства» в 2000 році. До речі, з гектара дна (нове поняття — «гектар дна») в Японії вже виловлюють 58 тонн устриць, у США — 3 тонни зубатки, в Іспанії — 300 тонн міді.

Світовий океан — козальний резерв енергії (на думку спеціалістів, тільки енергія Гольфстріму в зоні США може в сімдесят п'ять разів перевищити всі потреби в ній країни в 1980 році), величезний рудник і майже невичерпна комора продуктів. Але є й інші багатообіцяючі аспекти освоєння Світового океану. Важко, наприклад, переоцінити його давню роль транспортної магістралі. Адже морськими просторами транспортується нині приблизно 75 процентів світового зовнішньоторгового обороту. А за прогнозами, тоннаж морського флоту в найближчі двадцять років подвоїться. До того ж транспортна роль океану не вичерпується застосуванням морського флоту. По дну прокладаються транспортні тунелі. Почалося спорудження такого тунелю завдовжки в 53,9 кілометра між островами Хоккайдо і Хонсю. Він буде найдовшим у світі. До 1980 року намічено збудувати тунель під протокою Па-де-Кале, що має з'єднати Англію і Францію. Правда, через фінансові труднощі Англія припинила роботи на своїй ділянці тунелю, що, очевидно, викличе відповідні дії французів.

...Людина, перетнувши верхню межу свого життєвого простору, освоєє космос. Нині ж на пускових платформах встановлюються океанські й морські кораблі, які мають проникнути в «гідрокосмос». Роль Світового океану завдяки розвитку техніки, збільшенню кількості населення земної кулі та зменшенню ресурсів суші буде в перспективі дедалі зростати. Але як добути багатства «гідрокосмосу»? За допомогою яких технічних засобів? І, нарешті, на якій міжнародно-правовій основі?

Століттями люди мріяли відкрити процес добування дорогоцінних металів з морської води. Ще 1886 року один англійський вчений запевняв, що в Ла-Манші міститься до 65 міліграмів золота на тонну води. 1902 року відомий шведський фізик Арреніус дійшов висновку, що попередні передбачення були надто оптимістичні, однак визнав, що в тонні океанської води розчинено не менш як 6 міліграмів золота. Виходячи навіть з таких обережних оцінок, можемо вважати, що в океанах «плаває» близько 8 трильйонів тонн чистого золота. Та хоча вчені довели, що добувати золото з моря в принципі можна, все ж, незважаючи на сотні спроб та чимало мільйонів витрачених доларів, видобуток жовтого металу з морської води поки що лишається

тільки мрією. Проте люди з кожним днем наближаються до того часу, коли підніматимуть з глибин океанів інші види «золота».

Американський журнал «Форін афферс» зазначає, що за «останні п'ятнадцять років людина, певно, набула більше відомостей про морські глибини та океанське дно, ніж за попередні дві тисячі років». Що ж, така заява не дивує. Пригадаймо хоча б занурення Жака Пікара і Дона Уошла на батискафі «Трієст» на дно глибоченної океанської западини поблизу Маріанських островів. Це було унікальне досягнення науки. Нині уже ряд країн створює технічне обладнання для експлуатації морського дна, будує судна, які протягом тривалого часу можуть перебувати на глибині 2000 метрів. Японія створила «найдосконаліший у світі» глибоководний самохідний батискаф — «Сінкай». США — підводне судно «Бівер», глибоководний пошуковий човен «ДССВ», батискафи «Нектон-альфа», «Нектон-бета», «Нектон-гамма», за допомогою яких можна виконувати буріння дна, прокладати трубопроводи, добувати мінерали, робити топографічні зйомки та дослідження океанського дна на глибинах від трьохсот метрів до шести кілометрів. Споруджуються або проєктуються складні й недорогі апарати глибокого занурення. В 1976 році в районі Гавайських островів, повідомляє «Нью-Йорк таймс», з'явиться ціле плавуче місто. Воно матиме циліндричну форму площею 45,4 гектара. Над рівнем моря місто височітиме на 96 метрів і на 84 метри зануриться під воду.

За допомогою технічних можливостей XX століття, зазначає західнонімецький журнал «Штерн», уже в 1980 році в Атлантиці, на глибині 3500 метрів може бути створене перше житлове приміщення, а до 2000 року люди можуть спорудити тут справжнє індустріальне місто Атлантик-сіті з житловими приміщеннями й магазинами, з вулицями, ресторанами і принаймні з двома телевізійними програмами — наземною і підводною. Щоправда, цей проєкт, названий «Баттом-сіті», й пов'язані з ним програми освоєння морських багатств, поки що лежать у сейфах компанії «Дженерал електрик». Та спеціалісти-океанологи, незважаючи на ряд складних проблем, пов'язаних з акліматизацією людини в океанських глибинах, упевнено передбачають на основі дослідів, які провели Жак-Ів Кусто на станціях «Коншельф» і військово-морське управління США на станціях «Сілеб», що через кілька років на великих глибинах будуть жити й працюватимуть колонії акванавтів. Зокрема, на думку спеціалістів, так зване сатураційне занурення, під час якого плавець дихає сумішшю гелію з киснем, матиме таке ж значення для освоєння Світового океану, як ракетний двигун у здійсненні космічних польотів. «Людина-амфібія» завтрашнього дня, — передбачає Кусто, — зможе плавати і працювати на глибині принаймні 1500 метрів. Геологи, археологи, біологи матимуть змогу працювати під водою майже так само, як на суші». Та чи означає це, що «гідрокосмос» уже гостинно відчинив двері? Звичайно, ні. Обжити його буде складно.

Технічні проблеми множаться в міру того, як збільшуються глибини, на яких ведеться розвідка та експлуатація океанського дна. Не випадково через це на освоєння «гідрокосмосу» в США націлена діяльність Національної ради з морських ресурсів і технічного розвитку та Національного агентства по вивченню і освоєнню океану й атмосфери, в ФРН — Економічного об'єднання промислової океанографічної техніки, в Японії — Ради по вивченню моря, у Франції — Національного центру експлуатації океанів.

Капіталістичні концерни, зокрема, американські «Груман», «Локхід», «Літтон», «Дженерал електрик», «Норт-Амерікен авіейшн», назви яких тісно пов'язані з освоєнням зоряних трас, іквестують мільярди доларів на підго-

товку стрибка на дно Світового океану. (За оцінкою міністерства внутрішніх справ США, приватні капіталовкладення на освоєння океану досягли в 1970 році 20 мільярдів доларів, а до 1980 року збільшаться до 50 мільярдів.) Орієнтуючи в цьому напрямку великий бізнес США, колишній консультант фірми «Модерн менеджмент», а нині голова міжвідомчої групи Ради національної безпеки по морському праву Дж. Мурі вважає розробку й виробництво нової техніки для «експлуатації третього виміру» найприбутковішим об'єктом капіталовкладень. І це справді так. Ще 1968 року використання океану збільшило прибуток зацікавлених монополій США на 16—25 мільярдів доларів.

Але чи тільки гонитва за прибутками змушує великий бізнес вкладати чималі кошти в дослідження морів і океанів? Як визнає західнонімецький журнал «Капітал», одну з основних причин слід шукати не лише в економіці, але й в політиці.

Справа в тому, що дедалі більша кількість раніше залежних країн світу вступає на шлях самостійного розвитку. Пов'язані з цим процеси націоналізації іноземних підприємств змушують монополістів шукати нові, як бачимо на прикладі Північного моря, «безпечні» місця для застосування своїх капіталів. Відповідно до цього вже відомий нам Дж. Мурі висловлюється і з питання про міжнародно-правове врегулювання: ні міжнародне право, ні відсутність його, вважає він, «...не є обмеженням для добування океанських ресурсів великим бізнесом». Але чи не розграбовують їх у цьому випадку найдикишим способом? І чи не стане океан мертвим внаслідок забруднення, як стали мертвими великі американські озера та низка інших водоймищ?

Океанський фітопланктон, наприклад, виробляє близько 70 процентів кисню, що надходить в атмосферу. Але цьому природному виробнику кисню загрожує небезпека постійного скорочення. Ртуть, приміром, виявлено у водоростях, молюсках та рибах Індійського океану, в прибережних водах Африки. Скидання в океан стічних вод та сміття, потрапляння в нього пестицидів — ось найочевидніші, хоч далеко не всі небезпеки, що загрожують океанській екосфері. Величезним лихом для моря та його берегів стають аварії танкерів.

Сучасна наука і техніка відкривають перед людством широкі перспективи використання ресурсів моря для потреб людини. Але той же технічний прогрес загрожує перетворити морське дно на ще один плацдарм суперництва між різними державами світу — на військовий. Пентагон, наприклад, незважаючи на підписаний 11 лютого 1971 року Сполученими Штатами разом з Радянським Союзом та іншими державами — членами ООН Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної й інших видів зброї масового знищення, і далі виступає проти повної демілітаризації морського дна.

Певне уявлення про те, як пентагонівські стратеги збираються використати морське дно і яку ставлять при цьому мету, може дати аналіз опублікованих офіційних документів та висловлювань керівників ВМС США. Серед подібних матеріалів найцікавішими є дослідження військово-морського інституту в Аннаполісі та Центру стратегічних і зовнішньополітичних досліджень Джорджтаунського університету. Вони, як правило, мають перспективний характер і охоплюють не лише найближчий період (70—80 роки), але й зазирають у більш віддалене майбутнє. Про що ж вони свідчать? Передусім про те, що стара північноатлантична доктрина «панування на морі»

трансформується нині в головах військово-морських «акул» в «панування на дні моря».

«Пентагон,— пише американський журнал «Ремпартс», аналізуючи цю доктрину,— готується до створення мережі підводних заселених станцій». І ось уже доктор Карл Ф. Остін, який працює в Американському центрі військово-морської підводної зброї, повідомляє, що Майамський університет і фірма «Крайслер корпорейшн» співробітничать над здійсненням «проекту Атлантик», котрий передбачає створення підводних військових баз на глибині в тисячу метрів край східного берега Флориди.

Навіщо ж ці бази? Відомий американський військовий історик Мехен твердив: «Хто володіє тризубцем Нептуна, той володіє короною світу». Приміряючи цю корону, дехто за океаном розраховує, що підводні бази зможуть стати опорними пунктами для шпигунсько-диверсійної діяльності «командос» у прибережних водах ворога або на його узбережжі. Такі бази, вважає, зокрема, доктор Джон П. Крейвн, один з керівників пентагонівської підводної програми, не тільки дозволять підводним човнам, не заходячи в порти і не піднімаючись на поверхню, виконувати необхідні ремонтні роботи, поповнювати боеприпаси, спорядження, міняти команду, але й стануть незамінними під час проведення великих воєнних операцій. У цьому випадку їх зможуть використати як надійно прикриті від ударів ворога командно-зв'язкові та інформаційні центри і, що особливо важливо, для організації матеріально-технічного обслуговування й постачання підводних і надводних кораблів, а також авіаційних та інших підрозділів. З цією метою розробляються й системи красномовно названі «Цезар» та «Морський павук».

Навряд чи можна сумніватися в тому, що коли найагресивніші кола Заходу матимуть у своєму розпорядженні глибоководні бази або укріплені райони на морському дні, то раніше чи пізніше вони спробують скористатися з цього для підкріплення своїх претензій на значні ділянки Світового океану. «Форін афферс» навів якось таке висловлювання одного видатного представника військових кіл Сполучених Штатів, котрий із зрозумілих причин заохотів лишитися невідомим: «Через якийсь десяток років... ми почнемо нарізати далеко від берегів великі шматки океану... які вважатимемо важливими з точки зору нашої національної оборони, і ми... закриємо доступ будь-якої країни в блоковані нами райони».

Звертає на себе увагу й те, що військові керівники США настійливо намагаються передати ВМС функції «охорони й забезпечення» американських інтересів безпосередньо в тих районах, де зараз ведуться геологічні дослідження й розпочинається видобуток корисних копалин. В одній своїй доповіді колишній начальник штабу ВМС США адмірал Замоулт недвозначно заявив, що флот готовий узяти на себе це завдання.

Про що свідчать ці факти? Передовсім про те, що противники розрядки міжнародної напруженості в Сполучених Штатах зацікавлені в створенні океанографічного варіанту військово-промислового комплексу. До робіт, пов'язаних з підводною війною, давно вже приєдналися концерни «Вестінгауз», «Локхід», «Крайслер», «Сперрі джироскоп», «Дженерал дайнемікс», «Гудьір ейрспейс» та Станфордський науково-дослідний інститут. І саме їм, а не простим американцям, дасть прибутки «підводний ринок» 70-х і 80-х років, на якому ВМС США, згідно з планами, будуть представлені, зокрема, атомними підводними ракетноносьцями «Трайидент», «Кораблі «Трайидент-1» і намічені на 80-ті роки ракетноносії «Трайидент-2», радіє журнал «Форчун», зможуть маневрувати по всіх просторах Атлантики й Тихого океану», і їм, мовляв, уже не треба буде «...близько підпливати до Євразійського континенту, щоб їхні ракети досягли важливих цілей».

Гадаємо, коментувати тут нічого. Додамо тільки, що в цьому питанні, як і в інших проблемах обмеження гонки озброєнь, у тому числі і в морських, єдино вірним підходом може бути той, котрий уже набув застосування в Договорі про обмеження систем протиракетної оборони і в Тимчасовій угоді про деякі заходи щодо обмеження стратегічної наступальної зброї між СРСР і США.

Розвинути ці угоди, що свідчать, незважаючи на опір їх противників, про взятий обома державами курс на мирне використання Світового океану, — велинний часу. І в цьому плані привертає увагу програма на майбутнє, запропонована Інститутом морських досліджень у Майамі (США). Інститут називає п'ять основних пунктів освоєння океану: поліпшення океанського середовища; сприяння економічному освоєнню океанських ресурсів; підвищення наукових відомостей про океан; гарантування миру й безпеки; підвищення міжнародного взаєморозуміння, особливо з таких основних напрямків освоєння океану, як вивчення морської поверхні, підводної сфери, морського дна та аерокосмічні дослідження. Подібну програму під назвою «Океан» склав і французький національний центр по експлуатації океанів.

Маємо всі підстави вважати, що чимало з порушених ученими питань будуть вирішені дуже швидко. Та чи гладенько відбувається їх розв'язання? На жаль, як ми вже знаємо, ні. І не в останню чергу тому, що технічні досягнення середини 70-х років дозволяють вести розробку океанських ресурсів за межами, окресленими сучасними кордонами морського міжнародного права.

У ті гарячі серпневі дні 1973 року, коли Спеціальний комітет ООН з морського права в складі делегатів од 90 країн світу обговорював питання про те, хто ж має здійснювати юрисдикцію над міжнародними районами морського дна, американське судно «Гломар експлорер», власність компанії «Х'юз Тул», знялося з якоря в гавані Філадельфії і вирушило в надсекретне плавання, що привело його в район Гавайських островів. Тут екіпаж «Гломар експлорер» почав експерименти з видобутком конкрецій, багатих на марганець та інші метали.

Але рейс «Гломар експлорера» не залишився таємницею. Через кілька днів американський журнал «Ньюсуїк», повідомляючи про нього, підкреслив: «Якщо цей захід вдасться, він неминуче викличе шалену міжнародну боротьбу за оволодіння ресурсами морського дна». Зчинила тривогу з цього ж приводу і англійська газета «Таймс». «Якщо не буде вироблено якогось прийняттого міжнародного режиму, — писала вона, — конкуренція за видобуток підводних багатств найочевидніше призведе до конфлікту. Історія дає нам приклади конфліктів, народжених економічною експлуатацією спершу обох Америк, пізніше півострова Індостан і потім Африки. Наступними в черзі можуть бути океани».

Для вивчення проблем, що виникають при освоєнні Світового океану, XXII сесія Генеральної Асамблеї ООН створила 1967 року Спеціальний комітет в справах морського дна в складі 35 держав, згодом перетворений на Комітет з участю 90 держав.

На I і II конференції з морського права (1958 і 1960 рр. у Женеві) розроблено важливі міжнародні конвенції про відкрите море, про територіальне море й прилеглу зону та про континентальний шельф. Хоча ряд норм, зокрема, про межу континентального шельфу, погодити не вдалося, женецькі

конвенції стали важливим етапом прогресивного розвитку морського права. І, зрештою, в столиці Венесуели — Каракасі в червні—серпні 1974 року, а потім у Женеві в березні—травні 1975 року відбувалася III конференція ООН з морського права. В її роботі взяли участь понад 3 тисячі делегатів од 148 держав світу, в тому числі 33 держави, які не мають виходу в море, спостерігачі майже від усіх міжнародних організацій та спеціалізованих установ ООН.

Ухвалою XXVIII сесії Генеральної Асамблеї ООН на конференцію покладено завдання розробити всеосяжну Конвенцію з широкого кола актуальних проблем морського права. Зокрема, ставилась мета виробити рішення з таких важливих питань, як встановлення граничної ширини територіальних вод прибережних держав, закріплення принципу свободи проходження всіх суден через протоки, що з'єднують відкриті моря й використовуються для міжнародного судноплавства, та перельоту літаків над такими протоками, рибальство у відкритому морі й економічні (рибальські) зони, зовнішні кордони та режим континентального шельфу й морського дна, свобода наукових досліджень Світового океану. Всього понад 100 питань.

Багатотемність III конференції ООН з морського права, як бачимо, безпрецедентна. Мало не з кожного вищенаведеного питання можна було б провести окремі міжнародні зустрічі. І все ж значення цієї конференції для сучасних міжнародних відносин визначається не кількістю держав-учасниць і не чисельністю питань на порядку денному. За сухими словами «морське право» приховано найгостріші проблеми, що безпосередньо зачіпають суверенітет, економічні, політичні та оборонні інтереси всіх країн світу — і розвинутих, і тих, що розвиваються, і прибережних, і внутріконтинентальних.

Візьмімо, наприклад, питання про широту і режим територіальних вод, що є частиною загальної проблеми державних кордонів. Прибережні води держави як невід'ємна частина входять до складу її території. А живі й мінеральні ресурси територіальних вод належать до національних багатств прибережної держави. Останнім часом ціла низка країн в офіційних довідкових виданнях називає площу своєї території з врахуванням площі прибережних вод.

Радянський Союз ось уже понад п'ятдесят років веде боротьбу за таке вирішення питання про широту територіальних вод, котре враховувало б інтереси безпеки прибережної держави та її насущні економічні права. Багаторічна світова практика переконливо свідчить, що оптимальне поєднання інтересів прибережної держави з інтересами міжнародної спільності в цілому забезпечується 12-мильною (миля = 1,8 км) смугою територіальних вод. Із 119 прибережних держав такого ліміту дотримуються нині 100. Такий же ліміт визначено у висновках Комісії з міжнародного права ООН, а також закріплено в положеннях Женевської конвенції 1958 року.

Проте, на жаль, ряд країн за останні роки почали визначати широту територіальних вод без належного врахування інтересів інших країн та міжнародної спільності в цілому. Так, наприклад, деякі держави Латинської Америки (Аргентина, Панама, Бразилія, Уругвай) односторонньо визначили ширину своїх територіальних вод на 200 миль, позбавивши тим самим інші країни, особливо ті, котрі не мають виходу в море, права користуватися океанськими багатствами в найдоступніших і найщедріших його частинах. Більш того, якби всі держави пішли цим шляхом, то понад сорок процентів світового океану було б перекрито, оскільки територіальні води встановлюються як навколо континентів, так і навколо островів. У цьому випадку ряд країн володів би колосальними морськими просторами, які нині є відкритим

морем і використовуються усіма державами. Так, США поширили 6 свої територіальні води на площу понад 8 мільйонів квадратних кілометрів, що дорівнює Середземному, Карибському, Японському, Східно-Китайському, Північному та Балтійському морям, узятим разом.

Вирішення проблеми граничної ширини територіальних вод тісно пов'язане з проблемою забезпечення свободи проходження суден через протоки, які використовуються для міжнародного судноплавства і перельоту літаків над ними. У випадку розширення територіальних вод деякі найважливіші протоки, як, наприклад, Гібралтар, Ла-Манш, Дувр, Малаккська, Лаперуза та інші, можуть виявитися «перекритими» для міжнародного судноплавства.

В інтересах розвитку міжнародного співробітництва Радянський Союз вважає за необхідне зберегти існуючий нині і виправданий протягом тривалого історичного періоду принцип свободи проходження суден і перельоту літаків через такі протоки.

Багато африканських і латиноамериканських країн, а також Франція, США, Англія та інші західноєвропейські країни висловилися за 12-мильний ліміт ширини територіальних вод. Делегації Англії, Франції, Японії, ФРН, Італії, США, а разом з ними делегації ряду країн Африки, Азії та Латинської Америки виступили на підтримку принципу свободи проходження суден через міжнародні протоки. Отже, позиція Радянського Союзу знайшла розуміння і підтримку більшості держав.

Зважаючи на особливу зацікавленість країн, які розвиваються, в галузі рибальства за межами територіальних вод, Радянський Союз на III конференції ООН з морського права висловив згоду на встановлення в прибережних морських водах економічних зон завширшки до 200 миль. Запропонований соціалістичними країнами проект статей про економічну зону передбачає, що вона може бути визначена за умов досягнення взаємоприйнятних рішень і з інших питань морського права: 12-мильна ширина територіальних вод, свобода проходження через міжнародні протоки, свобода мореплавства, свобода наукових досліджень, визначення зовнішньої межі континентального шельфу, режим морського дна, запобігання забрудненню морського середовища.

Проект соціалістичних країн ґрунтується на тому, що держава в межах прибережної зони до 200 миль завширшки має суверенні права над усіма її живими і мінеральними ресурсами. Якщо прибережна держава не здобуває тут усі сто процентів допустимого вилову риби або морських ресурсів, то дозволяється вести ловіння невикористаної частки іншим державам. На відміну од територіальних вод, в економічній зоні не повинна обмежуватися свобода судноплавства та інші традиційні свободи відкритого моря. В тому числі й свобода інших держав провадити фундаментальні наукові дослідження, не пов'язані з розвідкою та розробкою живих і мінеральних ресурсів.

Що ж до континентального шельфу, то Радянський Союз ще в серпні 1973 року на VI сесії Комітету ООН по підготовці конференції з міжнародного морського права подав проект, який передбачає право прибережної держави встановлювати зовнішній кордон шельфу в межах ізобати (лінія головних глибин) 500 метрів, а в тих районах, де така ізобата лежить поблизу узбережжя, цей кордон може проходити на відстані до 100 морських миль від берега. Ця пропозиція ґрунтується на поєднанні інтересів держав приморських і внутріконтинентальних, тих, що володіють і не володіють шельфом, та з інтересами міжнародного співробітництва в цілому. Ідеї добросусідства, взаєморозуміння, довіри і поваги відбилися, зокрема, в Декларації про континентальний шельф Балтійського моря, підписаній СРСР, НДР і ПНР.

Послідовно проводячи миролюбну зовнішню політику і намагаючись визначити в цьому районі можливі джерела міжнародних непорозумінь і конфліктів, СРСР, НДР і ПНР вперше в практиці міжнародних відносин проголосили принцип використання континентального шельфу винятково з мирною метою.

Не менш важливою проблемою є питання про визначення міжнародного режиму для морського дна. «В минулому чомусь вважалося,— відзначив з цього приводу «Нью-Йорк таймс»,— що моря не належать нікому. Нині широко розповсюджена думка, що вони належать усім, як спільна спадковість. Однак, де саме починається і де кінчається таке загальне володіння, визначити надзвичайно важко. Щодо міжнародного морського і повітряного простору немає жодної офіційної угоди на зразок хоча б тієї, що привела до нейтралізації Антарктики». Так, зокрема, в американському проєкті угоди про режим морського дна, внесеної в ООН в серпні 1970 року, декларовано, що морське дно — спільна спадковість людства. Але що з цього витікає і як треба розуміти це положення, в проєкті США не визначається.

Справа в тому, що навіть серед тих, хто виступає за інтернаціоналізацію морського дна, немає повної згоди щодо форм та методів її здійснення. Низка держав пропонує створити асамблею або якийсь наднаціональний орган, котрий контролював би освоєння морського дна за межами національної юрисдикції і здійснював би все керівництво. Ця рада мала б виконувати також функції експлуатаційного органу і займатися видобутком природних ресурсів, бо інакше ці операції швидко стануть виключно прерогативою небагатьох іноземних корпорацій. Інші країни, зокрема, Англія, вважають, що така система нереальна, і замість цього пропонують поділити океан на 400 тисяч окремих ділянок, які здавалися б в оренду, а орендна плата поступала б до органу, що видає ліцензії. Треті, особливо Мальта, вимагають всебічного підходу. Вони пропонують створити систему міжнародних інститутів з проблем океану — конгломерат органів під егідою ООН, які контролюватимуть не лише видобуток корисних копалин з дна моря, але й рибальство, забруднення вод та вирішуватимуть інші проблеми. Нарешті, ряд спеціалістів з міжнародного права пропонує домовитися про те, що морське дно нікому не належить і може стати «власністю» якої-небудь держави лише внаслідок збройного захоплення.

Радянський Союз виступає за встановлення такого режиму морського дна, при якому експлуатація його мінеральних ресурсів повинна здійснюватися на благо всього людства, незалежно від географічного розташування держав та наявності в них власного морського узбережжя. Радянський Союз вважає за необхідне, щоб морське дно використовувалося лише з мирною метою і щоб усі держави без будь-якої дискримінації мали право на розвідку та експлуатацію його ресурсів.

Перед III конференцією ООН з морського права стояло завдання: розробити й ухвалити конвенцію з урахуванням того, що «проблеми морського простору тісно взаємопов'язані і їх необхідно розглядати в сукупності». Суттю цього положення є ідея «пакету», тобто не часткове розв'язання питання, а спільне розроблення і ухвалення основних положень морського права на принципі «консенсуса», тобто загальної згоди.

Поки три тисячі учасників конференції з 148 країн світу займалися пошуком взаєморозуміння, китайська делегація також не сиділа без діла. Коло інтересів Пекіна виявилось значно ширшим за порядок денний конференції. Китай одразу поставив проблему догори дном: як зіткнути держави, підірвати вже визначені міжнародні норми і зрештою домогтися гегемонії на морях.

У Пекіні не тільки хотіли б бачити Світовий океан поділеним на

200-мильні клітини територіальних вод. Там висунули навіть тезу, згідно з якою прибережна держава може в односторонньому порядку розширювати свої територіальні води до будь-яких «розумних меж»: очевидно, аж до середини Тихого або Індійського океанів, коли це видається «розумним».

Що ж до морських просторів, розташованих за межами територіальних вод, то маюти в «Робочому документі для міжнародного морського району», представленому в Каракасі, запропонували відмовитися від здавна визначеної в міжнародному праві концепції відкритого моря і підмінити її поняттям «міжнародного морського району». Мета цієї провокаційної підміни полягає в тому, щоб ліквідувати принцип свободи відкритого моря, який є основоположним для правового режиму Світового океану за межами територіальних вод.

Що приховано за такою тактикою Пекіна? В першу чергу, залишити вільними руки на випадок, коли треба буде заявити претензії на райони відкритого моря, що прилягають до берегів Китаю та до островів, які йому належать. Не меншим шовінізмом віє і від підходу КНР до міжнародних проток і до проблеми континентального шельфу. Давно помічено, зокрема, що, починаючи з п'ятдесятих років, Пекін старанно приховує свою точку зору на державну приналежність нафтоносних районів Жовтого, Східно- й Південно-Китайського морів. Принаймні сім з прилеглих країн не можуть зрозуміти, яку теорію «великий сусід» обирає за основу для майбутнього поділу шельфу? І не випадково, звичайно, тижневик «Фар істерн економік ревью» вирішив у зв'язку з цим нагадати: більша частина Жовтого та сусідніх морів мілкіша за двісті метрів. Таким чином, юридично увесь цей простір — континентальний шельф, на якому Пекін хотів би бурити свердловини, де йому заманеться.

Так, на очах у делегатів, що зібралися на III конференцію ООН з морського права, відбулося цікаве перевтілення сухопутного гегемонізму Пекіна в гегемонізм-амфібію.

Проблема Світового океану — проблема глобального масштабу. Це пояснюється, передовсім, єдністю екологічної цілісності океану як середовища, швидко зростаючими масштабами робіт по його освоєнню, необхідністю міжнародного узгодження різних видів діяльності для усунення можливих конфліктних ситуацій. Тут важливо підкреслити дві обставини. По-перше, удосконалення діючих та розробка нових принципів і норм міжнародного регулювання діяльності держав у Світовому океані повинні ґрунтуватися на об'єктивних даних, матеріалах і наслідках океанографічних досліджень. По-друге, масштаби Світового океану, складність процесів, що відбуваються в ньому, а також колосальний обсяг і вартість необхідних океанографічних робіт вимагають об'єднання зусиль усіх зацікавлених держав в організації та проведенні наукових досліджень.

Особливо тісне співробітництво у вивченні морів та океанів здійснюють соціалістичні країни. В Ризі, у Всесоюзному інституті морської геології і геофізики створено для цього спеціальний координаційний центр. Угода про розширення співробітництва в цій галузі реалізує один з аспектів Комплексної програми соціалістичної інтеграції, схваленої 1971 року на XXV сесії РЕВ. Разом з тим країни соціалістичної співдружності беруть активну участь у проведенні багатьох важливих міжнародних програм, здійснюваних під егідою Міжурядової океанографічної комісії (МОК) при ЮНЕСКО. В рамках цих програм відбулися експедиції радянських кораблів «Витязь» і «Академик Курчатов» до Тихого, Індійського та Атлантичного океанів.

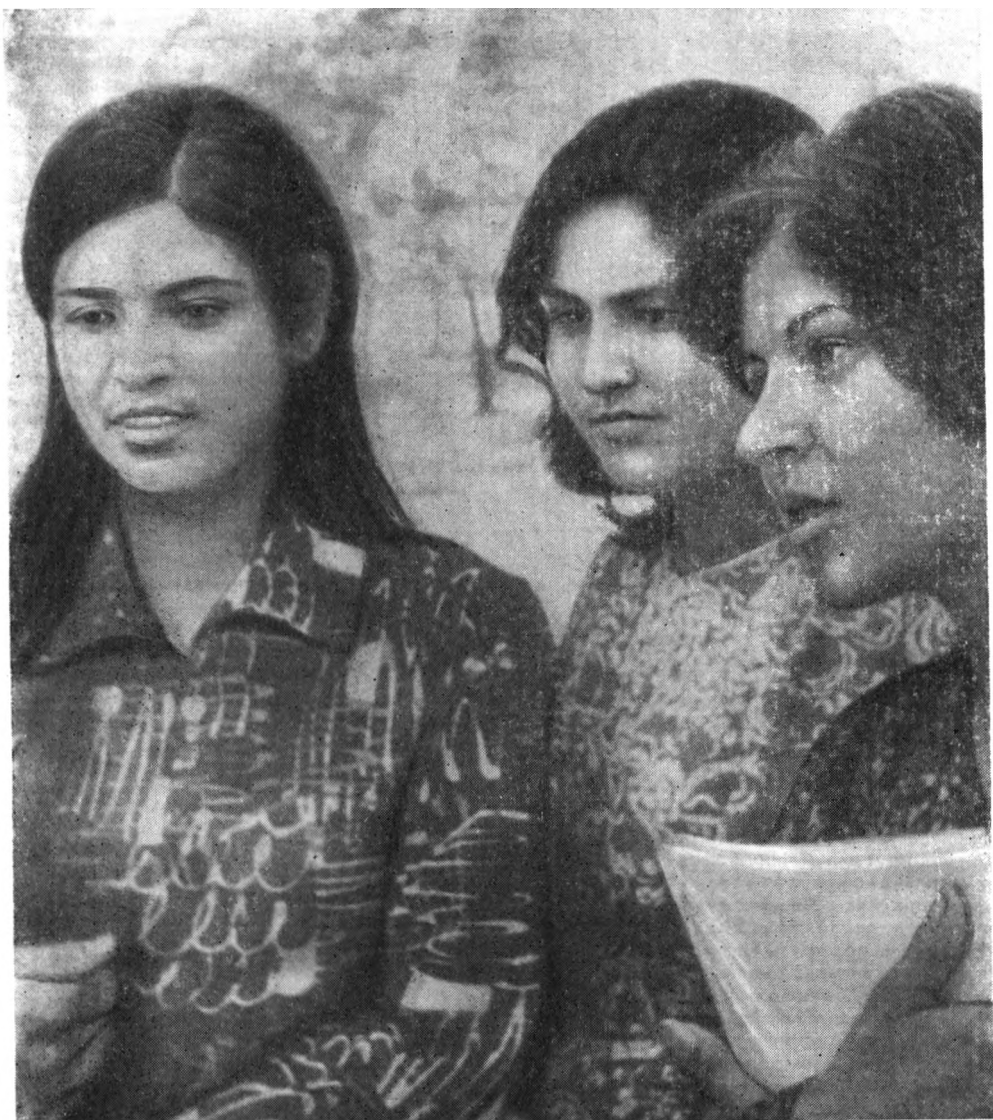
Серйозний вплив на поліпшення та дальший розвиток міждержавних стосунків у питаннях освоєння Світового океану мають радянсько-американські угоди про обмеження, які накладено на розгортання ракетно-ядерної зброї на підводних човнах, та про заходи по запобіганню інцидентів у відкритому морі (1972—1973); спільні заходи по охороні морського середовища від забруднень у рамках угоди про співробітництво в сфері навколишнього середовища (1972), міжурядові угоди про морське судноплавство (1972) та з питань регулювання рибного промислу в Тихому та Атлантичному океанах (1973). І, нарешті, Угода між урядами СРСР та США про співробітництво в галузі дослідження Світового океану, що є одним з важливих результатів візиту Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва в США в червні 1973 року.

В Угоді підкреслюється намагання СРСР і США використати наслідки спільних досліджень на благо народів обох країн і всього людства. Здобуті під час радянсько-американських робіт дані й матеріали про багатства океану, різні процеси в ньому, його роль у формуванні погоди й клімату нашої планети послужать дальшому зміцненню наукових основ, на яких кінець кінцем буде розвинуто систему раціонального освоєння та використання морських харчових, енергетичних і мінеральних ресурсів. Результати наукових досліджень океанологів СРСР і США, безсумнівно, дозволять підвищити точність довготермінових прогнозів стану океанів, полегшать можливості своєчасного передбачення та усунення потенціально небезпечних впливів на морське середовище.

Співробітництво радянських і американських учених у Світовому океані сприятиме таким чином вирішенню цілого комплексу найактуальніших проблем, що зачіпають інтереси всіх країн і народів. З цієї точки зору Угода про співробітництво, яка є ще одним свідченням успішного перетворення в життя Програми миру, проголошеної XXIV з'їздом КПРС, виходить далеко за рамки двосторонніх радянсько-американських відносин. Її реалізація сприятиме спільній справі наукового, економічного й соціального прогресу в усьому світі.

Раніше океани розмежовували країни і нації. Тепер вони можуть їх об'єднати.

Геннадій КОРОТАЄВСЬКИЙ

Обличчя нового Афганістану: студентки педагогічного факультету Кабульського університету. Країні, де 90 процентів населення — неписьменні, конче потрібні висококваліфіковані вчителі й вихователі.

Блакитний мавзолей Хозарата Алі в Мазарішаріфі.

чився на житті народу. Конституція 1964 року формально нібито обмежувала абсолютну монархію, але насправді все залишалося в руках королівського двору — від підготовки і видання законів до їхнього втілення в життя. Спроби уряду здійснити певні соціально-економічні заходи для піднесення економіки країни і поліпшення умов життя народу натрапляли на протидію чи просто байдужість королівського двору. Парламент майже не розробляв нових законів, а ті, що виходили з парламентських стін, роками марно чекали королівського затвердження. Навіть бюджет на поточний рік затверджувався не раніше листопада, а нерідко і грудня. Недолі-

Минулого літа, коли відзначалася перша річниця існування Республіки Афганістан, на шпальтах газет і журналів часто можна було побачити дві цифри: 5000 і 1. Ішлося про п'ять тисячоліть афганської монархії і один рік існування в цій країні республіканського ладу. Ці дві цифри змушували до глибоких роздумів, до важливих висновків. Як слушно писала кабульська газета «Аніс», за певних історичних умов і один-єдиний рік може мати виняткове значення навіть у порівнянні з довгими століттями і тисячоліттями. «Наша країна, — зауважувала газета, — зовні нібито та сама, але насправді вона є вже зовсім іншою. І такою її встиг зробити перший рік нової історії».

Коли, говорячи про події 17 липня 1973 року, активують вислів «державний переворот», то це не зовсім відповідає дійсності. То бу-

П'ять тисяч і два

ла не раптова зміна режиму, а, скоріше, давно назрілий поворот в історії Афганістану. Та й зовнішній характер подій того липневого дня не відповідає традиційним уявленням про державні перевороти. Ті, хто готував тривалий процес переходу від монархії до республіки і хто здійснив цей перехід, зуміли зробити це якомога безболісніше для всіх галузей життя, з найменшими людськими і матеріальними втратами.

В останні роки афганська монархія переживала очевидний занепад, який найтрагічнішим чином позна-

ки в управлінні економікою призводили до катастрофічного зростання зовнішнього боргу і злиднів народу. Корупція квітла буйним цвітом. До того ж майже всі керівні посади захопила в свої руки королівська рідня, викликаючи до себе цілком заслужену ненависть з боку народу. Монархічно-феодальний режим став перешкодою на шляху прогресивного розвитку країни, і цю перешкоду слід було ліквідувати. Сталося це 17 липня 1973 року. Король Мухаммед Захір Шах саме перебував за кордоном. Це сприяло здійсненню плану ліквідації монархії. Народ і армія повністю підтримали

Мухаммед Дауда та його прихильників.

Організатори переходу до республіканського ладу досить реалістично враховували настрої й традиції афганського народу, зокрема його міцну прихильність до ісламу. Цікаво, що маніфест, у якому проголошувалася республіка, починався словами: «Ім'я аллаха, всесильного і милостивого...» А далі зазначалося, що створення республіки перебуває в «повній згоді з духом ісламу». Можливо, саме тому ісламське духовенство, з його величезним впливом на населення країни, якщо й не стало відкрито на бік республіки, то все ж нейтрально очікувало подальших подій.

Восени 1973 року сталася спроба повалити молодий республіканський режим. Однак збройний путч вдалося швидко ліквідувати. Афганська преса натякала, що сліди від путчистів ведуть до однієї іноземної капіталістичної держави. Історія з невдалим збройним путчем була суворою перевіркою особливо для армії. І вона цю перевірку гідно витримала, виявивши свою вірність

Характерними для афганського ландшафту є неприступні гори й безкраї пустелі, через які тягнуться каравани верблюдів.

новій республіканській владі.

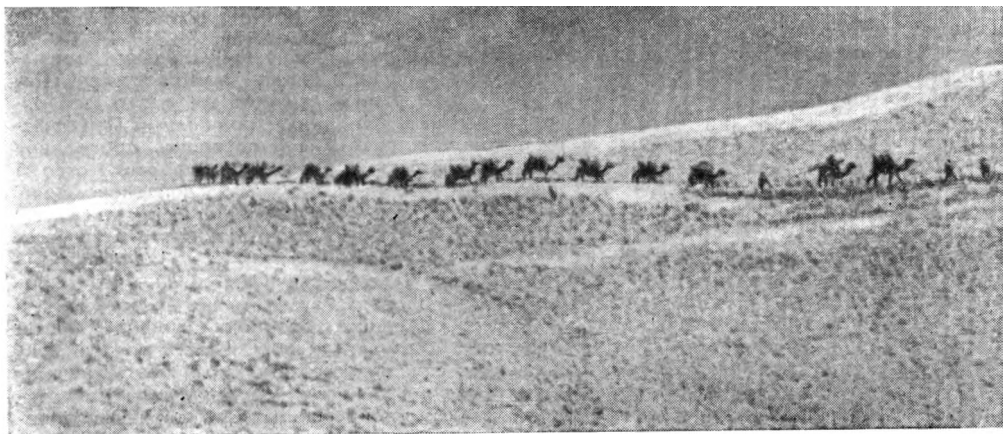
Зарубіжні оглядачі, яким вдалося останнім часом побувати в Афганістані, вважають, що республіканський уряд спирається на тверду підтримку найширших верств населення країни. До того ж він користується і міжнародним визнанням. Саме Радянський Союз першим серед усіх держав світу визнав Афганістан як республіку.

З нагоди других роковин республіки до Афганістану потяглися численні іноземні кореспонденти. Власті країни цілком справедливо обмежили в цьому відношенні ті зарубіжні видання і інформаційні агентства, які відзначилися вже своєю нелояльністю до республіки, розповсюджували про неї злісні вигадки. Натомість всебічну підтримку дістали представники прогресивної преси. Побував у Афганістані й журналіст з Німецької Демократичної Республіки Франц Келер. У кабульському аеропорту він побачив новий державний прапор країни — чорно-червоно-зелене полотнище, на якому розпростер крила гордий гірський орел. Це була перша ознака нового Афганістану. Та через кілька хвилин, тут-таки, в аеро-

порту, в касі, де здійснюється обмін грошей, журналістові видали новенькі купюри афгані з... портретом скинутого рік тому короля Захір Шаха. «Протиріччя, протиріччя, — пише німецький журналіст, — нове і старе, передове і віджиле, ознаки нашого століття і похмурі прикмети середньовіччя — все це в Афганістані, навіть у самій столиці, в Кабулі, співіснує поряд у якомусь дивному поєднанні». Ось у великому універмазі покупців обслуговують молоді продавщиці в модних сукнях, з оригінальними зачісками. А на відстані кількох сотень метрів од універмагу, в маленькій крамничці поруч із крамарем стоїть загорнута в паранджу жіноча постать. І коли кореспондент спробував було навести на неї свій фотоапарат, власник крамнички так запротестував, що довелося швиденько забиратися геть...

Кореспондент жив у Кабулі в зручному готелі, де є гаряча вода та всі вигоди, а неподалік, у самому центрі, стоять зліплені з глини убогі хижі, як сотні років тому. Для переважної більшості жителів столиці недосяжною мрією залишається водопровід. Дехто може користуватися водорозбірними колонками, але їх тут обмаль. Основна ж маса міського населення бере

воду з річки, яка є одночасно і джерелом питної води, і місцем для купання, і пральнею. Чи не тому щоліта в Кабулі лютує тиф трапляються випадки захворювання на холеру. А протягом цілого року населення не може позбавитися такого лиха, як дизентерія.

З чого ж почав новий республіканський уряд? Що вдалося йому здійснити протягом майже двох років?

Президент і глава уряду Мухаммед Дауд, як і члени урядового кабінету, не давали народові ніяких гучних обіцянок. Натомість Дауд відразу ж заявив: «Труднощі, які стоять перед нашою країною, дуже великі, і для подолання їх потрібно буде чимало часу. Якщо нам вдасться подолати їх протягом життя одного чи навіть двох поколінь, це буде великим щастям для нашого народу».

Новий уряд проголосив, що прагне домогтися соціальної справедливості. Перші кроки в цьому напрямку вже зроблено. Ось, скажімо, становище робітників. У королівському Афганістані панували майже середньовічні порядки. Робочий тиждень досягав 84 годин. Робітники не знали, що таке відпустка, охорона праці, елементарні права працюючих на підприємствах. Новий уряд одразу ж видав декрет про скорочення тривалості робочого тижня до 45 годин, тобто майже наполовину.

Одночасно цей декрет встановлював і новий мінімум заробітної плати — 900 афгані на місяць, проти 450 за монархії. Також — удвічі! Вперше в історії Афганістану створено державний фонд соціального забезпечення. Кожне підприємство сплачує до цього фонду 5 процентів зі своїх прибутків. Робітники — 3 проценти. Уряд, однак, пояснює, що робітники відраховуватимуть ці гроші лише протя-

Нові житлові будинки, споруджені за радянськими проектами і за радянською технічною допомогою

гом певного часу, потім цей обов'язок буде покладено виключно на підприємства.

Мухаммед Дауд в одній із своїх промов сказав, що уряд розраховує на інший, головний внесок трудящих у державні фонди. Йдеться про зростання продуктивності праці. «Королівський режим», — сказав президент, — залишив нам порожню державну скарбницю. Поповнювати її ми можемо лише за рахунок вищої, у порівнянні з минулим, продуктивності праці в нашій країні. Інших джерел для поліпшення життя народу в нас немає».

Поряд з новими умовами оплати праці уряд ухвалив запровадити обмеження цін на продукти харчування та інші товари, також уперше в історії країни запровадив виплату державної грошової допомоги багатодітним сім'ям. Видано декрет про загальну безплатну початкову освіту. Нині в країні понад 90 процентів населення становлять неписьменні. Дауд справедливо назвав це «найголовнішою спадщиною монархії». Поки що лише 20 процентів усіх дітей

шкільного віку можуть відвідувати школу — не вистачає приміщень, та й батьки часто не бажають вчити своїх дітей. Проте республіканський уряд вважає, що вже наступного року школу відвідуватиме не менше 50 процентів усіх дітей.

Афганістан аграрна країна. Понад 80 процентів її населення зайнято в сільському господарстві, а його продукція становить 90 процентів усього обсягу виробництва. Отже, аграрна реформа — це найважливіше питання подальшого розвитку країни. Проте новий уряд виявляє в цьому відношенні певну стриманість і поміркованість. Пояснюють це досить серйозними причинами. Передчасне і поспішне проведення аграрної реформи могло б призвести до економічних труднощів. Доводиться також рахуватися з впливом поміщиків, з настроями і звичками селян. Але тут розуміють, що і зволікати з аграрною реформою не можна. Поки республіканський уряд почав з розподілу серед селян не поміщицьких, а державних зе-

мель. Протягом першого року існування республіки земельні наділи дістали 4000 селянських родин. Перед тим ці землі, переважно в районі Нангархарської долини, були обводнені за рахунок держави.

Особливого значення мають заходи уряду в галузі організованої закупівлі сільськогосподарської продукції. На думку газети «Кабул таймс», організація державної закупівлі врожаю створює в афганському селі зовсім нову соціально-економічну картину, є вірним шляхом усунення споконвічної влади зажерливих поміщиків і оптових торговців. Нинішнього року потреби країни в хлібі були повністю задоволені за рахунок власного сільськогосподарського виробництва. Такого в історії Афганістану ніколи раніше не було!

Звичайно, перші заходи по здійсненню аграрної реформи ще не зачепили більшості поміщицьких земель. Але недооцінювати значення того, що вже зроблено і робиться, не можна. Наслідки позитивних зрушень відчуваються і в політичних настроях населення, в його ставленні до нового республіканського уряду. Минулого року вперше в історії країни тут відзначали як офіційне свято день 1 Травня. Воно відбувалося під гаслами всебічної підтримки прогресивних соціально-економічних заходів нового уряду.

Звичайно, в Афганістані є ще чимало відвертих і прихованих ворогів республіки. Сидять вони й у державному апараті. Дехто з них причаївся, перефарбувався про людське око, можливо, сподівається на недовговічність нової влади. Подібні люди виявилися замішаними й у спробі антиреспубліканського путчу восени 1973 року.

І в Афганістані, і за кордоном надають великого значення тому фактові, що першою зарубіжною дер-

жавою, яку відвідав глава афганського республіканського уряду, був Радянський Союз. Перебуваючи в Москві влітку минулого року, Мухаммед Дауд підкреслював виключну важливість афгано-радянського співробітництва для економічного розвитку його країни, а також для зміцнення миру в цьому районі світу. Ставлення радянської держави і радянських людей до Афганістану висловив Генеральний секретар Центрального Комітету КПРС Л. І. Брежнев:

«Наша давня, понад піввікова традиція добрих відносин із сусіднім Афганістаном повністю зберігається і тепер, коли ця стародавня країна стала молодого республікою. Ми бажаємо їй успіху в розвитку на шляху національного і соціального прогресу».

При техніко-економічній допомозі СРСР в Афганістані споруджено і споруджується близько 80 великих економічних об'єктів. Це і нафтоочисні заводи, і газові промисли, і автомобільна дорога через гірський перевал Саланг, і велика Нангархарська ірига-

ційна система, і десятки приміщень вищих і середніх учбових закладів, і різні інші важливі об'єкти. Радянський Союз уже здійснив велику програму допомоги Афганістанові у справі підготовки національних кадрів. Як справедливо зазначає афганська преса, за королівської влади феодалська верхівка разом із компрадурським капіталом, чинячи опір прогресивним настроям, не змогли використати всі вигоди від економічного співробітництва з дружніми державами, особливо з Радянським Союзом. Нині, коли ці перешкоди усунуто, афганський народ покладає особливі надії й сподівання на допомогу з боку СРСР та інших соціалістичних країн.

Монархія проіснувала в Афганістані 5000 років. За давнім афганським календарем «хіджре», ця країна живе тепер у 1353 році. Але з 17 липня 1973 року тут почалося нове, хоча й поки що офіційно ніким не узаконене літочислення — епоха республіки, яка святкує лише другі роковини.

За матеріалами зарубіжної преси

Життя афганців, шляхи подальшого розвитку країни викликають усе більший інтерес як в іноземних туристів, так і в кореспондентів зарубіжних видань.

ІТАЛІЙСЬКА ХВОРОБА

СИМПТОМИ І ДІАГНОЗИ

Рим. Одна з центральних вулиць. У вітрині дорогого магазину — найновіша модель годинника «Ролекс». Золотий, водонепроникний, автоматичний, показує час із точністю до 4 секунд на місяць, а також день тижня і місяць. Коштує 850 тисяч лір (1 300 доларів). Поруч на тоненькій платівці вигравіровано слова: «Купи ще сьогодні свого «Ролекса». Торік він коштував на 300 доларів дешевше, через рік, напевне, буде на 500 доларів дорожчий».

Інфляція для рядового трудівника означає, що йому все важче дожити до нової зарплати. Для багатих вона є загрозою їхнім капіталом, бо діє на банківські вклади, як тепло на лід у вимкненому холодильнику. Гроші знецінюються. Отже, їх треба замінити на речі чи акції, на які не впливає інфляція. Ніколи раніше не було тут такого попиту на біжутерію, золото, срібло, антикваріат, живопис і, звичайно, на нерухоме майно. Натовп у ювелірних магазинах, на думку італійців, явище парадоксальне і водночас дуже переконливий симптом економічної кризи.

Страйки майже щодня, демонстрації на вулицях — це ще один симптом. Статистики повідомляють, що кількість безробітних зросла до 1,3 мільйона (на 19 мільйонів працюючих), що «Фіат» — найкрупніша приватна компанія в Італії — була змушена запровадити триденний робочий тиждень для 72 тисяч робітників (за неробочі дні вони одержують лише мізерну допомогу по безробіттю), що близько 2,5 тисячі малих і середніх підприємств у 1974 році збанкрутувало, а такі гіганти, як державна «Альфа Ромео» та приватні концерни «Пірееллі» чи «Оліветті», показують дефіцити у річних балансах. З цих же

причин італійці щодня витрачають за кордоном на 30 мільйонів доларів більше, ніж мають прибутків у валюті. Це призводить до дефіциту платіжного балансу, що перевищив 10 мільярдів доларів на рік.

Отже, економічна криза. Італія вгрузла в неї разом з усіма країнами Західної Європи. Але вона вважається чи не найбільш «хворим» членом «Спільного ринку». Врятування італійської економіки — одна з найсерйозніших турбот керівництва Європейського Економічного Співробітництва. Це може коштувати цій організації багатьох мільярдів.

Деякі західні економісти вважають, що Італія ще має шанси якось виборсатися з халепи, оскільки політично-суспільні структури її державності поки що витримують напруження, породжене економічними труднощами. Та коли серйозно говорити про витривалість цих структур, справа виявиться набагато складнішою.

«Структурна криза, яку ми переживаємо, сягає значно глибше тимчасових, хоч і серйозних економічних труднощів. Йдеться про саму сутність республіканської демократії та її майбутнього». Це слова не опозиційного політика, а президента Італійської республіки Джованні Леоне, представника християнсько-демократичної партії. Щодня десятки фактів стверджують істинність цих слів.

Згадаємо, наприклад, генерала Мічеллі. Він посідав різні високі посади в центральному керівництві італійської армії, до осені минулого року був шефом СІД — військової контррозвідки. Тепер перебуває під слідством. Звинувачують його, по-перше, у співробітництві з неонацистами і використанні їх як агентів СІД. По-друге, він не давав правдивої інформації своєму начальству про терористичні акти, що готувалися, про які він заздалегідь мав відомості. СІД знав про підготовку нападу з використанням бомб на експрес Рим — Мюнхен. Інформацію, однак, було покладено під суцтво. Бомба в поїзді вибухнула, загинуло кільканадцять чоловік, понад 30 поранено. А Мічеллі ще й намагався переконати громадську думку, ніби все це зробили «ліві». Фактично СІД, як бачимо, прикривав неонацистських терористів і, мабуть, не один рік. Велика група військових офіцерів і поліції безпеки була причетна до справ організації «Роза вітрів», що ставила собі за мету поновлення фашистського режиму в Італії шляхом перевороту. Фінансував цю організацію

Піаддо, син поплічника Муссоліні, один з найбагатших людей в Італії (фабрика скутерів і моторолерів, 200 будинків у Мілані, співвласник багатьох фірм і банків).

Керівники злочинної організації — як цивільні, так і військові — поки що перебувають під слідством. Ніхто, проте, не в змозі передбачити, коли вони будуть засуджені, і чи взагалі будуть.

П'єтро Вальпреда, звинувачений поліцією в тому, що він нібито підклав бомбу у приміщення сільськогосподарського банку в Мілані (14 вбито, 70 поранено), п'ять років чекає вироку. Два роки тому стало відомо, що Вальпреда невинний, організаторами вбивства в Мілані є неофашисти Вентура і Фредда. Та італійський суд не здатний подолати процедурні труднощі, викликані тим дивним фактом, що слідчі органи передали в суд два обвинувальних акти, які суперечать один одному. Судова процедура настільки заплутана, терміни для розслідування справ такі тривалі (в середньому близько трьох років), а кількість адвокатів, зв'язаних з мафією чи підкуплених нею, — така велика, що хто не був спійманий «на гарячому», той, якщо має гроші, цілком може розраховувати на безкарність.

Безглуздо вимагати громадянських чеснот від чиновника юридичної служби і взагалі від державного службовця, коли навіть високопоставлені державні діячі, включаючи членів уряду, не живуть у злагоді з кримінальним кодексом. Про численні афери, в яких замішані члени італійського уряду та деякі діячі прав-

лячих партій, майже щодня пишуть газети. Проте афера, яка мала місце торік, навіть за цих умов виявилася сенсаційною. Річ у тому, що всі партії тодішньої урядової коаліції (християнські демократи, соціалісти, соціал-демократи, республіканці) роками отримували величезні «дотації» від приватних, а іноді й напівдержавних концернів та фірм. Італійські газети назвали ці гроші «чорними фондами». Йшлося про суми, не показані в балансах, не оподатковані й сплачені без відома акціонерів або у випадку державних фірм — без офіційної згоди державних фінансових органів.

Громадська думка ніколи не дізнається про деталі цього «Уотергейту італійськи». Відомо, проте, що серед «жертводавців» величезних сум були державний енергетичний концерн «Енел» (його гігантський дефіцит покривався за рахунок держави), нафтові концерни «Ессо» та «Шелл», а також дрібніші акули, починаючи з відомого неофашиста Атілліо Монті. (Пана Монті підозрюють у фінансуванні багатьох антидержавних починань. Він водить дружбу з особами, ув'язненими за фашистський терор.)

У світлі цієї афери стало зрозумілим, чому державні власті в Італії, всупереч гучним словам про рішучу боротьбу з неофашизмом, на ділі заплутували і гальмували слідство, намагалися обілити злочинців. Мільярди хабарів зміцнювали залежність державної влади від великого капіталу, який часто фінансував і опозицію. Це була саме та за-

Під час антифашистського мітингу в місті Бра-ші вибухнула бомба, підкладена невідомими особами. Загинуло 9 чоловік.

Демонстрація трудящих Рима, що відбулась на Кампо-дей-Флорі на знак протесту проти злочинницької діяльності неонацистів.

лежність, яка руйнує структуру державної влади, підриває її основи.

Викриття цієї афери примусило італійський парламент вжити негайних заходів. Він у карколомному темпі і майже одностайно ухвалив закон, згідно з яким усі партії, представлені в парламенті, мають одержувати багатомільйардні дотації від держави пропорційно до їхнього представництва в обох палатах. Передбачена бюджетом загальна сума для фінансування партій дорівнює 90 мільярдам лір (140 мільйонів доларів). Але при цьому закон зобов'язує політичні партії публікувати звіти-баланси про свої прибутки й витрати, а також повідомляти про всі джерела фінансових надходжень.

Як бачимо, в цій конкретній справі скандал приніс певне оздоровлення політичного життя. Був це, однак, виняток, що лише підтверджує правило і свідчить про виродження, «моральний знос» державних структур капіталістичного суспільства.

«Буксують» в Італії не лише судові органи. Більшість державних соціальних Інститутів — від служби охорони здоров'я до установ по визначенню податків та соціального забезпечення — шкутильгають на обидві ноги, фактично не виконують покладених на них обов'язків, постійно перебувають під тиском політичної мафії. Чи ж варто дивуватися, що італійський громадянин, як правило, не шанує ні державних органів, ні професійних політиків, ані урядовців. Серед італійських чиновників панує настанова, яку можна сформулювати так:

«хапай, де тільки можеш». Італійські буржуазні соціологи говорять про занепад національних традицій і звичаїв, про повсюдний цинізм, відсутність переконань і громадських інтересів. З їхнього поля зору при цьому випадає робітничий клас. Але якщо навіть зважити на прояви всякого роду філістерства і звичайного консерватизму, в цих твердженнях все одно залишиться багато правди.

Саме комплекс цих соціальних явищ мали на увазі керівники Італійської компартії, закликаючи на одному з своїх недавніх пленумів до національного оновлення. Не лише політичного і економічного, але також культурного і морального. Керівні діячі лівих сил, значна частина італійського суспільства добре розуміють масштаби соціального зла і ставляться до нього непримиренно. Поруч з розкладом політичних і державних структур, девальвацією моральних цінностей в буржуазних колах, серед трудящих зростає і міцніє нова мораль, визрівають нові здорові сили. Ці сили плекає, об'єднує і гартує в класових боях комуністична партія, що має відданих спільників і однодумців серед усіх демократичних верств країни. ІКП налічує понад півтора мільйона членів. Під час останніх парламентських виборів за неї голосувало майже 10 мільйонів італійців. За кількістю членів і голосів виборців вона є другою партією Італії. Разом із своїми спільниками — лівим крилом соціалістичної партії, деякими прогресивними представниками католицьких кіл і зв'язаними з партією профспілками, італійські ліві сили ста-

новлять понад 40 процентів усього населення.

Ще рік тому генеральний секретар Італійської компартії Е. Берлінгуер висунув пропозицію про створення коаліції всіх демократичних сил — комуністів, християнських демократів і соціалістів. Це була б коаліція, ширша за Народний фронт у класичному розумінні цього слова. На думку керівництва ІКП, в італійських умовах, беручи до уваги досвід міжнародного робітничого руху, а також досвід Народного фронту в Чилі, співробітництво сил, що йдуть за комуністами і значної частини тих, хто йде за партією католиків, могло б забезпечити політичну стабілізацію, створити умови для справжнього глибокого оновлення нації. Італійські комуністи переконані, що їхній авторитет і вплив достатні для того, щоб відіграти одну з основних, якщо не вирішальну, роль у цій коаліції.

Пропозиція, висунута Берлінгуером, викликала на першому етапі заперечення з боку керівництва потенціальних партнерів, тобто християнсько-демократичної партії. Пізніше відбувся референдум, який мав затвердити скасування закону про розлучення (липень 1974 р.). Він, як відомо, закінчився цілковитою поразкою противників закону. Ініціатором референдуму було керівництво ХДП. «Пробу сил» воно програ-

ло, тим самим, так би мовити, само собі підставило ногу... Отож не дивно, що, зазнавши поразки, воно частково втратило свій моральний вплив.

На такому політичному тлі народилася в останній час угода про врятування Венеції, що може стати наріжним каменем оновлення в Італії: угода між коаліцією ліво-центристських сил, які стоять при владі у муніципалітеті Венеції, та Італійською комуністичною партією. До складу коаліції входять християнські демократи, соціалісти, соціал-демократи і республіканці — всі традиційно-урядові сили. Вони погодилися співробітничати з комуністами, щоб відвернути загрозу затоплення чудового міста, а також разом боротися з економічними труднощами. Бургомістром Венеції і одним з головних ініціаторів угоди з комуністами є Джорджо Лонго, діяч ХДП, — він належить до фракції, лідером якої є голова Ради Міністрів Італії Альдо Моро. Правда, центральне керівництво партій, до яких належить правляча більшість у муніципалітеті, наказало своїм членам залишити муніципалітет. Більшість підкорилася партійній дисципліні. Але не всі. І насамперед не скорився сам мер. І це свідчить про зростаючий опір тим, хто вузькі партійні інтереси ставить вище за долю нації і культури.

Значна частина керівництва ХДП все ще люто опирається співробітництву з комуністами. Та з кожним місяцем, тижнем, днем, кожними виборами зменшується вплив антикомуністів. Все більше італійців переконується, що без співробітництва з єдиною в країні партією, не враженою корупцією і керованою справді високими ідеалами й свідомою дисципліною, оновлення нації неможливе.

Спроби прогнозів щодо реалізації широкої коаліції партій, політичних і економічних наслідків такого співробітництва були б, очевидно, передчасними. Але все ж сьогодні можна з певністю твердити: якщо суспільно-політична і економічна криза в Італії набула чи не найширших масштабів серед європейських капіталістичних країн, то водночас вона має й найбільші в Західній Європі сили та можливості для того, щоб перетворити боротьбу з цією кризою на процес радикально-прогресивних перетворень. Ці зміни в італійському суспільному житті, якщо вони стануться, матимуть позитивні наслідки не тільки для ситуації в самій Італії, але й для розвитку подій в усій Західній Європі.

За матеріалами зарубіжної преси

Такі фото не часто проникають на шпальти Італійської преси: військове навчання неонацистів у неприступних гірських районах.

ФЕСТИВАЛЬ У ЛОНДОНІ

У лондонському кінотеатрі «Електрік Сінема» відбувся фестиваль радянських кінофільмів. Лондонці мали змогу переглянути стрічки «Страйк», «Панцерник «Потьомкін», «Бежин луг», «Олександр Невський», «Іван Грозний» Ейзенштейна, «Чапаєв» Васильєвих, «Мати» Пудовкіна, «Петро Перший» Петрова, «Король Лір» Козінцева й «Дитинство», «Отроцтво», «Мої університети» Донського. Про екранізацію трилогії Максима Горького критик Річард Віннінгтон, зокрема, сказав: «Вона зворушує розум і серце, як жоден інший фільм останніх десятиріч. Це не тільки найкраща інтерпретація літератури мовою кіно, а й найкраща інсценізація з усіх, які мені довелося бачити».

ПОРТРЕТ РЕСПУБЛІКИ

Автори цієї книги — п'ятдесят письменників і публіцистів Німецької Демократичної Республіки, герої — п'ятдесят робітників, інженерів, діячів науки і культури, громадських діячів німецької соціалістичної держави. Назва книги — «Портрети НДР» — лаконічна, але точна, бо справді в ній постає образ республіки, втілений в літературних портретах її найактивніших громадян. Серед авторів книги — прозаїки Франц Фюман, Ерік Нойч, Дітер Нолль, поети Пауль Вінс і Макс Цімеррінг, публіцисти Александер

Абуш, Гельмут Гауптманн і Максиміліан Шеер. До книги ввійшло все найкраще, що було створено в жанрі літературного портрета й нарису за роки, які минули після другої світової війни. Героями її стали ті, кого називали «активістами першої години», учасники демократичної перебудови на німецькій землі, й ті, хто нині буде тут соціалізм. Журнал «Нойє дойче літератур», оцінюючи збірку, пише: «Це колективний портрет республіки і одночасно цілком індивідуальні портрети різних людей, об'єднаних однією спільною метою, одним спільним прагненням».

ДВІ РОБОТИ ЖАМ'ЯНГІЙНА БУНТАРА

Монгольський кінорежисер Ж. Бунтар, відомий радянському глядачеві гостросюжетною кіноповістю «Кінець» (сценарій Б. Ширендиба і Ю. Семенова), відзначив 1974-й, ювілейний для його батьківщини рік двома працями — художнім фільмом «Рік затемнення сонця» і документальним — «Монгольська народна...», творчим подарунком до 50-річчя приголошення МНР, знятим спільно з радянськими кінодокументалістами.

Стрічка «Рік затемнення сонця», що з успіхом демонструвалася в Ташкенті на III Міжнародному кінофестивалі країн Азії і Африки, засвідчив творче зростання монгольських митців. Цей перший у МНР художній повнометражний фільм, знятий у кольорі, із захопленням зустрів глядачі. Письменник Л. Тудев у газеті «Утга зохіюл урлаг» пише, що фільм знаменує появу нового напрямку в монгольському кіномистецтві. «Якщо раніше в нас, — зазначає Л. Тудев, — переважали фільми оповідного характеру, то це фільм-роздуми, роздуми про людські взаємини, про долю людей, у життя яких жорстко вдерлася війна. Це схвильована лірична пісня про нездійснене щастя Чулунху і Денсми...»

Автор сценарію кінодраматург і поет Сомунірший Дашдоров, керівник монгольської делегації на III Ташкентському кінофестивалі, сказав на прес-конференції фести-

Кадр з фільму «Рік затемнення сонця».

валю: «У моїй картині понад половину персонажів складають молодь і діти. Саме їм хочеться присвятити свою творчість, щоб молоде покоління знало, що для нього зробили батьки, щоб молодь була готова продовжити їх велику революційну справу».

Коли на екранах монгольських кінотеатрів почалася демонстрація «Року затемнення сонця» і його творча група їздила по країні, зустрічаючись із глядачами, Ж. Бунтар разом з радянським режисером Л. Даниловим уже працював над кольоровим документальним фільмом, що мав відтворити розвиток Монгольської Народної Республіки за півстоліття.

«Монгольська народна...» знімався в різних куточках країни. Величезні зміни, що відбулися в житті Монголії, «диво, створене народом», творці фільму показали через долі окремих людей з різних прошарків населення. «Монгольська народна...» — це серія кінопортретів і зарисовок, репортажів і інтерв'ю. Герої фільму — арати й діячі мистецтва, робітники й партійні працівники, ветерани революційного руху й учасники другої світової війни...

Через усю картину проходить думка про дружбу між монгольським і радянським народами.

ПОКЛИКАННЯ КОМПОЗИТОРА

Луїджі Ноно — один з найталановитіших сучасних італійських композиторів — розповідає про свою нову оперу:

«Зміст мого нового твору можна коротко визначити, як слово про героїчних жінок. Персонажами опери будуть Луїза Мішель, Роза Люксембург, жінки Куби, жінки Південного В'єтнаму. Дивне сузір'я представниць різних епох і країн? Так, але я прагну простежити й показати найкращі риси жінок різних народів і різних епох. В опері використано промови Луїзи Мішель і Рози Люксембург, висловлювання Маркса і Енгельса про Паризьку комуну, а також уривки з творів Артюра Рембо і Бертольта Брехта, з «Матері» М. Горького».

Над новою оперою «Жінки», написаною для міланського театру «Ла Скала», Луїджі Ноно працював разом з радянським режисером Юрієм Любимовим та італійським диригентом Клаудіо Аббадо. Композитор повідомив, що він, як і раніше, підтримує тісні зв'язки з італійським робітництвом. «Я часто зустрічаюся з робітниками Мілана, Туріна та інших міст. Вони перші слухачі моїх нових творів. От і цю оперу я хочу насамперед представити моїм вірним дру-

Луїджі Ноно за диригентським пульсом.

зям і уважним слухачам. У цьому я вбачаю свій обов'язок комуніста, бо свою діяльність композитора вважаю частиною своєї роботи в партії. Я завжди пам'ятаю слова Антоніо Грамші про те, що робітничий клас повинен здійснювати гегемонію і в галузі культури».

ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІСТЬ

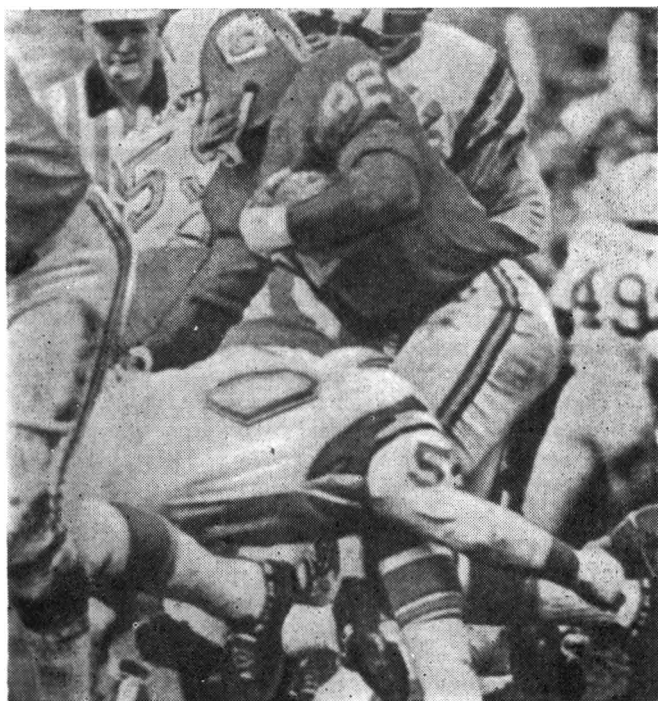
В Індії, в місті Чандігарх, вперше проведено творчий семінар діячів театрального мистецтва.

Індійський театрознавець Хабіб Танвір пише в журналі «Юніті», що на семінарі обговорювалася найскладніша для індійського сучасного театру проблема поєднання народних театральних традицій з новим досвідом — вітчизняним і зарубіжним. В Індії поки що мало професіональних театрів. Тут більше самодіяльних ансамблів і груп, переважно фольклорного характеру, на основі яких нині й створюються професіональні театри. Нещодавно такий театр відкрито в Калькутті. Для його першої вистави бенгальський драматург Утпал Датт написав п'єсу про В. І. Леніна, використавши традиційну бенгальську театральну форму. Посилаючись на цей приклад, автор статті пише, що необхідно уважно й дбайливо ставитись до народних традицій, використовуючи їх в сучасних драматичних творах, вміло наповнюючи їх новим змістом.

Сцена з вистави «Мене звуть зитем», поставленої в місті Чандігарх за участю професіональних і самодіяльних акторів.

Момент гри в американський футбол.

Найжорстокіший СПОРТ у СВІТІ

За останні чотири спортивні сезони футболіст американського клубу «Чікаго Берс» Піт Морген мав такі травми: переломи ключиці, гомілки й двох пальців, розрив стегнових м'язів, внутрішній крововилив, пролом черепа, численні поранення обличчя, 15 переломів носа і, нарешті, він втратив останніх 6 зубів.

«Американський футбол», крім назви, не має з європейським нічого спільного. Це дві зовсім різні гри. Американський футбол — найжорстокіший різновид регбі. 11 гравців кожної команди мають одну мету:

за будь-яку ціну увігнаги яйцевидний м'яч у ворота противника. Боротьба триває 60 хвилин і поділена на 4 тайми. Зараховуються тільки хвилини гри, а вся вона є серією безперервних зупинок через порушення правил. Тому фактична тривалість матчу іноді перевищує дві години.

Щотижня приблизно 20 мільйонів американців дивляться футбольні матчі по телебаченню, а ще багато мільйонів глядачів —

безпосередньо на стадіонах. Компанія «Коламбія бродкастінг сістем», яка придбала собі право на трансляцію матчів Національної ліги, минулого сезону сплатила клубам понад 18 мільйонів доларів. І не залишилася в накладі: рекламодавці охоче стають «спонсорами» цих передач, тобто купують право передавати свої реклами саме під час матчів.

На кожній зустрічі команд Національної ліги

присутні в середньому 80 тисяч глядачів. Квитки, незважаючи на високу ціну, придбати нелегко. Доходить до курйозів. Наприклад, в угодах про розлучення можна іноді побачити пункт, де визначено, до кого з колишнього подружжя переходять футбольні абонементи... Напередодні останнього сезону клуб «Грін Бей Пекерс» розіслав 52 250 бланків заявок на придбання абонементів. Не повернулося лише 62. Перевіркою встановлено, що 62 особи, які так байдуже поставилися до придбання квитків на футбол, виявилися небіжчиками...

Одяг американського футболіста скидається на костюм випробувача експериментальних автомобілів. А ще цей одяг багато в чому схожий на середньо-

вічний панцир: американський футбол нагадує справжній бій, де, як і під час гладіаторських поєдинків можна забити противника на смерть. Це, по суті, звіряча бійка, замаскована під спорт. Гравці, правда, не мають зброї, але її з успіхом замінює набір прийомів з нанесенням ударів руками, ногами і головою, які здатні зробити противника калікою на все життя. У минулому сезоні внаслідок футбольних травм померло 29 чоловік. А всього дістали травми сотні гравців.

«Американські футбольні матчі — це видовище не спортивне: переплетіння ніг, рук, голів гравців однієї команди з руками, ногами і головами другої», — так написав у своїй книзі колишній футболіст Томас

Морган. Від гравця вимагається тільки одне: завдати удару в потрібний час і в потрібне місце. Вся його активність спрямована на знищення противника або принаймні на те, щоб підступними прийомами послабити, паралізувати його здатність і волю до опору. Цю волю багато хто здобуває завдяки наркотикам.

Та виявляється, все це ще не найстрашніше.

«Найбільша сенсація американського спорту!» — волали газети й афіші у Лос-Анджелесі перед зустріччю двох професійних жіночих команд. Що правда, то правда — це була сенсація. Перед десятками тисяч глядачів, переважно чоловіків, дівчата билися, кусали й душили одна одну. Вони ні в чому не поступалися чоловічим командам Національної ліги... Коли суддя дав фінальний свисток, 16 дівчат відвезли до лікарні.

Скандальну зустріч жіночих команд критикувала вся прогресивна американська преса. Деякі газети пояснили: дівчата, як і їхні колеги — чоловіки з професійних клубів, хочуть заробити гроші. Їм платять за кожний матч по 350 доларів. 350 доларів за ризик стати калікою, навіки втратити здатність бути матір'ю. Менеджери не шкодують грошей, бо знають: матч принесе їм у сто разів більше.

Футболістки.

За матеріалами зарубіжної преси

„ТИХИЙ”

ФАШИЗМ

Оспівування недоброї пам'яті третього рейху, його засновників і фюрерів з боку реакційних політичних сил Федеративної Республіки Німеччини ніколи не вщухало. Та останнім часом воно набуло нового змісту і нових форм. Книжковий ринок, пресу і радіо заповнила нова хвиля, що на своєму каламутному гребені знову здійснює міф про «героїчні часи» фашистської диктатури, щоправда, вже не так відверто і зухвало, як у недавньому минулому, але не менш підступно...

Одним з ініціаторів і головних провідників цієї хвилі є журнал «Дас дрітте райх» («Третій рейх»), що почав виходити великим тиражем з березня 1974 року. Цей орган із шкури пнеться, щоб довести свою об'єктивність і відмежуватися від злочинів гітлеризму. Та на ділі він несе читачам ту саму отруйну фашистську пропаганду.

Загальна криза в капіталістичних країнах, загострення внутрішніх супереч-

ностей дискредитували «сучасні моделі» буржуазного суспільства навіть в очах дрібної буржуазії. І от самим добором матеріалу «Дас дрітте райх» наштовхує читачів на паралелі між сучасною політичною й економічною ситуацією в капіталістичних країнах і тією, яка існувала в них у 20—30-х роках, намагаючись довести, ніби паралелі ті не на користь сучасності.

Ідеологи журналу прагнуть переконати своїх читачів, ніби рух прогресивних сил минулого був позбавлений революційного змісту, вони хочуть витравити із свідомості німців будь-які антифашистські переконання, перевернути історичні факти, тлумачачи їх по-своєму.

«Ми нікого ні в чому не переконуємо, — можна прочитати поміж рядків, — ми тільки викладаємо факти. Робити висновки — ваша справа. Спробуйте під кутом зору сучасного становища в світі уважно пе-

реглянути минулу політику фашизму, і ви самі все зрозумієте». І тихесенько підсовують «факти», з яких «само собою» випливає, що, наприклад, не слід було засуджувати крупний капітал за фінансування націонал-соціалістської партії, яке зрештою допомогло Гітлеру прийти до влади. Класові інтереси, мовляв, не мають до цього ніякого відношення — у всьому винні... «підсвідомість і інстинкти». І взагалі причини виникнення фашизму в країні коріняться не в політиці, а в психології. «Той, хто покладає вину на третій рейх, судить легковажно» — ось лейтмотив нового багатотиражного апологета фашизму.

Ті ж самі «нові» тенденції проникають на радіо і телебачення ФРН. Після фашистського путчу в Чілі значно збільшилася кількість передач, де у прихованій, а іноді й у досить відвертій формі, пропагують фашизм. Під виглядом «історичних досліджень» демонструються кінодокументи, влаштовуються дискусії, організуються опитування, просякнуті неонацистським духом.

Правда, іноді прориваються й відверті визнання щодо справжньої мети неонацистської пропаганди. Так, газета «Ді вельт» пише: «Сьогодні, коли ліберальної версії життя вже майже не існує, коли до питань порядку ставляться грубо і розв'язують їх плутано, зростає інтерес до минулого... до Гітлера. Починають відчувати, що це була велика людина в розумінні сили і дій, звільнених від моралі...»

Значення наведених явищ і фактів у сучасному суспільному житті ФРН небезпечно недооцінювати. Прогресивні сили повинні відповісти на це переконливою пропагандою правди про злочини фашизму в минулому, застерігаючи від можливості його відродження.

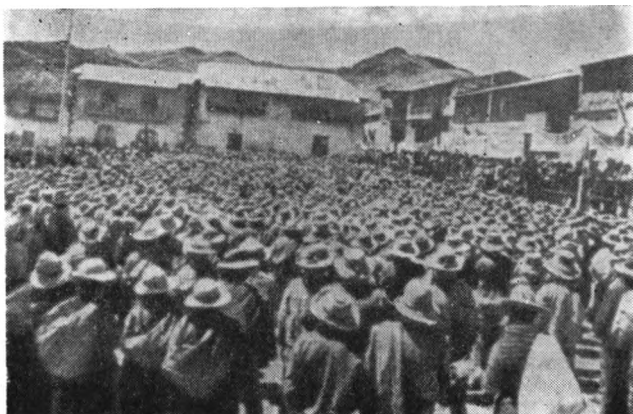
ЦІЛИНА — МОРСЬКЕ ДНО

У Корейській Народно-Демократичній Республіці, поблизу портового міста Нампхо, на березі Жовтого моря споруджуються греблі, за допомогою яких у морської затоки відвойовуються великі земельні масиви для сільського господарства. На одних ділянках ще стоїть морська вода, на других — ґрунт уже сухий, а з третіх — знімають урожай рису. 40 000 гектарів родючих земель дала КНДР морська цілина, а до 1980 року має бути осушено 100 000 гектарів.

СХОЖЕ НА ПРАВДУ

На Лондонському аукціоні було продано за 900 тисяч пенсів англійську монету тисячолітньої давності вартістю в один сучасний пенні. Отже, як жартома писала британська преса, за минуле тисячоліття інфляція в країні зросла майже в мільйон разів. На жаль, цей жарт дуже схожий на правду.

ЗЕМЛЮ СЕЛЯНАМ!

Вісімдесят процентів придатних для сільського господарства земель Перу ще недавно належали великим землевласникам. Один з них, Манчего Мінос, володів маєтком на Центральному плоскогір'ї із сотень тисяч гектарів чудової землі. Шляхом махінацій і хабарів поміщик приховував від оподаткування величезні суми. В його бухгалтерських книгах вартість гектара землі була визначена в один соль (близько десяти копійок). По такій ціні йому й сплатили компенсацію за конфісковану землю. До кінця 1976 року одинадцять мільйонів гектарів поміщицьких маєтків будуть передані в руки 1,5 мільйонам селянських сімей. Однак землю не ділитимуть, а будуть її обробляти кооперативно.

На фото: один із мітингів перуанських селян, що проходить під гаслом: «Землю нам!»

НАЙБІЛЬШИЙ УНІВЕРМАГ У ЧССР

Універмаг «Котва», збудований за останніми вимогами техніки на площі Республіки в Празі, відчинив свої двері для покупців. Площа торговельних залів, що розмістилися на 6 поверхах, перевищує 22 тисячі квадратних метрів і відповідає 270 середнім празьким крамницям.

НЕМОВЛЯТА — ЛАУРЕАТИ

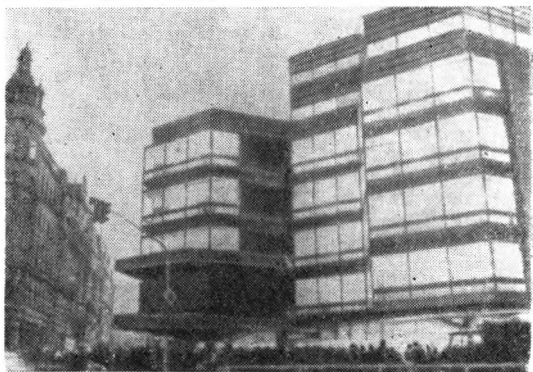
За п'ятнадцятилітньою традицією, 1 січня в Угорщині урочисто виголошують імена перших двох новонароджених: одного — в столиці республіки і одного — на селі.

Цим малюкам угорські органи державного страхування дарують страховий поліс на 20 тисяч форинтів, які вони, досягнувши 18 років, можуть отримати готівкою.

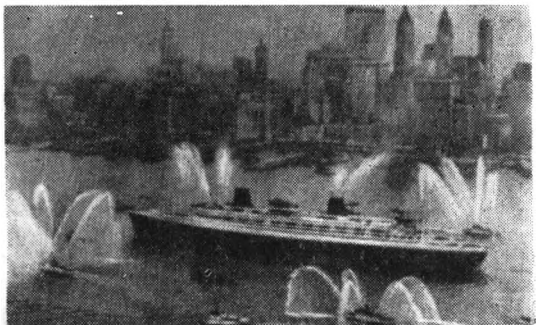
В першу годину 1975 року в країні народилося 30 дітей — 13 дівчат і 17 хлопців. А найпершими були Мелінда Сочо і Янош Сілічі.

Немовлят-«лауреатів» називають в Угорщині «дітьми Держстраху».

На фото: маленька Мелінда зі своєю матір'ю.

ЛАЙНЕР СТАЄ НА ПРИКОЛ

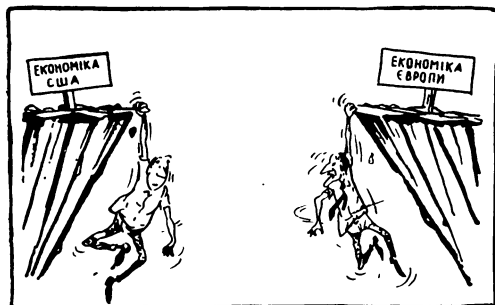
Найбільший в світі, найкомфортабельніший пасажирський лайнер «Франс» водотоннажністю 66 000 тонн за останні місяці 1974 року, в зв'язку з підвищенням цін на нафту, приніс близько 100 мільйонів франків збитку. Компанія вирішила поставити судно на прикол. У відповідь на це рішення його екіпаж оголосив страйк, який був підтриманий іншими моряками Франції. Однак усі зусилля страйкуючих виявилися марними. Розкішний лайнер, що возив грошовитих туристів навколо світу, тепер буде перетворений на готель.

На фото: Ще рік тому «Франс» по-святковому зустрічали в Нью-Йоркському порту.

РАСИЗМ НА РІВНІ СУЧАСНОЇ ТЕХНІКИ

Апартеїд став офіційною політикою властей Південно-Африканської Республіки ще в 1948 році. З того часу в країні видано 60 расистських законів і постанов про обмеження прав корінного населення. Поліції надано право стріляти в «чорних» і «кольорових» без попередження. З цієї метою її оснащено автомашинами із спеціальним отвором для стрільби крізь вітрове скло.

— У нас все по-старому, а як у вас?
«Чікаго Дейлі Ньюс», США

«Лудаш Маті», Угорщина

— Я не дуже розбираюсь у мистецтві,
але знаю, що про нього треба гово-
рити.

«Панч», Англія

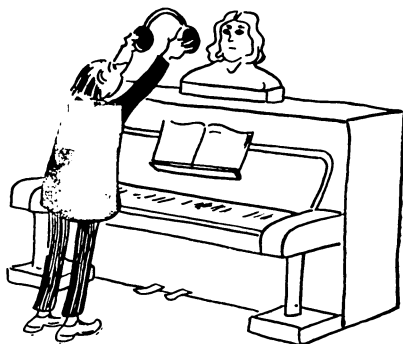

— Кілька днів ми не побачи-
мось, я буду мити голову.

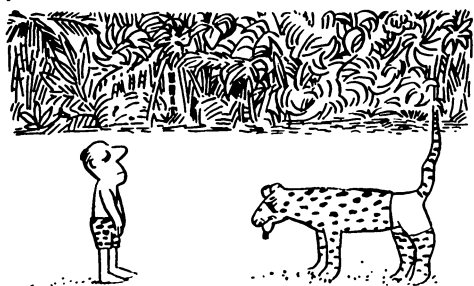
«Панч», Англія

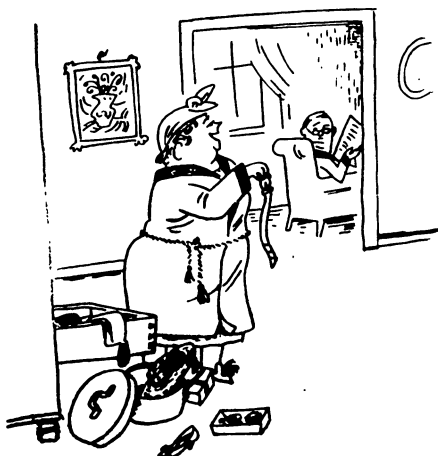
«Шпілкі», Польща

«Вохенпост», НДР

«Шпількі», Польща

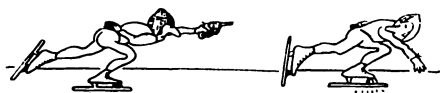

— Яке щастя, я знайшла свій довоєнний пасочок!

«Перспективи», Польща

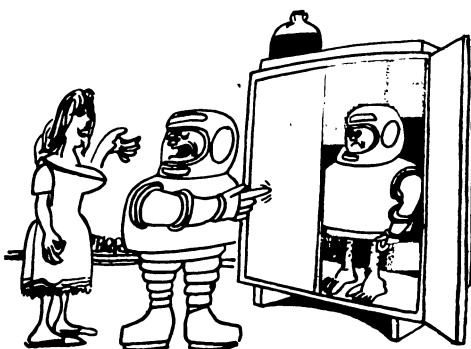
«Ойленшпигель», НДР

«Швайцер ілюстрірте», Швейцарія

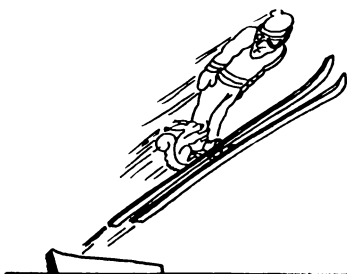

«Шпількі», Польща

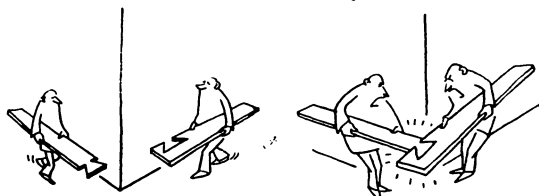

— Та не кричи так, це ж твій дублер...

«Перспективи», Польща

«Швайцер ілюстрірте», Швейцарія

«Парі-матч», Франція

**Головний редактор
Дмитро Павличко.**

**Редакційна
колегія:**

**Дмитро Білоус,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич,
Валентина Шевченко.**

**Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.**

**Художній редактор
Микола Коваленко.**

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133.
Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 27580. Здано до набору 11. III. 1975 р. Підписано до друку 30. IV. 1975 р. Формат паперу 70×100^{1/16}. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 21,34. Тираж 58 490. Ціна 60 коп. Зам. 01425.

«ВЕСЬ МИР», № 6, 1975 (на українському мові). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133. Киев-133, бульвар Лесі Українки, 20. Комбінат печати издательства «Радянська Україна», 252047. Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 21,34. Тираж 58 490. Цена 60 коп. Зак. 01425.

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.**

Вар. 6 а - 16

ВСЕ
ВСЕ
ВСЕ
ВСЕ
ВСЕ

СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ

ВСЕ
ВСЕ